

О Я. КОЛИСЬКИЙ

ГРІШНИКИ

РОМАН ХРОПІКА

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

ВІННІПЕГ, МАН., 1917.

УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА

212-214 Dufferin Ave.

-

Winnipeg, Canada

ЧАСТИНА ПЕРША

I.

Хутір Куток стоїть на самій межі Степової України, саме на тому роз'ї, де не широка, а глибока і прозора річка Перебендівка вливає свою воду в Дніпер. Ріг той біля Дніпрового порога майже врівень з весняною водою, тільки по середині його випняла ся тонка та стрімка скеля, немов наумисне ким завітчана на шпилью одинокою, віковичною сосною розлогою.

Чим далі від берега ріг той все висшає і ширшає; гоний через двоє ріг піднімаєть ся круто і пишаєть ся роскішними виноградниками на трох широких терасах. За ними йде пре хороший сад, облямований зі сходу і заходу липами, кленами та білими акаціями. Перед садом розгорнув ся зеленим клином двір. З двору дивить ся через сад на Дніпро панський будинок, чепурний, вкритий зелізним дахом. З обох кінців будинку двері. По середині між трома вікнами з обох боків висить широкий ганок, обгороджений дрібними, наче сітка, ґратками. З ганку невимовно чарівний вид на сад, на скелю, на красуню сосну, на шкляний шлях дніпровий і на безкрайний степ, задніпрян

ський, що зникає десь далеко в недосяжному обрії...

Осінний ранок року: 189...

На хуторі тихо, наче в усї. Листє на деревах наче залякло, не поворухнеть ся; якось журливо схилило ся воно до низу: знати, що в ночі мороз погладив його по головиці своєю дебелою, холодною долонею; так погладив що на кленах, та на каштанах аж сльози повиступали; повиступали вони жовтими краплями... Листє зробило ся накрапним, буцім хто шафраном його побризкав. Скорботні стоять клени і каштани, шкода їм лїточка святого, шкода тепла; прикро їм скидати зелені шати свої міняти колір, колір бадьорої надії і вбирати ся в білу одежу; зима прибере їх в шаги срібні: вони й блискучі, та ба, непривабливі, бо нема в них житя... в них лишень довгий сон...

На ганку сидить господар хутора, Артем Пригара. З виду, казав би хто, що Пригарі не минуло ще й чотирох десятків лїт; голова його вкрита густою чорноволосою шапкою; час не положив ще свого тавра нї на тіме, нї на чоло Пригари; не посріблив ще йому ниже єдиної волосини нї на голові, нї на вусах. Твар його повна, оливкова, свіжа: довгі чорні вуси надають її бадьорого, вояцького, трохи сурового виду. Глянеш на стрункий стан Пригари, на всю його постать, на його рухи, і не ймеш віри, що то найсмирнїйша людина і що вона переходить вже 50-ий рік свого віку.

Підперши голову долонями, схиливши груди на ґратки, Пригара вставив на південь палкий погляд своїх чорних глибоких очий. Трудна річ вгадати, на що саме він так пильно задивився? Чи на далекий темно-рудий, видоптаний отарами степ, чи на свою улюблену сосну на скелі? Певнійше останнє; бо ні на степу, ні на обрії не знати нічого такого, що приваблювало би до себе очи того, хто, як Пригара, більше трийцяти років день скрізь день бачить той самий степ, той самий осінний обрій. А самотність сосни нагадує Артемови його власну самотність, на яку він не сподівався ще вчора, лягаючи спати...

Ліг Артем спати щасливим, веселим супругом, а встав!... Він власним очам не ням віри тому, що бачив, що ніби з неба впало зненацька, що сталося фактом і чому він ні за що в світі не поняв би віри, колиб хто вчора, коли він вже лежав на ліжку, став би його впевняти, що станеться з ним колинебудь те, що сталося сьогодні! Учора жінка його, йдучи спати, говорячи йому на добра-ніч, пестила і миловала його так ніжно; цілувала так привабливо; приязно, так прохала їхати сьогодні дубом по Дніпру на остров, де стояла їх пасіка. Він заснув щасливим, веселим, спокійним, а встав... встав удовцем!...

Жінка його жила, не вмерла, а про те він овдовів; овдовів тим чином, яким за нашого часу вдовіє сила людей; жінка його в ночі, коли він спав, ні про що лихе не гадаючи, покинула його, відбігла з земським статистиком

Дмитром Гайченком, парубком 26 літ!... А вона молодиця 35 літ; вона прожила з Артемом 18 літ не відаючи, що то за сварка між чоловіком і жінкою... вона пів року назад видала за муж свою одиначку... З якоїж речі вона відбігла? Що спричинило ся такому; її вчинку?..

От коло сього то питання Пригара, сидючи на ганку, морочив свою голову.

Пригара, що сили було, напружував свою память, силкуючись згадати з минулого свого життя родинного усі дрібнички, на якіб можна було здати ся, яко за причину, що сплodiла такий чудний, зроду-віку несподіваний ним жіночнй вчинок. Даремне турбував він споминки; нічого хоч трохи відповідного вчинку, не можна було пригадати. І колиб хто став неволити, примушувати Пригару, щоб він розповів те, що силкував ся тепер пригадати, він нічого-б не розповів; бо й нічого було розповідати! Родинне життя його йшло тихо, спокійно, в любові; в життю тому, за увесь час, не то, сказати, яких драм, а жадної сварки не трапляло ся; не було ніже єдиної хоч би дрібнесенької пригоди такої, щоб хмарила життя супруже... Навпаки: усе у них йшло досі гаразд; спільна згода ніколи ні в чому не покидала їх до сієї тяжкої, клятої ночі!... Під кінець першого року супружого життя Пригару небо благословило їх донею; більш дітей у Пригарихи не було. Свою Інночку Пригари зростили як квіточку; вигодували як горличку; учити ся в гімназію не давали. Сам батько з

ненею учили її; тільки для німецької і французької мови держали учительок Французку і Німкиню. І кожний, кому доводилося знати Іночку, очевидно, тямив, що жадна з наших дівочих гімназій не спромоглася дати її ліпшої, систематичнішої освіти і розвитку. Ростучи дома, Іночка не зазнала того шкідливого впливу на здоров'я, того одностороннього впливу на розвиток, яких неминуче зазнає дівчина по всіх наших гімназіях. Пригара, як лікар, тямив величезну вагу фізичного здоров'я людей, велику потребу зберегти і зміцнити здоров'я дітей. „Здоров'я дітей — краса їх і батьків їх, — говорив він: — в здоровому тілі здоровий дух". Не менше того тямив Пригара, що наші великі міста, як от Харків, Київ, Одеса, хоч і становлять осередки освіти і культури, але разом з тим вони стоять і ключами усяких фізичних і моральних міязмів: злидні маси великих міст сприяють розплодженню антигігієнічних обставин: а останні руйнують здоров'я людности. Брак обставин вільного соціально-морального життя громадського зрощує по великих містах егоїзм, заздрість, підступство і облесливість між людьми. Оберегти шкільну дівчину, щоб на неї не впливала отся трута мійська, на думку Пригари, — річ неможлива при сучасних умовах життя. Тим то він не віддав своєї доні до гімназії. На його думку кожний, хто має спромогу, нехай не квапить ся до великих міст по освіту задля дітей, а нехай доложить рук вигодувати дітей на селі, на хуторі...

Перебравши усі споминки свого життя родинного і не знаходячи там жадного приводу задля жіночої утеки, Пригара ніби зо зла, стукнув ногою об долівку і голосно промовив:

— Так вже судило ся мені, щоб вік звікував ні в чому не зазнавши повної вдачі! До цього тільки не брав ся — скрізь однаково: першу діло йде дуже добре; бачиш і радієш, подіваєш ся, що от-от доведеш до краю і рахувати меш з добутків; аж тут саме тебе наче хто довбнє по голові: усі твої надії з вітром полетять, наче їх і не було ніколи... Тільки на дні серця твого зістануть ся гіркі, прегіркі спомини!... Одно слово: невдача, невдача і невдача! Наче заворожено: скрізь по цьому життю, в усьому те саме: добрий початок — лихий кінець...

Пригару знов всіма сторонами обгорнули споминки пережитого віку...

— Ну, от скінчив я університет, — пригадував собі Пригара; — скінчив добре, лікарем; за рік був доктором медицини... і щож з того? Гадав професорувати — катедри не дали; знайшли якогось Німця; в університеті танували тоді Німці. Взяв ся до практики; мене якась недовідома сила так відвернула від неї, що я не спроможен став і думати про лікарську практику... Бач, запевнив ся, що наука наша ще в пелюшках; така вона слаба, що пікарювати — значить свідомо і несвідомо думати і людей і себе самого... Кинув... взяв ся до господарства; пішло добре, але-ж вий-

шло визволене кріпаків і знов якась незрима сила потягла мене служити визволеному з неволі, але сповитому густою хмарою темноти, народови. Нива задля роботи здавала ся мені дуже придатною. Я бачив велику, пекучу погребу, щоб люди інтелігентні, прихильні до народа, кинули ся допомогти йому в справі заведення „установчих грамот" і наділа землею... Справа се була западто трудна: хоча перші мирові посередники нашого повіту тягли руки за мужиків, але-ж мужики не давали їм віри, не давали їм віри і пани. Був великий скрут, чиста сутанія...

І Пригара згадав той дійсно трудний час! Мужики змордовані крепацькою недолею, жадали, щоб яко мога швидше зовсім поквітоваги з панами; через що не хотіли брати повних наділів землею; відробіток або платню за наділи вони вважали стежкою до нового крпацтва і жахали ся самої думки, щоб через невідробіток або через недоплат знов не зашиятити ся в ярмо неволі. Тим то вони охоче брали найменші наділи, аби тільки наділи були даровизною, аби тільки за наділену землю жадних обовязків на панів не справляти. Скоро посередники починали впевняти мужиків, щоб не квапили ся на даровані землі, мужики зараз закидали за те посередника приздо, запевняли ся з того, що він тягне руку з паном і ставали на диби проти повних наділів.

— Тяжко вам буде з дарованою землею,
— озветь ся отсе посередник до громади: —

з голоду попухнете..

— То вже наше діло! — загуде темна громада; — ви тільки швидше розв'яжіть нас з панами, а що до землі, то вже наша голова, якось дамо собі раду! Дасть Бог, доживемо „слушного часу“, отоді наше від нас не втече; а тепер — нічого нас нуждити; випускайте швидше „на царську волю“...

Більшість панів, найпаче панків, те-ж добре не розуміла наги і інтересів мужиків в справі наділів землею і гадала собі, що чим більш дати мужикам землі, тим ліпше задля панів: мужики брали повні наділи і відробляли за них і таким чином довше стояти ме кріпацтво з своїми обов'язками темної маси працювати на лежобоків та на легкоробів. Тим то панки і чимало панів налягали притьмом на те, щоб мужики брали повні наділи і відробляли за них; а викупів панки й пани спершу по скасованню кріпацтва цурали ся.

Пригара тямив спільне недовіре обох сторін. Тямив, що йти на за допомогу мужикам навпростець — годі; вони йому все одно, віри не підуть, скажуть: „Панич, панська душа у його“. Пригара почав потроху заходити ся коло панів: чи не хочуть припоручити йому складати і заводити „грамоти“. І там, де приймали його услуги, він, що сили було, пильнував налягати, щоб мужики брали повні наділи, щоб пани дарували мужикам п'ятину викупу і вимагали переходу на обов'язковий викуп... Праця була не з легких.

— Що-ж вийшло з того? — голосно мо-

вив Пригара: — за два роки завів я сотню грамот; а на сто першій — не поталанило: якось вирвалося з під язика щире, правдиве, але острє слово проти панів і за те слово почалося слідство, політичний процес, тяганина, нарепті — три місяці арешту і два роки догляду поліції.

Пригара плюнув..

А споминки, раз він їх зворушив — не давали йому спокою і роєм літали у него. Він згадав земство... Вибрали його повітовим „гласним“. Щиро він взяв ся до земської праці; але що вийшло з неї? „Спершу ославили мене чоловіком „безпокойним“, а далі ще гірше!.. Став я доводити, що організація земської медицини зовсім невідповідна інтересам сільської маси. З того вивели, що я хочу, щоб мене зробити земським лікарем. І справді покликали мене на лікарську посаду: я відрік ся; тоді мене ославили „божевільним“, що й сам не тямить, чого він домагаєть ся... Почав я налягати, щоб земство, як мога швидше організувало по селах каси позичкові; а потім 1881 вдав ся до земства з поданєм заложити повітовий земський банк, щоб запомогав мужикам купувати землі: і щож?... За се зробили з мене „соціяліста“. От тобі й добутки земської праці..

— Та се ще не все... Виступив я з поданєм, щоб по школах народних вчили мовою народною, а одну двоклясову назвали школою Шевченка, та щоб завели перехожих учителів науки сільського господарства... Трапило

ся се з початку р. 1882. Повітового маршалка так злякали отсі подання, що він не дав земству і радити про них. А за кілька місяців прийшов з Петербурга приказ: викинути Пригару з „гласних“!.. Ніхто, ніже єдиним словом не запротестував проти такої печуваної події! Де там усі відчахнули ся від него, наче від чуми!... „Ближній мой далече мене сташа“! Предивна річ: хто вдавав з себе найбільшого ліберала, той найдалше почав від мене утікати!... А найблизший мій друг, червоний радикал Ванько, то так відскочив з переляку від мене, що коли часом де зустрінеть ся прилюдях, то не признаєть ся, що й був знакомим!”

З того часу вже кілька літ сидить Пригара в своєму хуторі під потайним доглядом маршалка поліції і парафіяльного попа. Не можна сказати, щоб Пригара, позбувшись прилюдної праці на громаду, сидів на хуторі, згорнувши руки, та нудьгував! Нудьги з безділя він ніколи не зазнав. Така нудьга тікала від його працювитої та живої вдачі. Він не покладаючи рук, працював коло саду, коло хліборобства, коло освіти і розвитку своєї Інночки. Хліборобську культуру на своєму невеличкому хуторі він підняв до високого ступеня: півтора сотні десятин землі давали йому більші зиски, як в иншого пять сотень. Нудити ся — у Пригари не було часу: от тільки останнім часом, коли Інночка його, пішовши замож, тишила хутір і з своїм чоловіком-лікарем з фльоту перебрала ся до Севастополя, Пригара по-

чув, що у него ніби щось відірвалося від серця; ніби почало залазити до него в душу щось таке, що скидається на нудьгу і тягне до лінощів. Але Пригара не піддавався і силковав бороти ся, розважати себе бесідою з людьми. Треба сказати, що страх, що пагнан на людий прогін Пригари з „гласних“, повагом тупійшав і трохи по трохи люди вертали ся до Артема, хоч і озирали ся на задні колеса, але вже без страху. Одначе Пригара не дуже кидав ся на зустріч тим, як він їх прозвав „блудним дітям“. З усіх своїх старих знайомих, що знов стали повертати до него, він не відцурав ся одного тільки Василя Ведмедика, присяжного адвоката. З останніми-ж, хто тільки не завитав до него з „блудних дітей“, він не поновляв знайомих і поводив ся з ними гордовито. Зате він радо витав у себе на хуторі нових знайомих, людей молодого покоління. І в літку хутір його зробив ся чимсь, наче санітарна стація. З цвітня і до жовтня не було такої днини, щоб на хуторі у Пригари не гостювало кілька чоловіка.

Кождий, хто приїздив до Пригари, чи приїздив він до него першим ще разом, чи ні, все однаково почував себе, наче у власній господі; ніхто і ніщо його не варувало; кожде жило собі по уподобі... Коли трафляла ся така сила наїзду, що в домі нігде було усім ночувати, Пригари лишали в домі жіноцтво; а мушени йшли н о ч у в а т и х т о в к л у н ю, а х т о в к о м о р у.... Артем вставав дуже рано і зараз ішов на роботу по ха-

зайстві. З початку 8-мої години дзвінок скликав робочих на сніданє. Тоді й Пригара вертав до дому чай пити і любив, щоб усі гості його разом сходили ся до чаю. Після чаю гостям була повна воля аж до полудня. В полудне робучі люди обідали, а Пригари з гостями спїдали і знов розходили ся і робили, що кому подобало ся до обїду; а Пригара тоді зачиняв ся в кабінетї і працював коли не над книжками, то коло писаня. Обідали з початку 6-ої години і вже по обїді Пригара не покидав своїх гостей і заводив з ними розмову про всячину; більше за все про справи житя сучасного. Жите сучасне, найпаче простоване без ви значного простованя, брак ідеалів серед молодїжи, брак серед молодого поколїня роботи позитивної, сила фразерства, ростїч в основних прїнципах, блуканина думки, брак морального вихованя і характерів міцних, недостача морально-громадської дисциплїни і повнїсенський брак вихованя політичного -- дуже вражали Пригару. Він не таїв ся з своїми скорботними думками про сучасну молодїж; докоряв її часом остро, але тепло, огрійливо ганьбив її. Разом з-тим він підбадьорював молодїж; заохочував її до праці позитивної на ґрунті демократично-національному; доводив її неминучу потребу простати національну свідомість і глумив ся з тих, інших вже „блудних дїтий“, що в головах їх куйовдять ся чудернацьке питанє: „Хто ми? Чим нам бути: чи Українцями, чи Москалями, чи „общерусами“ чи „общечоловіка-

ми"? Таких „блудних дітей" Пригара рівняв до тих волоцюг, що коли їх злапає де поліція і питає, хто вони, так вони відповідають, що вони й самі про те не знають, що вони „непомнящіє родства".

Бесіди про такі речі викликували палкі змагання. Останнім літом більш за усіх змагався з Пригарою Дмитро Гайченко. Він на хутір приїхав ще в косовицю і перебував в Кутку цілих три місяці. Що дня він здійсмавав змагання про питання етичні. От і вчора (вчора на хуторі крім Гайченка гостей не було нікого) він цілісінький день не давав Пригарі спокою все заводячи змагання про питання морального змісту. З ранку почав він з того, що природа сотворила людий не на те, щоб вони бідували, а на те, щоб вони раювали користуючись з усіх обставин життя. Тим то кождий чоловік, коли він не дурень і тямить, на що він родився на світ, то й повинен користувати ся з усього, що тільки може надати йому хоч хвилину раювання; але повинен уважати тільки на одне: не шкодити матеріяльно другому.

— Тільки матеріяльно? — спитав його Пригара.

— А тож ще як?

— А морально?

— Морально! Моральна шкода — річ чудна, просто марево, що вигадали люди самі собі на шкоду... Моральна шкода!... Ви добре тільки подумайте над тим: що таке моральна шкода? як її зміряти? як її зважити... Та на сам кінець скажіть мені: як можна морально

пошкодити?

Пригара зумів ся і вставив в Гайченка свої великі очі.

— Коли ви не жартуєте, — мовив він, — так я просто не тямлю вашої теорії...

— Признаюсь, що вона не моя, а загальна... та треба сказати, що я жадної теорії не признаю. На мою думку час би людям, хоч би спершу освіченим, виплутати ся з того, що зоветь ся принципами та теоріями...

Пригара похитав головою, а Гайченко говорив:

— Мене дивує, що ви сьому дивуетесь! Подумайте, що таке оті моральні, соціяльні, політичні і всякі інші принципи? Пута та дурниці! На світі --- одна тільки „теорія”; оден тільки принцип: „Живи по вподобі; зривай з життя те, що здаєть ся тобі квітками і раєм.. От усі основи життя. Та правду сказати, коли ми покопаємо ся глибше, до самого коріня, так запевнимо ся, усі ми реально тільки отсю одну „теорію” і признаємо; тільки її і реалізуємо; але-ж ми такі омглені, так повиті густим туманом, що соромимо ся, боїмо ся признати отсю єдино певну правду реальну, і дуримо і себе і других клеплючи язиками про всякі там „теорії”, про „принципи” фільозофії, політики, моралі і т. ин.... Вигадали якісь там партії.. Кат зна що таке...

Пригара слухав і ушам своїм не ням віри.

— Се вже навіть не нігілізм, — промовив він, — а щось таке инше; не тямлю, як його й назвати...

— Се — реальна правда, і більш нічого... Придивіть ся добре до життя. практичного і запевнитесь самі, що се правда. Зауважте: як переминають ся усякі „теорії“, наче калейдоскоп, як трохи не що дня виникають нові партії, як люди перебігають з одної партії до другої!... Та инакше й не можна, скоро ми будемо справляти блуканину по шляху, шукаючи вчорашнього дня, чи як кажуть: ідеальної правди і справедливости. Нема їх, ніколи не було й не буде... В головах усього людського життя стоїть сьогоднішній день і те, що кожному подобається особисто...

— Се-б то егоїзм? — перебила Пригариха.

— Називайте як хочете; діло не в назві... Ну так от сьогодні подобається мені, не хочу казати, „теорія“ та бажання радикалів — я й тягну до їх „партії“... За ніч я передумав, мені більше до вподоби бажання яких будь інших ізмів, я до них і т. д. і т. д. і просту собі туди, де досягну, здається, швидше і більшого раювання...

Пригара згадав собі нині, як вимовивши отсю течію слів, Гайченко запліснув одно око, цмокнув губами і випрямив ся на цілий зріст... Постаць його була гарна, стрімка; молода, свіжа твар була здоровлем і красою, з усіх його рухів наче цівкою лив ся достаток молодой сили життя фізичного...

Далі пригадав собі Пригара, що по обіді Гайченко, за приводом якоїсь жінчиної фрази про вдячність, більш години доводив, що вдячності ні від когось й ні за що люди не по-

винні сподівати ся, тим паче не треба їй вимагати.

— Вдячність, говорив він, — оден з елементів властивих невольникам, рабам. Тим то ми й вимагаємо вдячності, що ми до мозку, кісток наших зневолені, засліплені, затуманені рабством...

Нарешті пригадав собі Пригара, як учора у вечері за чаєм Гайченко знов пристав до його, питаючи: яким чином можна заподіяти моральну шкоду своєму ближньому?

— Мені аж тричі чудно слухати отакі питання, — відповів Пригара: — хиба таки ви цього не тямите? Ну, от, наприклад, візьму я тай пушу про вас яку будь неславу, покліп... Хиба я тим не нароблю вам шкоди моральної?

— А ні на крихту... Гм! неславу, кажете!... А що мені з тої слави? Хиба мені не все одно єдино — чи славу, чи неславу говорять про мене... По мені, нехай що хочуть верзуть про мене, аби мені добре було жити...

— Ну, що таки ви говорите, — змагав ся Пригара: стали-б на приклад говорити, що ваша праця нікчемна, що ваша робота статистична, — тільки переводня земських грошей...

— Ба, ба, ба! — перебив Пригару Гайченко: що-ж мені з того? Мені зовсім байдуже, чи моя праця земству „чемна“, чи нікчемна. Мені аби гроші за неї платили; бо без грошей жити не можна. А взяв я сю працю тому, що лучшої не було: нехай завтра трафить ся яке діло більше користне, я статистику кину... от і все... Нуте далі, що скажете про шкоду мора-

льну? — допитував ся Гайченко буцім дратуючи Пригара.

— Що скажу... те скажу, — відповів зо зла Пригара, що таким чином і крадіжка не буде ділом неморальним...

— Як коли! — відповів спокійно статистик: — коли я візьму собі, нехай по вашому „вкраду“, яку таку зароблену вами самими річ, ну от гроші, чи що, що вона вам зайва; приміром у вас є сотня карбованців і я, запевнившись, що тут десять карбованців зайвих, се-б то що вам їх не потрібно зовсім, заберу їх собі, так крадіжи тут не бачу я...

Пригара тільки рукою махнув...

Однаке Гайченко не спинив ся і довго доводив, що шкоди моральної чоловік чоловікови заподіяти не може. Пригара вже не слухав його; „нехай плеще“, думав він учора: напала на чоловіка потреба чухати язиком піднебіне і нехай чухає...

Але сьогодні, згадавши те „чухане“ Пригара зрозумів, з якої речі виникла та „потреба“ і до чого вона була.

— А я то, я то дурень старий! — скрикнув Пригара, випрямившись на цілу постать, і вдавив себе долонею по чолі. — Дурень! як є дурень... Ціле літо годував такого... А він за те ціле літо наповав мою Ольгу оттакими помиями... Хоч помиї, та нові!... Просто помиї!... Тьфу...

Пригара не здержував вже себе і висловлював такі епітети, які приходили з афектованого мозку...

— Що-ж і спокусив молодицю! Не диво! така течія думок, коли не буде зневагою такі помії називати думками... все більше та більше ширшає поміж молодіжю; забризкує все більше людей!... А вона забула, що вона мати замужньої дочки... зневажила честь; просто на сьмітник її викинула... зрадила, утікла...

Пригара стис голову долонями, ввійшов в сальо і почав широкими ступнями ходити з кутка в куток. Краплі холодного поту виступали йому на чолі... Перегородом він зупинився перед дверми на ганок і дивлячись на самітню лосну, мовив:

-- Ні, дивного, чудного тут нічого нема: що-ж що вона 18-літ була вірною; може тому тільки й не зраджувала, що не трафляло ся нагоди, не було діявола-спокусника; а от явився він в особі Гайченка, вона й зрадила; бо вдатна була зрадити і не вдатна була не зрадити! Вже коли людина вдатна до зради, вона неминуче зрадить; не тепер, так в четвер. Тут діло тільки в часі... Так, бач нова атмосфера; нові „нїянія“ віяння смороду, зрадливости безпринципности, розпусти і лицемірства!... Трудно було їй в такому душному, пняковатому смороді, в такому одурливому чаді не вчадіти... А Гайченко ціле літо кутив її отим смородом... Та хиба у нас тепер один такий Гайченко?!... Ой, Господи, Боже, до чого ми дожили! куди завели нас такі проводирі, як з одного боку темна хмара реакції, а з другого — країни ідеї анархізму! Скільки розплодило ся у нас лютого зла; скільки людей загрузло вже в

смердючому бруді, прикритому блеском модних фраз!... Скільки завело ся замаскованих лицемірів серед молодіжи!... Громадське здоров'я чисто попсоване: течія зради, розпусти і егоїзму не зустрічає певного спротивлення з другого боку; та й де вона його зустріне, коли у нас нема де висловити те спротивлене?! Де нема волі слову і духу, там інакше й не може бути... Хто і де у нас висловив за останні десять років бажаний сучасний ідеал дужого духом чоловіка? Хто показав ідеал дужої морально і духово родини?... Та взагалі хто показав нам ті бажані про всіх однаково ідеали громадського життя, які можливі на нашому ґрунті? те прямоване, що повинно стати обов'язком кожного Українця, кожного горожанина Росії?!

Власть темноти, болото розпусти глибшають і ширшають; хмара віроломства, нещирости, зради — густійшає; в такій атмосфері, натурально, неволя міцнійшає... Голосу людського не чути; круки самі кракають, кожани серед дня хмарами літають і затулюють світ і сонце... Тьма єгипетська! духота, сморід, гніт неволі...

— Господи! Батьку! — скрикнув несамовито Пригара: — в такій атмосфері не можна жити... сили не стає...

Пригара не помічав, як афект більш, а більш зростає, обгортає і сповиває його мозок і почуте, як трохи по троху зникає культурний чоловік і вилазять пазурі лютих інстинктів озвіреної людини...

Проживши цілий вік в згоді, в любові — і отак зрадити, так знехтувати честь, втоптати в брудне болото добре ім'я!.. А хто-ж тобі запевнить, — сказав, наче хто шепнув йому на ухо, — що й попереду не було зради? Що замість згоди та любови, ти жив в густому тумані обманства?... Тільки що ти був сліпий не добачав!... Дійсне так воно було!... може й Іпночка!...

Пригара рвонув себе за волосе — і з стоном скрикнув:

— Годі, годі мордувати ся в сьому пеклі! Годі жити! На що? Для кого, для чого жити? Для зрадників!.. Округи сама тільки зрада...

Він заскреготів зубами і побіг до свого кабінету. Тут, вхопивши з гвіздочка ключі від шуфлядок, Пригара кинув ся відмикати середню шуфляду в столі. Ледво підняв він сукно, що вкривало його стіл, як побачив, що шуфлядка незамкнена і трохи висунена: він смикнув її до себе, глянув і подав ся назад... В шуфляді усе було жужмом і не було револьверу.

— Еге! — мовив Пригара: — так от воно що! Значить вона й тут хазяйновала. Добре-ж я спав, коли й не чув нічого!... На що-ж вона забрала револьвер? на що він їй здав ся?... Обороняти ся, чи що?... Від кого? Може гадала своєю нерозумною головою, що я пожену ся за нею?... Не діждеш сього, тварюко! — проїдв він скрізь зуби: побігла так і біжи собі на всі чотири вітри!... Я зроду не держав на привязі собаки, а то-б то людину, своє колишне подружє!... Бач, револьвера їй треба!.. Бе-

ри! бери! обійдусь і без него!...

Пригара глянув на другу шуфлядку; та була засунена: він почав закладати ключ але не міг попасти в замкову дірочку; рука його так тремтіла, що ключ танцював в руці і не падавав в замок. Нарешті Пригара придержав лівою праву і сяк-так попав ключем в замок. Ключ не обертав ся. Пригара шарпнув до себе з такою силою, що шуфлядка вискочила до краю і впала на долівку.

— Не замкнена!... значить і тут хазяйновала, — промовив Пригара і нагнув ся підняти шуфлядку з долівки. Але в очах йому потемніло; в голові закрутило ся і він повалив ся на долівку несвідомим...

II.

Минуло більш години. До кабінету ніхто не приходив: покоївка з куховаркою, з сторожем і з кучером сиділи в пекарні, та людським звичаєм перебирали з усіх боків „такий нечуваний, невиданий вчинок“, який отсе заподіяла Пригариха, утікши серед ночі з молоденьким паничем.

— І хто-б його на таке сподівав ся! — говорила куховарка: — жили-жили наче два голуби в своєму кубельці, любили ся, кохали ся, та й на тобі, на старости-літ...

— Як там вони й любили ся, кохали ся, тобі так здавало ся, що вона вірно пана кохає, а я з самісеньких жнив помічала, що вона з паничем стежку в гречку протоптує. А вже

після Спасал... ігі! пан ледві погасить у себе світло — вона в садок... Я бачу, та мовчу: яке мені діло, я не шепотинниця; я знаю своє діло, щоб в світлицях у мене було чисто поприбрано, а до всего иншого мені байдуже...

— Коли правду сказати, так і мені приходило на думку: чого отсе пані з паничем все в двох в балку ходять?... А потім думаю собі: вже-ж нічого більш, як по ягоди; бо де-ж таки!... хіба вона йому пара!... гріх і подумати!... у неї от-от внуки будуть... Знов, раз якось, пішла я гороху тичкового на обід нарвати; рву собі стручки; за горохом мене з кияхів нікому не видно; аж чую, щось тихесенько гомонить... Я зирк! аж пані з паничем. Ну, кажу собі на думці: може вони прийшли кияхів наламати; нехай ломлять... Хотіла таки прислухувати ся про що вони гомонять, і була-б таки прислухала ся і придивила ся, так же як на те — стало мене за живіт брати, я собі швидче до пекарні...

— Еге! — обзиваєть ся сторож, трусячи з ріжка табаку на ніхоть великої пучки з лівої руки. — Чи не хитрі-ж і голови у них! Ціле літо й ознаки не подали і вибрали на втеки саме темну та холодну ніч!

— Тим то ти й не встеріг! — глумливо мовила куховарка. — Славний з тебе сторож!

— Піді вже ти встережи!... — відповів сторож: в голосі у його чути було ноту ображеного достоїнства!.. -- Не встеріг, кажеш ти, Химо; а як ти свого хатнього злодія встережеш?! У мене все було як слід: брама на зам-

ку, фіртка також; собаки поспускані — і сам цілу ніч ходив з клепалом; чого тобі ще!...

— Як же-ж ти нікого не чув, не бачив? Вже-ж вони не пішки втікали! — допікала Хима сторожа Андрія, старенького вислуженого салдата.

— А ти хіба бачила, що не пішки? — спитав Химу Андрій, трохи з серцем. Його таки кололо, що він не чув, не бачив, як пані втікала; самолюбство і свідомість обов'язків сторожа були гаком зачеплені. Андрій тямив — що, що не кажи, а таки є і його „недогляд”; і він пильнував і викручував ся, доводячи своїм розмовникам, що за ним „жадної вини тут нема”. Куховарку Химу питане його трохи наче припинило було, але на підмогу їй озвав ся кучер Клим і мовив, хвиськаючи по долівці батіжком:

— Піди подивись на дорогу біля брами, так побачиш: чи вони пішли, чи кіньми втікли! Слід свіженький: четвертки коний і шинованих коліс.

— Та хіба-ж можна на собі понести тільки манатків, кільки вона взяла? — вставила своє слово покоївка Марина. — Усе чисто-до-чиста з комодів і з шафи позабирала, ще й дві подушки взяла...

— По хазяйськи значить, — іронізує Клим, виймаючи з зубів несогрійку: — догадлива голова в неї; знає, що треба буде десь спочити, заснути, дак вже-ж не класти кулака під голову...

— Ну, то треба-ж було все те повиносити

з дому на дорогу, на віз; вже-ж за оден раз все го його не понесеш... Як таки не доглядіти, не помігити... — дорікала Хима.

— А тиб догляділа? Ти-б помітила? — від гризав ся Андрій. — В таку темну ніч і з вовчими очима нічого не побачиш! Ще коли-б не оті клятї соняхи, що взяв та під самісінькими вікнами цілий гай їх розплодив... І казав же я панови і остерігав, наче душа моя чула, що з тих соняхів буде не олій, а лихо. Не заводьте, казав я панови, отакого гаю; або хоч поступіть ся геть далі від дому, — не послухав ся!.. Се, казав я йому — просто наче пуща, наче не три; звірюка може завестись; а про злодіїв ліпшої вигоди й не видумати!... От воно на моє вийшло... Еге, і придали ся соняхи, набили з них олій, та ще-ж чи не олій!...

— Гіркий олій, що й казати!...

— Не смачний, а їсти треба...

— Я певен, — говорив далі Андрій, — що скоро пан заснув; вони розчинили вікно, повикидали через вікно у соняхи свої клуночки; ну, а тоді вже через соняхи на дорогу... От воно, як було...

— Колеса-ж таки торохкотіли.. — почала говорити Хима, але Андрій зараз зрозумів, до чого вона річ веде і не дав їй далі говорити, мовлячи:

— Торохкотіли!... Може в кого в голові й тепер торохкотить... По піску колеса торохкотіли!... Ти-б подумала, Химусю: чи злодії коли й по груді їдуть, так чи торохкотять? Чи гомонять?... Отак і вони: пані з паничем, нищеч-

ком духа притаївши; бо вже вони тямили, що наколиб я їх злапав з клунками, так би не розбирав — хто вони: чи пани, чи не пани; а взяв би їх за злодіїв, та й почаствував би їх гирлягою по голові; а Хватко з Рябком покоштувалиб їх литок... От як би воно було... А вона — „торохкотіли"... Торохкотілаб своїм клоччаним язиком коло печи, а в чуже діло не втручалась би...

Хима образила ся і мовила:

— Я свою піч і без тебе знаю; а от ти своє діло нехтуєш, не достеріг!... Хиба не правда?..

Сама суцця циганська правда... Не достеріг! Свого злодія, Химусю, не встережеш! Я певен, що вони виносили ся і поїхали тоді саме, як я ходив в клуню шукати свого ріжка. Се було так, як перед другими півнями. Я вийшов „на калавур" — ще в пана світло горіло; а в пані вже темно було... Тричі обійшов я скрізь. Усе й холодом проймає; я на часиночку зайшов в будку погріти ся; накинув на плечі кожушанку а тут як потягло мене на сон, так тягне і тягне, так, що очі злипають ся. Кинув ся я до холяви, щоб табаки понюхати, та сон розігнати; лап до холяви — а за холявою ріжка кат-ма. Еге, думаю собі: се-ж я його лишив або в будці в саду, або в клуні на засторонку... Зараз у клуню на засторонку. Давай помацки шукати його... Е, знайшов ріжок на тому саме місци, де я у вечері на сінї спочивав... Взяв ріжок, понюхав табаки, сон трохи перебив і ту-ж мить на „калавур"... Ото-ж, певен я, що толї саме вони сонями і повтікали... Як же мені тут було всте-

регти їх?...

Кучер витрусив з люльки попіль, запхнув люльку за хольву і мовив:

— На все воля Божа і його святе попущеніє!... Нічیهї тут вини, опріч самого пана, нема. Сказано: „кобилі в полі, жінці в домі — не давай волі“. А він на се не вважав. Одначе у мене ще коні не наповані, давно-б пора була напоїти.... А от Арсен, як вернеть ся... Гримати-ме... Ну, його..

Клим пішов з пекарні, а Хима сиділа в кінці столу, схиливши голову на руку і глибоко зітхнувши, промовила:

— Такий справді дурний розум у нашої сестри.

— А вже-ж дурний, — сказав Андрій; — тим то й кажеш, що „торохкотіли колеса“; а воно й мале хлопя тямить, що по піску, як по перині, колеса не торохкотять...

— Та годі вже, годі тобі! Зачепи тільки те бе, так і до вечера не відкараскаєш ся. А я кажу, що вона хоч і пані, а нерозумно зробила...

— По жіноцьки! — додав Андрій.

— Хиба вже всі жінки втікають? — спитала Марина, дзьобаючи соняхи: — от я ніколи-б ніколи не відбігла-б від свого чоловіка; хоч як би мені з ним погано було жити, а жила-б..

— Так воно і слід, — авторітетно промовив Андрій: — закона ламати не можна.

— Не тямлю я, чого її замануло ся! — мовила Хима: — сказав би — вдова; ну, то инша річ, а то-ж чоловік є і при здоровлю ще... Правда, паничик молоденький, красюк... спокуса....

— А наш пан хиба не красюк!? — перебив Химу Андрій. — Та коли-б на мене, так я-б десятьох таких блазнів не взяв за його одного!... Наш... ігі!.. хоч би тобі в гвардію, так по правому флянгу стояв; а той блазен: — що!? Утри ніс — більш нічого; ну, вже коли-б я його поча стовав! Я-б його навчив, як у чужу пазуху гадиною лазити! Знав би він у мене....

— Воно, Андрію, і те сказати: коли-б не було на те її волі... — мовила Хима.

— Звістно, звістно...

— Так вже Бог нашу сестру сотворив!...

— А вжеж так; се ти правду кажеш!... Та требаж і йому, блазню тому, честь знати. Грять тобі очі — знайди собі дівчину, чи вдовцю; а до чужої жінки заськи!.. Сказано: „на чужий коровай очий не поривай"! Знайди собі, звінчай ся і живи!... А то бач, його тут, здаєть ся, від самого Петра й Павла поїли й кормили, а воно взяло, та от як відвдячило ся? Хиба се по людськи? Чисто по злодійськи!... Так не можна; таким ділом гидувати ме останній пройдисвіт.

— Шкода й мені; живий жаль бере за пана. — озвала ся Марина, струшуючи з фартуха лупини з соняхів, що дзьобала.

— Що й казати... — мовив Андрій.

— Ох, та годі!.. Одначе охай, не охай, а їсти треба; я й досі ще не питала ся у пана, що сьогодні на обід буде; треба йти спитати ся.

З сим словом Хима встала і почала обсмикати на собі корсетку і поправляти плахту, що де-не-де повилазила з під пояса.

— Не до обіду йому сьогодні. — відповіла Марина.

— Чи до обіду, чи не до обіду, а я своє діло повинна справляти.... Піду, спитаю ся, де пан?

— Мабуть на ганку. — відповіла Марина: — був там, як я йшла сюди.

Марина глянула у вікно і додала:

— Ні, тепер на ганку нема; мабуть де в світлищі або може в саду розвіває свою журбу.

— Треба йти, — сказала куховарка і пішла.

— Пійду і я повимітаю і сміте по вітру пущу, щоб вони не вертали ся отак, як той порох. --- додала Марина йдучи у слід Хими.

III.

Хима війшовши в кабінет, жажнула і несамовито скрикнула:

— Ох, мені лихо! Ратуйте!

Марина, почувши з прихожій Химин крик прожогом кинула ся до кабінету.

В кабінеті на долівці лежав Пригара. І Хими і Марині здало ся, що він помер.

— Паночку, голубоньку наш сизий! На когож оце ти нас покинув?!... — заголосили слуги.

Її крик і голосіне, немов розбудили Пригару: він дупнув очима; з грудий у його вилетіло довге та глибоке зітхання. Він повів очима навкруги. Здивований погляд мутних очий давав знати, що Пригара не при собі, що він силкуеть ся пригадати, зрозуміти, де

він, що й через що з ним стало ся?

— Води! — ледви промовив він.

Марина прожогом кинула ся по воду.

— Та коли-б свіжої, холодної, чуеш, Маринко, — гукала у слід їй Хима, вибігши в при хожу; — витягни з колодязя, та швидше; не початої принеси!..

Доки принесли воду, Пригара трошки бі льше очунав; пізнав Химу і Марину. Напив- шись холодної води, він казав полити йому водою голову, умити лице. Вода освіжила йо- му голову; він прохав підвести його. Хима з Мариною взяли його легесенько під плечі, про вели до отаманки і бережно положили.

— Може, паночку, за лікарем нехай Клим поїде? — питала ся плачучи Хима.

— Не треба, не треба; минеть ся й так! — відповів Пригара.

Марина нагнула ся прибирати на долів- ці шуфлядку і збирати папери і инше, що по- випадало з неї.

— Неруш, Марино, нехай так! — промовив опісля Пригара. — Возьми тепле одіяло або кожух, та вкрий мене...

Тимчасом про недугу Пригари довідав ся кучер Клим: він і собі прийшов в кабінет і щиро просив Пригару, дозволити йому їхати по лікаря.

— Я його духом примчу... — говорив він.

— Не треба! — промовив Пригара.

— Так хоч би пола!

Пригара нічого не відповів....

— Їхати, пане? — допитував ся Клим.

— Не треба...

Пригара ніколи не бояв ся смерті; а тепер він бажав її; він тільки не хотів смерті з недуги, не хотів мучити ся. Він почував, що його нічо не болить; голова тільки трохи важка, наче оловом налита, та сили покинули його... Знесилений він небавом заснув.

Довго спав Пригара. Сонце вже стояло на вечірньому пружі, коли він прокинувся і почув в собі силу підвести ся, встати і ходити. Він встав і хотів вийти на ганок, але скоро вдарила йому в вічі шуфлядка на долівці, наче його по жилах хто косою підтяв; він мусів сісти на отаманці, щоб знов не впасти на долівку. В домі стояла гробова тиша. Пригара не при звичаєний до неї. зроду вперше почув, що він — самотина, що він приголомшений, наче стелею придавлений до землі, ображений, безпомічний...

Афект, що зранку обгорнув був Пригару і лік його, наче горячим приском, і досі не минув; він тільки втихомирив ся; з острого, повного обурення, він перейшов на тихий. Думка про образу, про зневагу, — думка про те, що тепер, коли його зрадили найблизші до него люди, нема йому нащо на світі жити, — отся думка не пекла вже його так, як пекла в ранці; за те вона тяжко давила, приголомшувала його.

Сидячи понуро на отаманці. Пригара вже не палав полум'єм обурення; він тепер наче й розважно, міркував собі:

„Чого вона втікла? На що її було втіка-

ти, оттак нишком, крадькома, серед глухої ночі? На що було заподівати і собі, і міні і дочці такий страшенний скандал? Хиба не можна було її просто признати ся, що вона покохала Гайченка, що хоче з ним жити, та й їхати собі принародно на всі чотири вітри!.. Ні, на се ні у неї, ні у коханця її не хватило чесної сміливости.. Добре; так чому не можна було, не признаючись про своє кохання, зітхати знов таки не по злодійськи, а прилюдно... Вже ліпше-б була взяла та збрехала, сказала-б, що куди в гості поїде, чи на прощу до Києва, а то отак, по злодійськи... та ще й револьвер украли!.... На що він їм здав ся? Стріляти ся?.. Овва! Такі, як вони, злодії, не стріляють ся.."

Одначе, як там не думав Пригара про втеку жінки і Гайченка, як не затуманювала йому духового світу образа, а про те він добре тямив і виразно бачив, що жите його на віки тепер поломане, покалічене. „Усе, усе, говорив він собі на думці, що становило істоту мого особистого і громадського життя, пішло в нівець; просто — пропало!... Знати, що як не було вдачі змалку, не буде її і до останку. Що тепер?... Хиба починати нове жите? Так яке-ж те нове жите? Якіж його нові основи морально-соціяльні?... Хиба: перелюби, укради, бреш на друга твого, укради його жінку, спокій; покаліч його душу, отуївши її длявою трутою зради.. — Хиба такі нові основи?... У Гайченків — певно, що такі вони.... Бо не можна ісповідати: „не побажай жінки ближнього тво-

го", а нишком-тишком спокушувати ту саму жінку і красти її від чоловіка; треба вибирати одно: чи Бога, чи чорта!... Бога! Гм!... Бог у Гайченків... Який-ж Він в них?.. Певна річ, що Він у них не Бог братолюбя, щирости, правди; ні — хіба Бог лицемірства, зради брехні, егоїзму!...

Ну, та хоч би й такий, так же й такого не треба зраджувати, не треба глумити ся над ним висловлюючи принципи Бога супротилегного!.. Нещирість, брехня, лицемірство, облесливість — се найгірше лихо; і воно, на превеликий жаль — зростає, більшає за нашого часу. Взяти хоч би жите родинно — мало хіба, і я по отсій нашій околиці знаю жонатих Гайченків і Гайченчих, що шлюб і родину вони вважають за намет тільки, а намет той вкриває найпаскуднішу розпусту... Витягти за один вузлик нитки, якою зшито той намет, і він увесь розлізеть ся... Геть чисто за останні роки усяке жите моральне у нас зруйновано!.. Гадюка руїни залізла і до мого затишку... Що-ж.... Поступ!.. Поступ неволі та темноти иншим і не може бути! Які принципи соціальні і моральні кермують наше жите? Ніякі, опріч принципу безпринципности! Замість релігії з її першою основою християнською — волею і толерантностію — у нас релігійні утиски і приневолювання до обрядового православія... Замість моральности — маса лицемірства... Зламати віру, присягу, слово чести, зрадити — стало у нас за річ звичайну.. Оману, облесливість, підступство — доведено до ку-

льту і вважають їх трохи що не за закон звичайний... Хіба-ж бди такими повинні бути? Ні; неволя духа, неволя слова, неволя життя, неволене совісти — такими їх зробило; а допомогла тому легкодушність наших молодших віком за нас братів і сестер. Брак добрих традицій; брак свідомости про особисте, національне і взагалі людське достоїнство; брак не то що почуття, навіть інстинктів, достоїнства! — Виховане в темному льоху, моральна блуканина помацки викоренила і ту невеличку завязь, те паросте, що пустили були люди років 60-их. Роки 60-ті виготовили були хоч і не цілком певний, але всеж таки добродійний ґрунт задля зросту життя прінципіального. Реакція збила-звела людей з того ґрунту на ґрунт розпливавчости, останя, зовсім натурально, сплodiла необрозумлені компроміси: чесноти стали йти на компроміс з розпустою; етика почала погоджувати з душегубством і розбишацтвом; братолюбіє і рівність з полігамією.. Оттакі компроміси і довели нас до атмосфери, де опріч фалшу, нічого нема!... Скрізь і все йде на фальшиві монети, а то й гірше — на фальшиві векслі фальшивої чести, що пішли на компроміс з зрадою і крадіжою! Етика знехтована, втоптана в болото... в болоті жити не можна!...

Злість знов закипіла на серці у Пригари і він пхнув ногою шуфлядку, що лежала на долівці біля отаманки. Шуфлядка відлетіла геть на бік; на тому місци, де вона лежала, Пригара помітив слойку і свій замшовий по-

яс (замшовий— шкіра з оленя), де він ховав свої замозольовані збереження. Він нагнув ся, взяв слойку, промовив: „Оце добре!.. Бач: револьвером тим я так забив собі памороки, що про все инше й забув ся...”

Він вийняв з слойки заткальце, кинув його на долівку і почав трусити з слойки біловатий порошок на долоню лігши...

— Де в біса добре! і тут невдача! — промовив Пригара, дивлячись на малесеньку щіпочку порошку, що натрусив на долоню. — Вельми мало; з сієї дози тільки мордовання собі задаси, а до skutку не дійдеш!

Він кинув на долівку слойку з під морфія так кріпко, що з слойки по всій долівці полетіли шклянки.

— Невдача!... Чи нема чого иншого; здається, десь був мишак? (Мишак—аршенік).

Пригара нагнув ся і став перегортувати папери, що повипадали з шуфляди. Мишаку не було. Замість того він помітив, що пояс його розшнурований і порожний.

— Еге! — промовив Пригара: — спорожнили! Усе забрали; мені й на завод не покинули... Та про се не вельми мені нудно; взяв чорт батіг, нехай його і пужало.. вже-ж з голими руками не втікати... Одна підлота неминуче тягне за собою й другу.. Дарма! Споживайте!... Шкода тільки, що крадькома взяли; хиба їй не можна було просто сказати мені: „Я не хочу далі жити з тобою; іду з Гайченком. Я прожила з тобою і як уміла робила трохи не дваїцять літ; ми обоє придбали оті збереження; те-

пер поділилось... Було-б просто і чесно".

Пригара швиргнув пояс у куток і знов сів на отаманку і знов в голові його завихріла думка: „Чого, для кого й на що далі жити? Хиба на те, щоб мордувати ся?... Годі: нема револьвера, нема трути; знайдемо налігач; нехай тільки стемніє!... Круча та сосна дадуть мені ради....

Пригарину думку перебила Марина: вона прийшла в кабінет сказати Пригарі, що до його прийшли люди з Варварівки.

Пригарі не до чужих людей було в ту саме хвилину... Люди з сусідних сіл і хуторів доволі часто приходили до него за сею чи иншою порадою. Скрізь по всій околиці люди вельми Пригару шанували і слухали його; за останні 10—15 літ він набрав собі між простими селянами великої поваги і титул „праведної душі" Ніколи нікому він не відмовляв своєї поради і запомоги.. Але-ж очевидна річ, що тепер він чув себе неспроможним ні до чого.

— Чого вони прийшли? — спитав він Марину.

— Не скажу, не питала ся; кажуть: діло до пана є, та й годі!

— Хтож саме прийшов?

— Я тільки одного з них і пізнала — Павла Дзюбу; останніх нікого не знаю.

— Скільки-ж їх там?

— Не скажу: щось богацько; мабуть чоловіка з десять буде.

— Значить, щось таке не-аби-яке; — поду-

мав Пригара — вже-ж по дурному не пішло-б стільки народу... Треба, значить, побачитись з ними; а бачити ся мені не легко..."

— Спитай ся у них, Марино, — мовив Пригара: — чи не можнаб їм другим разом? Може у них таке діло, що можна відложити?

Марина пішла і зараз вернула ся, кажучи, що люди вельми просять Пригару зараз вийти до них; бо діло їх є нстерпільче, не можна відкласти.

Пригара звелїв Маринї зараз готувити самовар; сказав Химі, щоб зварила прихожим людям вечеру; а сам підвів ся і повагом, помаленько рушив з світлиці на рундук, де дожидали Варварівці.

IV.

Варварівка — се був доволї великий хутір богатирів панів Пашенків. Усїєї землі панської було тут більш трох тисячів десятин глибочезного чорнозему. Але колишні крепаки Василя Пашенка -- тепер їх шістьдесять дворів — жили занадто убого і більш за все чсрез своє малоземсле. Підчас визволення з крѣпацтва і на ділу крѣпаків землею Варварівцї зятали ся, не схотїли взяти повних надїлів; чого вже не робив, як не совіщував їх Пригара, не пристали на його пораду, не послухали ся і взяли дарові надїли. Літ десять по крѣпацтві, сѣк-так перебивали ся Варварівцї; а як побільшало людий та подорознала платня за аренду землі, то вони стали потроху розуміти свою тяжку

помилку, та полагодити вже її не можна було. Коли-ж помер Пащенко, а сирітку доню його — Антоніну — забрала до себе в Петербург опікунка дядина її, якась богатирка, генеральша, Варварівкою стали правити наймити управителі. Отсе вже третій управитель сидить: років зо три сидів якийсь Поляк-шляхтич, чимсь він не догодив опікунці і вона прислала на місце його Литвина з Гори-Горецької школи. Не довго і сей посидів — помер; тоді приїхав за управителя молодий Українець, родом з Харківщини, Панькевич-Говоруха, — людина з висшою агрономічною освітою, придбаною в Петрівській академії. Літ вже більш десяти править Говоруха хутором Пащенківни. Усі отсі управителі дбали про одно тільки: набрати з Варварівки як мога найбільше прибутків і переслати їх спершу до опікуна, а потім просто до Пащенківни, коли остання дійшла до повних літ. Через те управителі одно знали: що року побільшувати платню з орендарів за землю і довели до того максимум-а, що орендарі брали землю тільки через те, що не брати не можна: не бравши — сиділиб зовсім без хліба; а більше, опріч, як у Варварівці, їм нігде було брати. Сусідили з ними німецькі зайди; вони навкруги поскупляли в полупанків усі землі і не віддавали їх в аренду нікому. Останніми часами стала кружити гутірка, що зайди заходжують ся купити і Варварівські землі у Пащенківни.

Привитавши Варварівців. Пригара спитав їх:

— Що скажете, люди добрі?

— Ратуйте нас, паночку! Ратуйте, милуйте, жалуйте, і ратуйте !— говорив старійший з них, Микита Лисак. — Лихо на нас упало, та таке лихо, що коли Бог та і ви не поратуете, так не тямимо, що тоді й буде з нами...

— Тоді таке буде, — озвав ся слідом за Лисаком Павло Дзюба, — що жінок і дїтвору пускай в старці, а самі — ножі в холяви та на великий шлях промишляти.

— Більш нічого буде дїяти... — додав Іван Белебень. — Знати, чимсь ми так прогрішили, чимсь так Бога прогнівили, що Він відвернув ся від нас і попустив нас на поталу Говорусї...

Пригара давно знав Варварівцїв; знає, що вони люди не говіркі, а найпаче отсї Лисак, Дзюба і Белебень не люблять пускати слова на вітер, не стануть балакати дурниці і гнути з ним теревенї. А вже коли вони отак говорять про якесь лихо, значить, те лихо справді не-а-би-яке!... Пригара так переняв ся увагою до Варварівцїв і до їх лиха, що своє лихо — власне, наче трохи йому пом'янувало; наче не так стало йому давити в голову, не так пекти на серці; наче йому полекшало.

-- Та яке-ж там таке лихо вас постигло? — мовив він. — Ось сїдайте лишень гарненько, та розкажіть хто з вас усе до ладу. От хоч ти Микито!... Тільки, будь ласкав, не розводь вельми, а коротенько; бо, не вам. кажучи, щось і менї на здоровле не добре.

--- Та чули, чули і ми про ваше лихо, — обізвало ся разом кілька голосів: — чули і вболївали... Боронь Боже, від такого лиха всякого

хрещеного чоловіка...

Пригару кольнуло в серце: він бачив, що про його нещасте вже всі знають... Не сховаєшся, значить.

— Ми добре тямимо, паночку, озвав ся Бе лебень, — що вам тепер не до нас; тямимо, що ніяково вас тепер турбувати; але-ж і нас так притисло до стіни, що, коли ви не поратуєте, так через три дні усьому нашому хутору — капут буде...

— Ми, довідавшись про ваше лихо, — додав Лисак, — довго отут у вашому дворі радили ся, чи обьявляти ся до вас, чи вернути ся до дому? Бачимо, що й туди круто, і сюди в провалле! Що його діяти? Коли-б не такий короткий час, звісно не турбували-б ми вас під таку годину; подождали-б. Так же-ж, поздоров Боже вас, не можна ждати... Милуйте і жалуйте і не гнівайтесь на нас... Не ми вас турбуємо, лише наше тяжке...

— Та добре-ж, добре, — мовив Пригара, — але не гайте ся, не дляйте ся, а розкажуйте швидше...

— Ось я зараз, усе як на долоню виложу, — відповів Лисак.

— Ні, стрівай трохи — перебив його Пригара: щось мене наче холод зза плечий бере... Ходім до хати; на дворі холодно... А ти Арсене, — обернувши ся сказав до молодшого з Варварівців: бігай швидше до пекарні, та гукни на Мѣрину, нехай духом дає самовар... Напемось тепло, так може й нагрію ся...

Коли вони всі перейшли в світлицю і по-

сїдали кругом стола, Микита почав говорити:

— От, пане, яке у нас лихо: учора вранці прибігли до нас на хутір судовий пристав і земський начальник і, не кажучи лихого слова, так і вкрили нас мокрим рядном: „Чому не платите? Чому не квітуєте з економією? Ви відпросили ся у нас до другої Пречистої, ми вам, наче добрим людям, повірили, що ви на Пречисту поквітуєте економію; а тепер і Покрова минула, а ви як поквітували? Ми кажемо їм, що ми-б душею й тілом радійші, так що-ж коли не спромога наша. А вони пам: коли не спромога, так ми будемо грабувати і ціновати вашу худобу. От вам чотири дні: як що за чотири дні не поквітуєте, не заплатите в економію за землю тисячу карбованців, та за насїне дві сотні з половиною, та ще деяких судових, та на виїзд, та ще за щось.. Одно слово цілих півтора тисячі, так всю худобу поцінуємо... Та взяли й віддали волосному старшинї в арешт увесь наш товар, усіх коний, щоб ніхто нічого не продав; навіть запрягти не можна; тим то отсе ми до вас пішки... От, яке лихо, пане наш любий! Ратуйте! Кажіть, що нам робити, що діяти?

— За що-ж се вам треба платити? — спитав ся Пригара.

— Суд присудив, та земський... Бачите, брали ми, як звичайно беремо в аренду землю панську... Позаторік Говоруха взяв та й знов накинув по коповику на десятину... вийшло воно вже по вісім карбованців... Ну, нехай би вже брав коли-б земля родила; а то Господь

покарав нас недородом. Що-ж, — з Богом не бити ся і позивати Його не підеш. Його свята воля на все...

— Виходить, Микито, — перебив його Пригара, — що Бог винен, що земля не родить?

— Винен, не винен; — не нам Його судити; а вже-ж і нашої вини нема.

— А я вам кажу, що нічия більше вина, як не ваша...

— Наша? — спитали ся разом здивовані усі Варварівці.

— А вже-ж ваша...

— Яка-ж наша вина, коли земля чисто виснажила ся, вияловила, а цілини економія зовсім не дає нам в найми або править по 25 карбованців за десятину.

— Земля виснажила ся, кажете ви... Нехай і так!... Та й не можна їй і не виснажити ся. А се-ж ви тямите, що не можна без відпочинку волами орати? Тямите, що чи вола, чи коня на те, щоб він добре робив, не треба зтягати в роботі і треба добре годувати... Отак і земля... Вона вас годувала; а ви її годували? Гноїли ви її?

— Раднійші-б, паночку, так нічим: товару у нас зовсім на омаль: гною і на наші городи не стає; а вже-ж не можна нам свої городи лишити без гною, та годувати панські ниви.. Коли-б вони були наші, то ще-б сюди й туди... Не вивозив би який рік гною на коноплище, а повіз би на ниву... А то гноїти чужу землю!... Сього року я її підгною, а на той рік Говоруха візьме та найме кому иншому; за підгноєну

землю всякий дорозше дасть...

— Так, пане; він правду каже, — озвав ся Дзюба: — коли-б у нас свої землі були, а то-ж самі знаєте, яка у нас тіснота?... Вже й городи пошматували; а двори такі стали, що й возом пігде повернути ся... Страх і подумати, яка тіснота!... Людей намножило ся... Велике безземелє...

— А хто тому винен? На чий душі гріх за те? — спитав ся Пригара. Може не забули, як вводили грамоти?

— Ми тоді дітьми були, — обізвали ся молодші.

— Нехай ви й так; а от ти Микито, і ти Дзюбо і ти Іване: ви-ж не забули може, як я налягав, щоб ви брали повні наділи; а громада, що тоді?

Старійші глибоко зітхали.. Дзюба мовив:

— Правда, пане, правда, що й казати! Дурна була тоді наша громада, а тепер тільки й чуєш: коли-б були послухали Пригариної ради, зазнали-б відряди...

Ну, та годі про се! Говори Микито, як там далі було? — мовив Пригара.

— Добре, зараз... А на чому-ж. так, я став?

— Та на тому-ж, що позаторік не вродило, — нагадав йому Федір Швець.

— Еге, так, так! Так ото позаторік не вродило; ми не спромогли ся розплатити ся. „Торік, спасибіг Говорусі, наняв землю нам по тій самій ціні, яка була позаторік, вже не покидав нічого... Так же знов такий недорід, що треба було в него, в Говорухи, позичити на насіне..

Хто позичав, а хто на відробок брав. Добре добре, та не зовсім... Після нового року Говоруха й пристав: „Платіть мені зараз і за позаторік, і за торік” — „Нічим”, кажемо. — „Так я вас в суд позивати му” — „Воля ваша, позивайте, а нічим нам платити. Ми не відказні, знаємо, що треба платити: буде спромога — заплатимо” — „Коли-ж вона у вас буде?” — питається він. — „Як Бог поможе, тоді й буде; а тепер самі здорові бачите, до чого ми дожили ся: двори у нас пообгороджувані вітром; хати наші повкривані небом; в печі топимо духом; зимою гріємось на сонці; світимо в ночі місяцем; а нема місяця -- сидимо без світла; худобу годуємо туманом в степу, та вже й туману мабуть бракує; бо починає товар гинути... От, яке наше жите... Він, Говоруха той, і подав позов і в суд і до земського... Ну, що-ж, думаємо ми громадою: суд судити буде по Божому, ми платити не відказні та не спроможні... Ми й адвоката поставили в суд...”

— А кого? — спитав ся Пригара.

— Та вже-ж нікого більше, як не того брехунця Машкевича... І ждемо собі. Перед косовицею прибігають пристави: так і так, суд присудив, платіть... Ми сюди, туди: давай благи, просити Говоруху, щоб підждав до Пречистої, доки в полі обробимось, а люди наші повертають ся з заріbkів: хто в Таврію ходив, а хто на Кубань в заброди. Думка була: грошенят принесять, та хліба намолотимо... Спасибіг він і згодив ся; а тепер бач...

— Чом же ви не заплатили? — перебив

Пригара, щоб швидче дійти до краю.

— Хто-б йому не заплатив, як би було з чого! Сами знаєте, пане: ті роки нічого не було продати, а сього року ціни нема на хліб: 20 коп. жито, 30 коп. пшениця пуд... А з заробітків люди наші ще перед Іллею повертали ся босоніж...

— А хто в нових чоботах пішов, отак, як я, — перебив Микиту Швець, — так тільки чоботи перевів... Ось бачте! --- він виставив ногу наперед і ударив ціпком по чоботі, звязаному мотузками. — Дивіть ся: палці повилазили, їсти просять... Ні за що підошов купити, щоб нові підкинути... Переди ще добрі, а підошви такі, що ідеш в чоботах, а слід босий...

— Так от ратуйте, пане! У нас тільки й надії, що на Бога, та на вас другого...

— Чим же я вас поратую? Діло таке швидке, а тут саме наче на лихо.. Пригара не говорив.

— Вже як собі хочете, а поратуйте. Першим ділом чи не зарадили-б ви нам гроший; друге — допоможіть нам, навчіть, як нам вибитися з безземеля? Чи нам кинути Варварівку, та на Амур кудись плентати ся, чи що?...

— Ох, ох! --- промовив Белебень: — де той Амур? Кажуть десь за Сибіром ще... і земля кажуть там добра, родюча... Так же і далечина і чужина!... А воно не легка річ старі кістки нести ховати на чужину!... Могили батьків і дідів кидати...

У слід за Белебеном покотило ся округ стола тяжке глибоке зітхання. Пригара сидів

мовчки: уся твар його покрила ся журбою...

— Ще, пане, — мовив Дзюба, — кажуть люди є тепер якийсь банк, такий, що позичає нашому братови гроші купувати землі. Чи воно правда? Чи не можна-б і нам позичити в него?...

Отут, чи хотя, чи нехотя, а не можна було Пригарі не згадати про ті свої гроші, що взяла з пояса жінка: в якій би великій пригоді знадобили ся-б вони тепер! „Цілий хутір би спас, думав він; а вона їх переведе на триньки-бриньки; прожирує з отим голоштаньком!...”

Не знаю, люди добрі, — мовив Пригара, — що вам казати, що вам радити: голова у мене замакітрена, а все-ж таки розумію, що на Амур нічого вам брати ся: країна далека, а ви голоруч... А от справді — позичити гроший з банку та купити землі, се инша річ; але про неї треба добре подумати: раз те, де купити? Чи захоче Пащенківна продати...

— Отут то, пане, ви-б і стали нам в головах! Нас вона може й не послухає, та ми не знаємо, як до неї вдавати ся і де вона? А через Говоруху щоб... так про се нічого й думати: він топче стежку, щоб Німці купили Варварівські землі. Еге! а от коли ви, пане, обізветесь за нас до Пащенківни, так вас вона послухає, — вона-ж ваша хрещениця: скажете їй про наше бідоване, скажете, яка в нас нездержка, то вона й зглянеть ся на нас. Поратуйте, пане! — благає Лисак.

— Не яка там вона моя й хрещениця, — відповів Пригара: я її під хрестом не держав;

тільки стояв в другій парі, як в віру її вводили... Де вона тепер — і я не знаю. Літ з десять вже буде, як ми з нею не перепишуємось... Ну, та се кажу вам, річ далека; хвятькома її не втнеш... Тепер треба гоїти там, де більше ще мить... От як нам унорати ся з отсим оплатом, що тепер жорнами на шию наліг?... У мене гроший нема! От вам хрест святий; хоч би хто різав, так би й десятки карбованців не знайшов, щоб відкупити ся.. Хоч і заприсягати, так не гріх.

Остатні слова Пригари на кінець охмарили Варварівців; вони сподівали ся, що він поратує їх позикою... Варварівці кілька хвилин сиділи мовчки, похнюпившись, спустивши голови до низу... Остатня їх надія десь в вирій полетіла!

— Що-ж нам робити? — озвав ся нарешті Микита придавленим скорботним голосом: — значить: пропадати!... Грабити будуть і цінювати нас...

— З дорогою душею поміг би вам, — сказав Пригара, — так же Бог свідок, що нічим! Чи ймете, чи не ймете віри, а от вам перед образом святим...

— Годі, годі, пане! — не дав Дзюба Пригарі договорити: — ми й так ймемо вам віри; ми не з учорашнього дня знаємо вас!...

Знов всі замовкли. Пригару тепер пекло на серці і своє лихо і Варварівців; він кілька хвилин не міг був слова вимовити або щось певнійше сказати, силував ся не вимовити того слова; що пекло йому груди і рвало ся з грудий при чужих людях. Перемігши поривання

обуреного серця, Пригара мовив:

— Гроший нема і продати нічого. Тютюн ще не кладений, на пшеницю цїн нема, а більше нічого й продати! Фасолі-б може й назбиралоб ся пудів сотень зо три, так що-ж з тих гроший: три сотні карбованців, а тут треба в пятеро більше... Позичити? Навкруги ні в кого, а до міських жидів не встигну з'їздити...

Варварівці слухали і тільки зітхали. А Пригару все більше мордувало: з одного боку бажане і моральний обов'язок допомогти людям, виратувати цілий хутір; а з другого! свідомість, що він не зможе того зробити.

— Просто — хоч ляж, та й плач! — промовив хтось перегодом.

— Плачем тут нічого не допоможеш... Се в таке вскочили, що хоч з кручі та в безодню...

— Не великої з того користи, — мовив Лисак; — сам пропадеши, а жінки й дітий не виратуєш; вони мучити ся будуть... Просто, пане, біда...

— Коли-б ще хоч до бунту не дійшло, — промовив Белебень; — а то, скоро почнуть коров грабувати, жінки так не попустять; озвірять ся; повиходять з рогачами, та таку ворохобню підіймуть, що без різок, а то й без Сибіру діло не обійдеться ся...

Пригара тямив, що Белебень говорить правду: відібрати у господаря остатню корову, відтяти у дітий остатний корм — се така річ, що жадна мати не попустить байдуже. А воно на те йшло... Пригара німо мовчав і сумно дивив ся. Нарешті в голові в него мигнула ясна,

може й спасенна, думка — і він мовив:

— Остатня рада моя ось яка: коли вже вона не вивезе, тоді нічого не вдіємо. Завтра я поїду до Говорухи; просити буду його, щоб відложив вам оплат ще до Різдва...

— Ні, сего він не зробить; на се нічого й сподівати ся, — відповіли Варварівці.

— Ось цитьте бо, та слухайте мене, — мовив Пригара: — коли Говоруха на се не пристане, просити буду його взяти мою поруку, за вас, доки продам тютюн. А як і на се не згодить ся, тоді я вже вам не грач, не помагач...

— На се може й згодить ся. Спасибі вам паночку наш, батечку! — дякував Лисак.

Помножи вам, Боже, здоровля!

— Продовжи вам, Господи, віку!

— Віддай вам десятицею і сторицею... — дякували Варварівці.

— Так от нехай і буде. Завтра я навідаю ся у Варварівку і що скаже Говоруха, перекажу вам; від него я заїду до тебе, Микито!

— Так може я на той час покличу до себе людей, щоб всі вони подякували вам? — спитав Микита Пригару.

— Ні, не треба; людей не скликай, — відповів Пригара: — це не знати, що скаже Говоруха: може він і не згодить ся; а тоді не дай Боже, прокинець ся у нас яка колотнеча: от і покотить ся зараз покліп, що Пригара приїздив баламутити Варварівців...

— Правда ваша, пане, правда...

Варварівцям трошки полекшало: у них виросла нова надія. Хто знає: чи вона справдить

ся, може вона тільки одну нічку тішити їх буде, а завтра — й зникне; про те все ліпше жити з надією хоч одну ніч, ніж зовсім її не знати.

Довго ще Варварівці дякували Пригарі, і нарешті стали прощати ся з ним. Пригара не пустив їх без вечері; а повечерявши порадив їм перночувати в него на хуторі, а в досвіта рушати до дому.

— Чого вам серед ночі плентати ся? Поспішати — нічого... Завтра неділя, роботи нема; спочиньте, виспіть ся гарненько, та вранці на свіжі ноги й рушайте...

V.

Випровадивши Варварівців, Пригара роздяг ся і ляг спати в кабінеті. Але сон його не брав ся. Він чув себе більше втихомиреним; нерви притихли, не буяли так, як в ранці. Тепер його опанувала инша думка. Думка про те, що не варта жити, ні для чого жити, тепер наче зникла; принаймі не збентежила його. Навпаки, тепер перед ним стояло завдане: хоч би що, а допомогчи Варварівцям! Помогчи їм вийти на ліпшу стежку побуту економічного; помочи їм купити у Пащенківни землі; помочи їм полатати ту помилку, яку вони зробили відцуравшись від повних наділів... Пригару опанувала думка, що тепер він, побіч Варварівців, людина ні для кого не потрібна; чому же йому не віддати ся тепер суцільно самим Варварівцям? Чому не послужити їм, що сили є в него? Чому не віддати всіх його сил на поліпшене

матеріального і духово-морального побуту Варварівцям?... Визволити більше трох сотень людей з яремної неволі, злиднів і темноти, та се-ж таке діло, що задля него варта жити і треба жити...

— А чи стане на се діло у мене умілости, здоровля і сили? — питав ся сам себе Пригара. — Не вгадати, а про те: „чи втік, чи не втік, а побігти можна“. Та й треба; се-ж мій найпростійший обов'язок скоро я свідомий син України і горожанин...

Отся пова думка, наче те старе добре токайське вино опянила Пригару, не давала йому очий заплющити, не кидала його ні на одну хвилину і стала йому певними ліками проти ранкових думок, сплоджених і викликаних жінчиним вчинком. В голові Пригари оден по одному зростали пляни, як і чим треба помагати Варварівцям: він добре тямив, з чого треба починати; та не можна було йому дійти до краю, на чому скінчити! Обміркує отсе він одно, - з того одного вилазить друге нове; з другого третє, і т. д. без краю!... Без краю стояла перед ним драбина поліпшення життя хуторян: він переходив думками з одного щєбля на другий і ніяк не спроміг ся побачити остатний щабель поліпшення!... Пригара марив по безкрайному океані людського поступу.

Другого дня рано в годині 10-ій Пригара своїм звичаєм, сидів на ганку і любував з Дніпра, з своєї скелі, з сосни. Аж ось по дорозі заголосив дзвінок. Пригара глянув на

браму і побачив, що з повозки злазить приятель його адвокат Ведмедик. Пригара незвичайно зрадів йому і пішов швидше на зустріч.

Ведмедик учора з якимсь ділом був у земського начальника і від нього довідався про Пригарине лихо: замість того, щоб їхати до міста, Ведмедик повернув на Куток, щоб провідати свого приятеля і впевнитися, чи правда те, що він чув про Пригариху від земського і чому не няв віри.

Побачивши Артема, Ведмедик власним очам не вірив: одна доба страшенно перемінила Пригару: вуси побіліли, голову наче хто попелом потрусив, очі позатягало, під ними висіли торбинки...

Глянув на Артема Ведмедик і замість звичайного привітання, промовив:

— Значить, Артеме, правда те, що я чув?

— А що ти чув? — сумним порваним голосом спитався Пригара, стискаючи йому руку.

— Що... буцім, Ольга Антонівна...

— Не договорюй! — перебив його Пригара. — А від кого се так швидко почув?

— Від земського начальника; я учора по обіді був у нього...

— Швидко-ж до него долітають звістки... Правду сказано: „тихі вісти не лежать на місці“

--- Та на те-ж земський начальник і є „власть близкая къ народу“, щоб швидко довідувався про все, що діється в його околиці... Він розпитував мене про Гайченка; хо-

че почати проти него процес...

— А йому яке до сього діло?! — скликнув Пригара: — се моя справа особиста, хатня; всякому начальству до неї дзуски...

— Так і я йому казав. А він каже: коли голодний чоловік вкраде кусок хліба, ми його вчинок беремо як вчинок соціально-злочинний, судимо і караємо; а коли земський статистик з жиру та з нечеви вкраде у чоловіка жінку, спокій, честь, так ми гукаємо, що се діло хатне; що воно соціального характеру не має... От які ми ліберали, які заступники „меншого" голодного і холодного брата... Чуєш, Артеме! Отак о... слово в слово і каже!... Коли хоч правду каже...

— Хоч нехай вона буде раз преправда; а се не його діло! Зась йому: в законі нема сього, щоби земські начальники ловили і карали тих злодіїв, що крадуть жінок чужих, — мовив Пригара.

— Та вже, коли вчинок Гайченків уважати соціально-злочинним, так і тоді се діло не земського начальника... Але що ти з ним зробиш? Отся нова інституція осою лізе до всего, в усе втручаєть ся... Одначе ти, Артеме, вельми подав ся.

— Подаси ся, — хоч не схочеш...

— Та як же се стало ся? Така чудасія! Що спричинило се? Посварили ся ви, чи що? — розпитував ся Ведмедик.

— І не думали сварити ся, — відповів Пригара: — лягаючи спати прашали ся, цілували

ся, немов на другий день по шлюбі...

Побалакавши ще про своє лихо, Пригара мовив до Ведмедика:

— Слухай, Василю, чи не багатий на гроші?

— При собі маю — карбованців 20...

— Тут не дваццятьма діло пахне. Мені треба 2000 або хоч півтори; але притьмом треба; до зарізу треба... Хоч умирай, а до середи треба...

Ведмедик здивував ся, що Пригара, ніколи не бідкавшись грішми, тепер позичає їх, мовив:

— Хіба в тебе нема?

— Були та.... — Він не договорив; він не відважував ся навіть близькому приятелеви признати ся, що жінка нишком забрала всі гроші. — Нема! — промовив він ніби з серцем: — коли-б були, так би я й не просив; мені не на довго й треба. Продам тютюн та пшеницю — і верну.. Коли є, позич, вельми поратуеш.

— Бідна моя головонько, не тямлю, що й робити з тобою. Дома у мене може-б з тисячу й назбирав: а останні хіба позичити у ко-го...

— Позич, братіку!... і не сказати, як треба....

— У кого-ж би його позичити? Хіба у Біловода? Не знаєш його? Се наш „присяжний повірений” Він роздає гроші на проценти, тільки й дере! У! у! гірш за всякого Жида. Батькови рідному не дасть менш, як за 30%...

— Дарма, — кат його бери; я заплачу....

Так не встигнуж я на середу; подумай: сьогодні неділя; завтра в вечері приїду до дому; вівторок — пропаде — доки позичу.

Пригара вельми задумався.

Ведмедик не відважувався спитати, на що йому гроші так пильно треба. Йому здавалося, що Пригара хоче розвіяти своє горе, свій сум і думає поїхати куди небудь; на те й гроші достає. Він спочував такому бажанню і раднийший був допомогти Пригарі.

— А може, Артеме, обійдешся, поки що тисячею; так я тобі в вівторок всероку і примчу; а потім може розживуся, так і перегодом дам ще... — сказав Ведмедик.

— Ні, не можна; менш як 1500 не обійдуся... Ти обідати меш у мене?

— А вжеж у тебе; до самого вечера у тебе пробуду, а коли що, то й переночую.

— От і добре! Мені треба з тобою ще побалакати про позичку грошей з християнського і дворянського банку...

— Що се ти задумав?

— Потім розповім усе; а тепер скажи мені, чи довгого часу треба, щоби заставити в банку мій хутір?

Ведмедик ще більше зумівся, однак й виду того не подав і відповів:

— Твій хутір — чистий як скло, довгів нема на йому; так тут справа не забарна; місяць, багачко — два...

— Добре... А з християнського як? От при-

міром би хрестяни які заходили ся купити мій хутір, так як тоді? Швидко?

— Нехай три місяці... Та ти, Артеме, щось чудне міркуеш... Я радив би тобі не хватати ся; з опалу нічого не роби такого, про що потім сам жалкувати меш...

— Ні, я не з опалу; а розважно... Та тривай, усе знати меш; без твоєї поради і запомоги тут не обійдеться ся... Але подожди трохи... Все розповім, вернувшись з Варварівки. Мені туди зараз треба поїхати... А ти тут вже без мене побудь... Там у мене велике, але не зарбарне діло.

VI.

Годин через дві Пригара був уже в Варварівці. Управитель Говоруха був знакомий з ним і приязно повитав його. Він же знав, яка пригода скоїла ся в Кутку, але не подав того й виду, що знає, тільки лукаво мовив:

— Не що давно ми бачили ся з вами, саме в косовицю, а як швидко ви посивіли? Чи дужі ви?

— Дякую вам, — зовсім дужий... Час посивіти: мені затого на шестий десяток поверне. Та інколи чоловік посивіє за один день більш як за рік.

Перекинувшись кількома словами, Пригара висловив Говорусі, чого він до него приїхав.

Говоруха — людина ліберальна; зараз, як вийшов з Петрівської академії, він „за на-

род" ходив аж в Акмолинську область, і пробувши там три роки, вернув на Україну: якась протекція допомогла йому, що опікунка Пашенківни взяла його яко вченого агронома за управителя в Варварівку. В сільському господарстві він був справді людина тямуща: господарював добре на користь Пашенківни. Беручи 10 проц. з чистого доходу, він, річ натуральна, пильно пікловав ся, щоб з Варварівки Пашенківна брала як мога більш доходів, і за час його управительства доходи з Варварівки побільшали на цілу третину, дарма, що за той час аж двічі був значний недорід.

Говоруха з першого слова Пригари згодив ся з ним, що побут варварівських хutorян злиденний і допомогти їм треба; але „запомогти треба не палїятивами, а чимсь радикальним”.

Малоземелле має тут, — говорив він, — велику вагу; одначе, хтож тому винен? Ви ліпше за мене се знаєте... Та й з тією землею, що мають Варварівці, геть ліпше можнаб жити, коли-б вони не були такі темні, ліпше її обробляли, завелиб ліпші плуги, ліпший товар: поміняли насїне, не держали ся адамівських звичаїв: господарювати на три роки...

— Вигону у них перш за все бракує... — перебив Пригара.

— Потроху бракує, але-ж хіба їм не можна наймати у нас землю під вигін!... Темно-та тут усе му голова....

— Школи нема на хutorі, — знов пере-

бив Пригара.

— Так чом же земство ваше не заведе? От ви тільки років були гласним, а не подбали про школу у Варварівці, — кольнув Говоруха Пригару.

Пригара скривив ся; одначе здержливо **відповів:**

— Не кажіть так, пане Говорухо: дбав я і запопадливо дбав, та не слухало мене земство. У нас, кажуть, по великих селах ще доброї половини нема шкіл; а про хутори — нехай вже наші внуки дбати муть...

— Ну, от ваше земство!! Та й взагалі, що наше земство! До народу йому байдуже!... З **земства** у нас зробили богатільню, де коштом народа харчуєть ся і живе та інтелігенція, що зовєть ся членами управи, земськими статистами, асекураційними земськими агентами, субагентами і всякими иншими!... Гляньте самі: що наше земство за 25 років зробило реально користного задля народу? На цілу хліборобську губернію воно не спромогло ся ніже на єдину, хоть би аби яку, хліборобську школу....

— Що правда, то правда, — мовив Пригара.

— Еге, а послухайте, як ваші земці на зібранях вболівають, та плачуть про тяжкий побут народу! А що-ж вони зробили для нього? А нічогісенько!... Податки тільки побільшують з його, та дбають більше розплодити усяких „субіків"... Та от хоч би і сеї зими:

знов вигадали побільшити натовп управських дармоїдів і взяли, чисто на пенсію Кусенка... Кому потрібна ота його робота?... Та годі про се!... Е, ні, таки ще скажу: за що торік голові земської управи дали нагороду три тисячі? За те, що двічі їздив до Петербурга з візитою до міністра, чи до кого там?... Кому, окрім його самого, треба було тої поїздки і того „ходатайства"?....

Пригара не змагався і сумно поводив очима; а Говорусі здавалося, що й Пригара одної з ним думки і він довго ще нарікав на земство за недбалість його про найперші нужди народа. Нарешті повернув на варварівських хуторян і мовив:

— І темні вони, і пють здорово горівку... При такій темноті і земля їм нічого не допоможе, хоч скільки її дайте!....

Пригара, маючи на увазі перш за все той оплат, що треба на середу, не хотів змагати ся і вступати ся за Варварівців, щоб не драгувати Говорухи і давши йому волю наговорити ся, мовив:

— Радикальне поліпшене економічного побуту нашого мужика — дійсно річ не можлива без доброї освіти; одначе будемо піклувати ся про те, що отсе зараз на черзі... про середу.... Середя для Варварівців — „день страшний, судний", треба якось відвернути від них „прихід антихриста і ангелів його". От про се я й благаю вас?

Г о в о р у х а стиснув плечима, гля-

нув у вікно і мовив:

— На превеликий мій жаль, в сьому разі не можна мені нічим допомогти Варварівцям!.. тут не моя воля....

Пригара зумів ся; не всидів на місці встав і вставивши в Говоруху пронизливий погляд своїх баньковатих очий, спитав ся:

— А чия-ж, коли вже не ваша?

— Воля Антоніни Василівни. Вона знає, що Варварівці не заплатили і двічі писала до мене, щоб швидше справив її гроші... Що-ж тут я вдію?... Тепер саме її пильно треба гроший, вона збираєть ся за границю в грудні.

Пригара не був певен, що Говоруха каже правду, одначе-ж жадного приводу і права не було за ним висловити те. Він подумавши трохи, мовив.

— Коли вже так, так я післав би телеграму до Антоніни Василівни... Де вона тепер?

— Запевне не скажу; не то в Петербурзі, не то в Москві, а може і в Варшаві. Останнім разом писала до мене, що виїздить на недовгий час, але з початком листопада вернеть ся....

Пригара зрозумів, що Говоруха не хоче, щоб він вдавав ся до Пашенківни; та він і без того був певен, що справа з хрестянами цілком в руках Говорухи.

Бреше він, думав собі Пригара, лукавнує. Ану, зайду ще з іншого боку.

— Одначе-ж, — мовив він: — ви певні, що Варварівці не платять не тому, що не хо-

чуть, а тому, що ні з чого! Щож ви тут вдієте цінованем і продажию?... Тільки зруйнуєте їм і ті злидні, які є. Та ще й на те вважайте: у кого заберуть остатню корову, у другого єдину коняку... коли-б не викликало якої колотнечі?

— Ми про се з земським начальником балакали — відповів трошки всміхнувшись Говоруха: -- він звелів, щоб урядник про всяк случай був тут в середу взявши з сусідних сіл десятків зо два соцьких та десятицьких...

Обачна-ж ти людина, подумав Пригара; тебе не вколупиш; сам ти добрий Колупаєв... земський закличе москалів; піде бійка, екзекуція... Москалі переможуть, Варварівців побють; худобу пограбують, та потім Варварівців ще судити муть і карати муть „за сопротивлене властям”...

Пригара почув, що з самої думки про можливість таких подій, тіло його покрило ся холодним потом крапельастим....

-- Вже як собі хочете, а мусите, — мовив він до Говорухи, — доложити рук, щоб відвернути ту густу хмару, що насуваєть ся над Варварівцями... Коли-б у самого мене не таке лихо, колиб... — він зупинив ся і здержав ся... Колиб одно слово, були у мене гроші, я їх зараз би заложив вам на хрестян; а тож у мене нема за душею і 10 карбованців... Позичити у кого на середу я не встигну... Чи не приймете ви моєї поруки?....

— Колиж Антоніна Василівна їде за гра-

ницю....

— Вона аж в грудні, кажете ви, їде; я до грудня заплачу... Сам себе віддам Жидам в застанову, а заплачу... Чуєте? Я даю свою поруку; на себе беру до грудня оплатити.

З Пригариного голосу знати було, що нерви його починають не слухати ся його; що Говорушина упертість до краю його дошкулила. Пригара став проти Говорухи і міряючи його очима, спитав:

— Так щож, як ви?

— Трудну мені ви загадку загадали: послухати ся вас: — не вгоджу Антонії Васи́лів-пі....

— Та годі вам з нею! — нездержливо перебив його Пригара: — ви кажіть за себе...

— Колиб то моя воля.... чи яж би був проти престян? Не вже ви, Артеме Олександровичу, не відаєте моїх думок, моєї прихильности до народу?

„Не призывай „всує” імени Господа Бога“.... подумав Пригара. А Говоруха далі:

— Хиба не я за народ... Е, та що про се!.... Хиба я сам не тямлю, як завирюха може скоїти ся... і все лихо може на мні окопити ся... губернатор і без того на мене з під лоба дивить ся. Алеж мені їсти треба. Антоніна Васи́лівна!.. Та вжеж... може взгляди́ть ся.. Нехай буде по вашому.. Я прийму вашу поруку... От і документ зараз спли́шемо....

У Пригари немов гора з плечий упала; немов він з темного і смердячого льоху вий-

шов на свою любов скелю у своєму саду.... Він зітхнув на повні груди і кріпко стис Говорусі руку.

Підписали документ і приятелями попрашали ся.

VII.

Заким Пригара єднав Говоруху, Варварівців била пропасниця дождидання. Ще Пригара не рушав з свого Кутка, як вже усі Варварівці знали, що він приїде сьогодні до Говорухи; а скоро помітили, що „Кутківський пан пробіг до управителя“, Варварівці почали кутками збирати ся на вулиці. Найбільший гурток зібрав ся біля Микитиноного двора. Вже чого не робив Лисак, чого він не казав, щоб не збирали ся, як вже він не прохав, щоб порозходили ся, люди не слухали його. Отсе й розійдуть ся, розібють ся, — хто соб, хто цабе, абиж Микита в хату, люди знов до його тину. Тай трудно їм було здержати ся; велими кортіло їх швидше довідати ся, „що виїздить кутківський пан у Говорухи“? Не проста цікавість бентежила людей: Варварівці тямили, що над ними повисла темна, аж синя хмара і коли „Кутківський пан“ — так звали вони Пригару — не відверне її, з неї лине такий буйний ливний дощ, що може геть чисто зруйнує їх жите... Може скоїти ся така колотнеча, що без крові, а то й без убитого не обійдеться ся. Микита і його товари-

ство, що ходили в Куток, затаїли перед Пригарою, не признали ся, що вони громадою прирадили одностайно стояти і не давати грабовати і цінувати худоби. Вони прирадили, щоб чоловіки й парубки в ночі з вівтірка, увесь, який є на хуторі, товар і усіх коний перегнали куди будь далеко у степ, та там де в глибокій балці і отаборили ся і щоб кожний взяв собою сокиру і косу, прибиту до кісся як у косовицю. А вівці, свині і телята лишити в хуторі, щоб жіноцтво та дівтора... не доводили їх цінувати і продавати. Тим то Варварівцям дорого було не втратити часу і так улаштували ся, щоб у ранці в вівторок увесь варварівський товар і коні були геть далеко в степу. Ото-ж не диво, що їх брала тепер нетерплячка. На що вже Микита Лисак, чоловік старий, степенний, здержливий, а й він з нетерплячки дрижаки їв: і він чув як у його „і душа і вся утроба метушить ся" Посидить отсе він на лаві, перейде на піл; сяде на ослоні; походить по хаті, тай пішле свого хлопця на вулицю „визирнути, чи не їде Кутківський пан" Коли останнім разом хлопця задляло ся на вулиці, Микита й сам не всидів в хаті. „Ач! пан". Коли останнім разом хлопця забавило ся Надів шапку і вийшов за ворота.

— Савко! — гукнув він: -- де ти! Савко! забув, що я тебе післав!

Попід тинню назбирало ся чимало людей.

— Ну, що отсе ви робите?! — гримнув Микита:— ні сорому, ні встиду у вас нема! Чи

яж вас не прохав, чи яж вас не благав, чи яж вам не казав по чеськи: не збирайте ся отарою; а ви, наче навмисне, наче на ярмарку біля ятки! Гетьте зараз, розходьте ся... А ви, чого тут? Вам яке діло!— гукнув Лисак на патовп хлопців, що притаїли ся в рові під плотом. — Нехай би вже старійші, а то й вони безштаньки — сюдиж свого носа!... Тікайте мені зараз, а то як я почну вас пугою хвиськати, так зна-ти мете тоді!

Хлопці, одним духом, наче зграя горобців шугнули через тин на городи.

Біля Микитового двору не стало нікого. Аж ось тим самим ментом заголосив за вербами біля ставу дзвоник:

— Пан їде, пан їде! — почуло ся всіми сторонами і за кілька хвилин вулиця проти Лисакового двору захрясла народом всякого ліку.... Микита наче остовпів, наче хто його придавив, наче він стеряв ся; він не гукав вже, щоб люди розходили ся, а стоячи серед вулиці, махав шапкою і собі кричав: „Пан їде, пан їде!“.

Не встиг Пригара злісти з брички і привитати ся, як округ него залунали голоси:

— Що, паночку? Що? Кажіть швидше, що? Грабовати муть? Не цінувати муть?

— Дякуйте Богови, — ні! Нічого не буде. Управитель зглянув ся на вас, — відповів Пригара.

— Пошли йому Боже, здоровля доброго, та віку довгого! — говорили старійші хуторяни хрестячись.

А дівтора шугнула здовж вулиці і поперед неї лунали тоненькі голоси:

— Не грабувати муть, не цінувати муть....

Пригара з Микитою, з Белебенем і ще з двома дідами пішли до Микити в хату.

Микита був один з заможніших хуторян: у него був плуг, конячка, корівчина і з десяток овець. Одначе в хаті було гольцем голо... Лавки голі; стіл прикритий стареньким настільником; на полу замість постелі і подушок — солома, прикрита рядном; на жердці над полом стара жіноча свитина... Пригара згадав, що років чотири назад він був у Микитиній хаті і тоді не смерділо такими злиднями. Була тоді повна жердка одежи, стіл був засланий килимом. Деж все те подівалося? Куди ділися ті подушки, замість яких тепер в головах на полу лежить куль соломи? Микита-ж — не п'яниця; він горівки з роду і в рот не бере. Пригара висловив свою думку Микиті. Микита махнув рукою і мовив:

— Поїли, пане, усе поїли за останні роки! Усе, що було і в скрині і в хижі — все пішло на хліб... Земля не родила, хліба не давала; треба було тягти з скрині — що на хліб, що на податки... Оплат великий, росте та більшає, а тут земля не хоче родити; заробітків нема; їсти і платити треба... От і ми поїли і подушки і одєжв... Все поїли....

— Навіть плахту мою материнську зіли, — озвалася Микитиха: — ще моя мати під вінцем стояла... І я в ній вінчала ся... Як я берегла

її, хотіла, щоб і наша Гануся під вінець її наділа... Не зберегла... Мусіла Жидівці в застав віддати; там вона й луспула... Що я за нею, паночку, сліз вилила — і не сказати...

— Та чи однаж ти, Насте! Усім довелося покештувати полину з перцем. Увесь хутір знівечився; зашиятівся, мабуть на віки... Напозичалися усі стільки, що мабуть і до віку нашого з довгів не виліземо. От і у вас, пане, скільки то ми перебрали! Скільки напозичалися у вас і хлібом і грошима!... А коли то ми з вами розплатимося! — говорив зітхаючи Белебень.

— Бог дасть, колись поквітуємо! — відповів Пригара, шльопуючи звести бесіду на щось інше.

Він сам на себе жалкував, що спитався у Микити так неосережно про його зубожіння: раз — що тим розвередив болячку, що ще й не заступіла; а друге — зовсім йому не по серцю було слухати, як Белебень напочав згадувати про його запомоги хуторянам. Перекинулись ще кількома словами, Пригара казав хуторянам порадитися з громадою, скількиб вони бажали купити собі землі з допомогою селянського банку, та не гаючись навідати до него.

Ідучи до Говорухи по Варварівці і вертаючи тепер, Пригарі не можна було ні про що більше думати, як не про убожество Варварівців. Хутір страшенно зубожів, чисто оголів! Пригара перекинувся думкою 30 літ назад,

відколи він памятає Варварівку.... Ніколи злидні, над хутором не зяяли так нахабно, так виразно, як тепер... Тяжко було Варварівцям за крпацтва; але як порівнати тодішнє жите їх з боку економічного з теперішнім, так то був просто — рай! Панувала в тому раю неволя; часом людям ніколи було й Богу помоли-ти ся, алеж такого страшного убожества, яке панує нині, тоді не було. Старий Пащенко, хоч обтяжив селян роботами, — звичайно на тиждень давав їм на себе робити тільки два дні, а чотири на його — за се селяни не платили нічого; земаї давав їм стільки, скільки хто спроможен був упорати; податки сам усі платив... „Стріхи тоді не так плакали, як тепер плачуть; хліви не були так пообдирані як тепер”, думав Пригара... „Одначе ні, ні: ні защо в світі не вернулись би Варварівці до крпацтва; хоть би їх хто озолотив, не верну-либ ся” Якось торік Пригара зняв про се бесіду з Микитою, як приїздив на той хутір, і Микита тоді сказав: „Тепер, хоч нам як тяжко, а про те душі наші вільні, а тоді у нас і душі власної не було; вона була панською” „Є таки, у нашого народу”, думав собі Пригара, „почуте волі особистої, не викоренили його ні неволя, ні убожество!... Під грубою ско-риною похнюпости і приголомшености сидить десь на дні почуте чоловіка вільного!... О, дай те нашому народови світ та хліб!... Колиж облягла його густа темнота така, що й не про-глянеш... Усякі податки, усякі оплати прида-

вляють його, а заробити — ні з чого; землі людям бракує, а земель навкруги пусте ціле неосияжне море.... Ба, чиїж ті землі?... Колиб вони вернули до свого прирощеного господаря! Вернуть ся, певна річ, та коли то буде і яким шляхом вертати їх? Пани банкрутують... Правда, але землі їх переходять до рук жмикутів. От де лихо! Як спекати ся народови отсього всього лиха? Я не економіст, не тямлю тут нічого; однакж і мені здаєть ся, що еволюція права власности на землю повинна зійти на инший шлях. Право власности особистої в тій формі, яка нині панує, здаєть ся, доживає свої дні; але що, які форми змінюють його? Який у нашого народу світогляд про сю річ? Які у него на сей раз ідеали? Про се ніхто ще не відає... Процес аграрного оновлення, певна річ, іде, хоче здсбильша йде незримо. Мені здаєть ся, що отсе загальне зубожінє нашого народу ніщо більше, як не один з елементів розпаду сучасного аграрного устрою і сподіваного неминучого оновлення. Еволюція всего на світі йде повагом; люди зазнають з її процесу часом вельми тяжких мук; алеж поступовий рух іде і „за собою день веде”...

Так то воно в теорії, так!... Але доки той день прийде, жите реальне дише слізми та кровію... Глянеш навкруги і народне бідованє — так тебе стисне за серце, що забудеш усі теорії, а тільки й думаєш про той стогін народний, що сьогодні ріже тобі уши, крає твоє серце!... Теорія — добра річ; але не добре те,

що величезна більшість нашої інтелігенції живе самими тільки теоріями про поліпшене народного побуту; а практично — майже не дбає про се!... Доки ми купаємося в теоріях, розлітаємося думками по всіх усядах, ми не впливаємо зовсім на жите практичне і воно йде своїм шляхом без нашої керми: іде або самопас або під кермою темної сили темних слуг діавола, ката народнього... Так не можна! Кохати ся в теоріях треба, але-ж треба і треба що дня реально працювати, працювати кождому по змозі, де можна і як можна, аби на користь рідному краю і народови... Зернятко до зернятка і збереть ся на цілі пригорщі...

— Так то воно, так, — причуло ся Пригарі, що хтось шепче йому в ухо: — думки твої добрі; а чи справляв ти їх в житю? Чи не марнував і ти часу на „словоізверженіє“ Було, було і се! — зітхнув Пригара. Каю ся, каю ся і присягаю ся спокутувати свій гріх..., гріх властиво не мій тільки; гріх громадський, прищеплений і до мене!... Прогрішив і я!... Може за него отсе і карає мене Нємезида, піславши на мене карою Гайченка!... Може..., та не може,— а дійсно так...

— На ваше здоровле! На ваше здоровле пане! — почув Пригара голоси біля себе і прокинув ся з своїх думок. Гурток Варварівців, з десять чоловіків переважно молодого віку, справляли біля шинку „свято“ Один з них був учора у Пригари: він держав в одній руці фляшку з горівкою, в другій чарку.

Пригара журливо і докірливо похитав головою і мовив:

— І не соромно вам? Чи так же годить ся добрим людям?

— Годить ся, пане! — відповів напів п'яний голос з гурту. — За остатні пемо на ваше здоровле! Коли-б не ви, так би з нас кров горячу пили, бодай би їх п'явки пили... А то от ми тепер горівку пемо! На ваше здоровле!

Поганий — мовив Пригара до кучера.

VIII.

Вернувши на хутір, Пригара розповів Ведмедикови, чого він їздив до Говорухи і що виїздив і просив його перш за все позичити йому 500 карб. на дорогу; а потім з усієї сили попильнувати, щоб на перший день грудня замлатити гроші Говорусі; коли Арсен, його Прибарин прикажчик, не встигне до того часу продати тютюн, лен або пшеницю, тоді треба за який хоч процент позичити гроші і заплатити. Нарешті просив Пригара Ведмедика клопотати, щоб заставити в дворянському банку або продати кому його хутір.

— Я, — мовив він, — охотнійше продав би його; але-ж кому? Першому, хто трафить ся — се значить, збути його за пів ціни; а ждати охотника на него — довгий час. Хутір, сам добре знаєш, хоч невеликий, але дорогий: яку силу я вложив в него праці, і знання і гроший!... Культуру хліборобську я довів до ви-

сокого ступіня. Тим то й шкода-б була продавати хутір в невідповідні руки; ліпше заставити, доки знайдеться добрий купець...

— Та ти скажи мені попереду, куди ти поїдеш? — спитався Ведмедик.

— Куди — скажу: але скажу так, щоб опріч тебе ніхто инший про те не довідався... Поїду я до Петербурга; а чого? про те не питай, не скажу; колись довідаєшся... Одного не думай, прошу тебе, не думай, щоб я погнався за жінкою.

— Така думка мені і в голову не приходить... — відповів Ведмедик: — куди за ними гнатися? Тобі одна дорога — а їм десять...

— Не те тільки!.. Знаєш мою вдачу: що з воза впало — те пропало... Кохав я її, О, ще як кохав..., але за отсі два дні в моєму серці не лишилося з того кохання нічого, опріч гіркої отруї... За отсі два дні буцім переродився, не той став... Колись; та як — колись, позавчєра ще, — мені-б страшно було і подумати про розлуку з жінкою, а тепер... — Пригара не говорив і скривився... Помовчавши він сказав: „Тепер мені все одно....”

Але Ведмедик з його голосу, з його очей, з того дьоргання, що перебігало по Пригариній тварі, добре бачив, що Пригара сам себе хоче дурити, що йому „не все — одно”

— Позавчєра, мовив знов Пригара, — коли б мені прийшло на думку про відбігане жінок, я був би певний, що у нас з жінкою, коли ми прожили трохи не цілих 20 років, ні разу не

посварившись, така річ цілком неможлива... А через ніч я вже бачив на собі повну можливість такого діла!... Одно тямлю, що се трудна річ... Учора я трохи-трохи не наложив на себе рук... Здурів був... Вони-б тому й раді були... Спасибіг Варварівцям — не дали; прийшли тоді саме, коли я йшов на скелю, щоб оттам-о, на отій сосні, повісити ся. Доки вони пересиділи у мене, дурниця минула; перви притихли і добре!... Тепер я жити му; тепер я хочу жити, і бачу, що треба мені жити, хоч би на те лишнь, щоб спокутувати гріхи свої... Але-ж тепер усе останнє жите моє повинно належати тим, хто відвів мене від смерти: моїм сусідам Варварівцям, а за ними і взагалі Варварівцям...

— У тебе доня є... — перебив Ведмедик.

— Що-ж -- доня?... Інночка... Вона тепер людина доросла, самостійна. Чоловік у неї розумний, добрий, матеріально забезпечений. Я дав їй все, що батьки повинні дати дітям: освіту і виховане... Видав за муж — за кого вибрало її серце. От і все. Від мене більш їм нічого й не треба. Інночка тямить, що вона не має права нічого більш від мене вимагати...

— А спадщина.. — знов перебив Ведмедик.

— Нивідь що кажеш ти!.. „Спадщина"... Спадщина се є той корінь, на якому зростає всяка громадсько-моральна трута. Ні, хоч би й не трафило ся того нещастя, що отсе впало на мене; все одно — Інночка моя знає, що після мене на спадщину їй не надіяти ся і тя-

...ть, через що так. Тямить, що таксамо й повинно бути... Не так я гадав повернути своє добро, як тепер поверну, але все одно — ніколи-б не повернув його ні Інnochці, ні нікому іншому особисто... От коли-б учора не спасли мене від петлі Варварівці — не тямлю, як би воно було з моїм добром, бо на сором самому собі доси не списав заповіту... Спасибіг, доля зглянула ся, післала до мене саме в пору Варварівців... Чи давно се було? А як далеко тодішні мої думки від сьогоднішніх!... Та що я кажу: „думки"... Хиба то були думки? То були рефлекси недужого мозку, ображеного самолюбства, втоптані в бруд чести покраяного серця!..., Спасибіг, спасибіг Варварівцям!... Коли-б не вони — сьогодні-б десь отам на розпуті закопалиб мене; а завтра отут би орудував Гайченко!... Тепер я не той став... Наче мене вимили Варварівці в свіжому, радісному мителю; наче хто незримою цівкою налив мені в серце нового почуття... Я зрозумів — в мозку бач розвидніло ся, що не повинен кінчати петчею... Се-б значило, що я страхополох, що я ітік з поля боевища, що я дурень був і не тямив, що в мене ще велика нива для праці, де я зовсім обмаль працював, де я і „півкопи" не нажав... І я тепер став, дякуючи Варварівцям, на тому, що для себе годі жити. Від нині, сказав я — жити му, і всі сили свої віддавати му єдине для нашого темного, зневоленого і зрабованого народу...

— Велика в тебе душа, Артеме! — мовив

Ведмедик обіймаючи і цілуючи Пригару.

— Не кажи сеї дурниці... „Велика" вона тим, що кругом неї такі пігмеї, що менш за них вже не може й бути!... Та ще й сліпі вони і здеморалізовані... Нема в світі, голубе мій, гірш здеморалізованої інтелігенції, нема менших пігмеїв з горожансько-патріотичним почутем, як наша українська інтелігенція... Не багато треба, щоб серед таких пігмеїв зробити ся „великим" чоловіком!

Пригара замовк і широкими стульнями ходив з кутка в куток світлиці. А Ведмедик, дивлячись на него, говорив собі на думці. „Він правду каже! Де наші патріоти, де наші горожани? Де наші Українці свідомі почуття національного достоїнства? Де навіть у нас просто люди свідомі почуття людського достоїнства, почуття самоповаги?" І він згадав собі, як недавно, в одному „сугубо"-ліберальному кружку Українців один приبلуда-технольоґ з Суздальщини зняв бесіду, що „жадного українського народу нема й не повинно бути; а через те і жадної української ідеї нема... а сама дурниця" Нарешті тої „освічений радикал-космополіт" Іоанно Крестителевський про родовід України висловив таке, що гидко й соромно згадати!! А Українці сиділи, та слухали. Між ними не знайшло ся нікого щоб"

— Так отсе все. про що я прошу тебе, Василю, ти справиш?... — перебив Ведмедикови думку Пригара, --- а за три дні я заїду до тебе, візьму гроші і на залізницю...

— Справлю! От тобі рука і слово!... Але чи знаєш що Артеме?

— Не знаю що...

— Мене дивом дивує, що в тебе гроший нема... Невжеж ти нічого не зберегав? Про тебе-ж навіть вороги твої — кажуть, що ти людина ретельна, ощадна... Довгів у тебе не було?...

— Зроду не позичав, — відповів Пригара; — се в перше доводить ся... А зберігати я зберігав і зберіг був за цілий свій хуторний вік десять тисячів карбованців; але-ж...

Артем не договорив.

— І де-ж вони?

— Де?... Не питай... не питай, Василю, де вони: правду сказати мені надзвичайно тяжко, а брехати перед тобою не буду... Не питай, нема їх... От і все.

Довго ще приятелі балакали, аж доки Ведмедиків кучер не нагадав йому, що час рушати, що коні довго стоять запряжені.

Минуло три дні.

Пригара встав раніш звичайного. Він бажав раніше виїхати, щоб на ніч приїхати до міста.

Ранок виняв ся якийсь похмурий, журливий. Небо було всіма сторонами охмарене. Сині олов'яні хмари висіли і над Кутком і над Дніпром. По тім боці Дніпра за густим туманом нічого невидно було. Осінний холодний дощик починав сіяти. Журливо і темно було і на душі у Пригари. Глянувши у вікно і побачивши

вши, що Кузьма пораять ся біля таранця, і лаштуєть ся запрягати коний, Пригара почув, що на серце до него хлинула ціла хвиля жалю!... Шкода йому стало покидати Куток, своє люблене гніздо, де проминули найліпші літа його віку... „А хіба не тут проминули і найгірші, найтяжші твої дні” — буцім хто шепнув на ухо до Пригари „Та й не на віки-ж я його покидаю!” --- думав він, і кипучи з вікна погляд навкруги, побачив, що біля рудику стоїть верховець — земський почтар. Пригара думав, чи не привіз він листа від Інночки. Дійсне почтар подав йому листа; але адреса була написана не Інночкиною рукою. Пригара глянув на поштоу марку; місця не визначено, стоїть тільки „почтовий вагон” Пригара розпечатав і зразу пізнав жінчине писане. Він затремтів і опустив руку з листом; не було у него спроможности зараз перечитати. „Сама не відважила ся написати адресу — подумав Пригара — мабуть думала, що я пізнавши писане її не буду її розпечатувати! Помилала ся; тільки довела, що знає кіт, чиє мясо з’їв”

Коли перше збентежене трошки втихомирило ся, Пригара сів біля стола, положив лист на стіл і читав:

„Вибачте мені, Артеме Александровичу, що я поїхала з хутора вашого не попрощавшись з вами, навіть не сказавши вам, що я їду. Інакше мені не можна було. Куток ваш я покинула на віки: будьте певні, що ніколи не верну ся; жаден узник, вернувшись з тюрми, не вертаєть

ся до неї з доброї волі; хиба його злапають де, та вернуть. Але я певна, що ви мене не злапаєте і не пожнетесь за мною. Ви добре пам'ятаєте, що в найлучшому разі се була-б марна праця!... Я покинула і Куток і вас через те, що Куток трохи що не 20 років був моєю тюрмою а ви — моїм тюремником.... Згадуєте, що я робила у вас на хуторі?... Хиба я жила, так як всі люди живуть?... и хоч раз на нашому віку ви повезли мене, коли вже не за границю, так хоч би до столиці, щоб там показати мені, як живуть люди?... Ви зробили з мене спершу мамку, потім няньку, нарешті учительку!... Опріч смердячого Харкова ви не показали мені ні одного європейського міста... А я хотіла жити... Чуєте — хотіла жити, так, щоб по всіх моїх жилах чути було жите; щоб знати було, що я живу... Доки Інночка не пішла замож, я ради неї терпіла... Та може-б і до віку вже терпіла, коли-б Мати Божа не зглянула ся на мої муки і не післала до мене чесного чоловіка, що зрозумів моє бідоване, подав мені руку, взяв і повів мене з тюрми на світ Божий, на волю випустив мене, щоб я задовольнила потреби людського життя. Сподію ся, ви зрозумієте мене. Живучи такий довгий час в глухому закутку, возячись тільки над вихованем Інночки (се можна було залюбки зробити і без мене, віддавши її або в інститут або в гімназію) ніведаючи свій час і здоров'я біля науки чотирох, чи пяти мушкетерів, навчаючи їх читати, та голкою колупати. Знов таки се ліпше за мене зро-

била-б школа, коли-б ви її завели, та взяли учителькою не мене, а добру спеціалістку. Я за сею працею, мало користою, не бачила життє-радїсних днїв житя; не зазнала їх, дійшла до інертності і трохи-трохи зовсім була не одеревенїла. Знайшла ся добра, зряча людина: вона розігнала густий туман, оброзумїла мене, що коли вже чоловік не з'умів до ладу по людськи прожити свого віку, так пехай же він принаймі подивить ся, побачить, як живуть инші люди...

„Се все ви повинні розуміти, що жите дапо людям не на те, щоб вони, як ми з вами, червіли в глухому безлюдному закутку, а раювали, упиваючись з житя... Кажу вам: я досї не жила так, як повинна жити жєнщина-чоловік... Я досї була тільки самкою... Годї так! Усякий там поступ, цивілізація і культура не варто й мідної копійки, коли вони не стають людині жерелом особистого раювання... А де-ж моє раюванє?... В минулому --- його не було, я його не знаю... Треба-ж менї зазнати його хоч в пришлому... Я не така вже стара, щоб двері людського житя вільного, дійсно культурного, були на віки вже зачинені про мене... Аби воля, хіть і бажанє, вони ще відчинять ся; а коли сама не спроможу ся, допоможуть добрі люди... Вони, спасибіг їм, показали менї, як люди повинні жити. Я жила в хмарах; тепер менї вияснило ся; і я тепер пилнувати му, щоб хоч трохи вернути і зазнати того загально-люд

ського життя урівноваженої людини, якого ви мені не давали, заївши мій вік!..

„Прощайте! Дякувати мені вам ні за що; а дорікати не хочу. Люди культурні і поступові повинні стояти висше всякого дорікання...

„Вибачте, що я взяла ваш револьвер. Я його верну до вас поштою. Ще взяла я з вашої шухлядки десять тисячів: ви без них обійде-тесь, а мені не можна-ж сидіти не пивши, не ївши.. Се ви зрозумієте.

„Ще раз прощайте! Ворогувати нам ні за що, властиво не треба ворогувати; ворого-пане вдача людий некультурних і ні до чо-го доброго не веде...

„До Інчочки я те-ж пишу... **Ольга**”...

Німо сидів Пригара, дочитавши листа; а що діяло ся у него на душі, на серці — те легко було вгадати, глянувши на його твар, на його тремтіне.

— Коні готові! — промовила Марина.

Пригара підвів голову... „Коні готові!” — переговорив він і згадав, що треба їхати. Він автоматично засунув в кишеню жіничин лист; автоматично одяг ся, вийшов з дому, сів в тарантас і мовив до кучера:

— Рушай!

Поїхали... Осінний дощик сів, наче з густого сита. Пригара німо поводив очима навкруги... Туман і більш нічого...

Рчка Пригари полїзла в кишеню, витягла лист, Пригара вдруге перечитав його.

„Се не вона писала; вона так не вміє пи-

сати; та вона й не написала-б такої відважної брехні... Се Гайченко проказав їй... Він її збив з шляху... Кажуть — у жіноцтва майже все залежить від того, з ким і за якими обставинами вона зустрінеться на шляху свого життя... Може й так.. А що до Ольги... прокинула ся друга молодість... тоді саме зустріла ся з нею „культурна" животина... От і все! Все, та не все... А на якому ґрунті зросла? Чим вигодувала ся отся „животина"?... І знов Пригарині думки перейшли з жінки і з Гайченка на громаду взагалі, на простоване того покоління, до якого належав Гайченко. Ґрунту у них нема; не стоять вони, не ходять по суходолу, а плавають і то не в воді, а поверх води... Легко плавають, наче пухирі; через те їм здається усе, що тільки не їх — особистим, легким чимсь переходим!... Чужа честь, спокій — їм байдуже... Егоїзм доведено до нахабності; гольцем гола їде та нахабність, нікому не звертає, та ще й гукає: „Геть з дороги!... Я йду!... Я жити хочу, жити-раювати!... Цинїзм!"

Довго-предовго міркував на сю тему Пригара, аж доки думка його не перейшла на його подорож. Йому не можна було не заїхати до міста, він би його і об'їхав, так же треба було взяти гроші у Ведмедика. А він тямив, що в місті тепер вже всі знають про те, що стало ся в Кутку: як не знати, коли про се знає земський начальник, а „знає кума — знає пів села". Знають — і на всі лади судять, пересуджують і пащикують. Тим то Пригара не хотів ні з ким

опріч Ведмедика, бачити ся в місті. Він хотів приїхати, коли не присмерком, так хоч не пізнійше 8-ої години взяти гроші і швидше на зелізничий дворець. Поїзд на північ ішов раз тільки на день і йшов о годині 11-ій в ночі. Але-ж степова дорога так розкисла, що хоч як Кузьма не налягав на „Невиволоку“, що йшов в оглобшах; як він не бадьорив, часом і пугою „Чайку“ і „Смоктія“, а про те до міста доплентали ся вони ледви в першій годині в ночі.

Місто вже спало. Мусів Пригара не тільки ночувати, але й днювати. Тішив себе він тільки тим, що ніхто не бачив, як він приїхав; ніхто значить і не знає; завтра цілісенський день він сидіти ме у Ведмедика і нікуди не виходити ме; значить нікого з людей цікавих не буде бачити, і ніхто з них своїм жалем та вболіванем не буде вередити його болячки. Пригарі здавало ся, що він таким чином забезпечив себе і ніхто не довідаєть ся і не буде знати про його приїзд. Але-ж він вельми помилив ся...

В 10-ій годині зранку голова земської управи Яловець, йдучи до управи і переходячи через улицу, де жив Ведмедик, зустрів Кузьму, що тоді саме вів коний до води. Яловець зрадів і зараз до него:

— Здоров був, Кузьмо! А з ким ти тут?

— З паном...

— А де-ж пан? у Ведмедика?

У Ведмедика.

— Що-ж у вас на хуторі? Всі живі, здорові?

— Дякуючи Богови.

— А пані ваша тут? — допитував ся Яловець.

— Ні, не тут.

— А де-ж тепер ваша пані?

— Пані, кажете ви?

— Еге, де ваша пані?

— Я про те не звістен...

— Як не звістен? Тут кажуть, що вона утікла, покинула пана... — додав Яловець нишком.

— Не скажу... Я при тому не був і не бачив, щоб наша пані втікала... — відповів флегматично Кузьма і рушив далі до колодязя.

— А Гайченко де? Його у вас на хуторі нема? — допитував ся Яловець, йдучи з Кузьмою.

— Нема.

— Кажуть, що пані з ним поїхала...

— Не скажу, не був я при тому; то не мое діло; я собі знаю коний та стаїню, а про все інше мені байдуже.

Яловець повернув ся і тупцем збіг на рундук Ведмедикового дому. Він подзвонив. Відімкнуті двері пішов сам Ведмедик.

— Добрий день! Я отсе йдучи до управи,— говорив Яловець, — завернув умисне порадити ся з вами.. Завтра, як ви знаєте, у нас зібране дворян.. Є у нас одна вельми важна справа; так треба до неї поради: тямущого чоловіка, доброго юриста, отакого як ви.

— Готов служити вам, — відповів Ведмедик; — сідайте!

Яловець сів на-канані, саме проти дверей в кабінет, де був Пригара. Двері були відчинені.

— Ба, ба, ба! — скрикнув Яловець, углядівши з канани Пригару в кабінеті: — от добра несподіванка! Сам Бог послав вас, Артеме Олександровичу! — і з сим словом Яловець ввійшов в кабінет.

Пригара почув наче по шкурі у него лазить якась комаха. Він подав руку Яловцеві і кивнув головою.

— Притьмом мені вас треба, — говорив Яловець: — колиб отсе вас тут не зустрів, був би завтра або післав до вас, або сам поїхав. Скажіть, будьте ласкаві, чом ви досі не проженете з свого привабливого хутора отого лежибоку Гайченка?! Згляньте ся ви на нас, доки він сидіти ме у вашому Едемі?

У Пригари аж піт виступив на чолі, так йому трудно було здержати, щоб не завдати Яловцеві брехні. Не дивлячись на твар свого розмовника, Пригара, якимсь, ніби придавленим голосом відповів:

— Гайченка у мене на хуторі нема; вже з тиждень буде, як поїхав.

— Куди? — спитав ся Яловець, вдаючи з себе здивованого, буцім то він і справді не знає, не відає, що Гайченка в Кутку нема. — Леж він дів ся? І в нас його нема... Де він блу-

кає?... Отсе раз штука!... Після Пречистої ... навідував ся в управу; випрохав виблагав за два місяці наперед платню... Звісно, не можна було дати йому стільки грошей з земської каси; але я відважив ся... Щож тепер буде? Що як він не вернеть ся? Документи свої він забрав, сказав, що йому притьмом треба їх, забув я, на що... Оце так! Тоді — я... плати за него.

Пригара мовчав, тарабанячи пучками по столу.

— Деж нам його тепер шукати? питав ся Яловець.

— Нігде не треба шукати, — відповів Ведмедик: — він же людина вольна, не схотів служити і годі!

— Добре! Служба його у мене за ухом не свербить; аби мовляв корито... А от гроші земські... Хиба так можна, Артеме Олександровичу?

Мабуть можна, коли так роблять — відповів Пригара.

— Можна, кажете ви? По якомуж се буде? По нашому — таки так не можна; хиба що по соціальному, так про те не скажу; я не соціаліст і добре відаю, що ми живемо під державними законами і волею нашого любленнішого монарха....

Ні Ведмедик, ні Пригара на те нічого не відповіли.

— Отакі то ваші ліберали! процідня

Яловець, притискуючи на слова: ваші.

— Чиї се „ваші”? — спитав ся Пригара.

— Звісно чиї?! Тих, хто рекомендує до нас таких, як Гайченко.

— А хтож його рекомендував?... Вжеж не я....

— Ії, не ви... Хто? Дай Боже пам'яті... Еге, згадав, згадав... Князь Осипов.. Ну, нехай же він і платить тепер за нього.

Яловець встав, взяв за портфеля і став прощати ся, говорячи:

— Треба швидше бігти в управу, ніколи, а за порадою я вже завтра вранці забіжу до вас.

— І бреше! — мовив Ведмедик, провівши Яловця: — жадної поради йому від мене не треба було.... Забіг просто, щоб побачити тебе....

— І звідкиль він довідав ся, що я тут? — мовив Пригара.

— Тепер усе місто рушить до тебе...

— Ні вже, Василю, що хоч то й роби; де хоч сховай мене, а щоб ніхто мене не бачив.... Хто прийде — бреші, що нема мене або хорий лежу....

В 11 годині вечером Пригара сидів вже в вагоні і нетерпляче дожидав, коли рушить поїзд.

Задзвонили в трете... Ведмедик вибіг з вагона. Льокомотива свиснула; поїзд рушив; у Пригари полекшало на серці....

ЧАСТИНА ДРУГА.

I.

Було вже близько, як опівдня; але в Петербурзі в той день без годинника не можна було вгадати, яка саме пора, чи то тільки ранок похмурий осінній починається, чи то вже вечереє присмерком і день лягає спати. Вся столиця була закутана в густу намітку сивого туману. По невмитону небу ледви-ледви рушала ся олов'яна вайловата, важка маса хмари. Часом падала водою. Сираво лізло до людей скрізь рот, скрізь ніс; лізло очима, ушима, прой мало поза одежою; пронизувало чоловіка по-під шкірою.. Бридко було; суцця гндота була на дворі. Чоловік почував, ніби його обгортують щось важке, слизне, огидливе...

Під таку саме негодь прийшов в столицю московський поїзд почтовий. З вагону 2 кляси вийшов з клунками в руках знакомий наш Артем Пригара.

„Еге! — думав він, проходячи пероном в натовпі публики до салі: — а куди-ж його їхати? де заквартировати? Я тут зроду вперше... От яка моя дурна голова замакітрена! Щоб

було розпитати ся у кого з пасажирів... Не гаразд..."

З такою думкою вийшов Пригара з салі. Тут його зараз обступила ціла зграя післанців з різних готелів та мебльованих покоїв. Кождий запрошував до себе; кождий вихваляв вигоди свого готелю.

— Просимо до нас, до нас! Нема й краще, як в Ольги Антонівни! З усього будете задоволені!

Немов імпетом вдарило Пригару вимовлене ім'я: він аж затремтів, почувши жінчине ім'я. „Невже-ж таки се вона? — мигнуло у него в голові: — Ні, ні; що се я?! Річ неможлива; де-б таки так швидко... а про те!... та цур їй тій Ользі Антонівні! Все одно: чи вона, чи не вона; досить і того, що Ольга Антонівна..."

— Хіба таким панам до твоєї Ольги Антонівни їздити? — глумливо і докірливо обізвався другий післанець. — Ви, пане, от до нас будь ласка, до Анфиси Асигритівни; так так! До віку дякувати мете! От, бий мене сило небесна, провалить ся мені на отському місци; коли де в світі є світлиці ліпші і дешевші, як у нас!... А сама господиня... кров з молоком!... Просимо пане вельможний, до нас, до Анфиси Асигритівни.

Пригара нехотя усміхнув ся і мовив:

— Гаразд! Поїдемо до Анфиси Асигритівни.

Коли вони зупинили ся проти одного з будинків на Гороховій улиці, високий, молодий

і чепурний швайцар відчинив двері і спитав єм Пригари:

— Світличку потребуєте?

— Світличку, — відповів Пригара.

— Є, є! Просимо в кантору, ось на право; там сама господиня... У нас такий вже звичай: сама господиня стрічає гостей...

В канторі на зустріч Пригарі встала з ка-напи, оббитої вишневим оксамітом, огрядна, тілиста молодиця, літ 30, і з привітною, ледві помітною усмішкою, мовила:

— Якої світлички потребуєте?

— Та щоб була добра і не дуже дорога.

— А вже-ж!... Вам, звичайно, з двома ліжками?

Пригара стиснув плечем і подумав собі:

„Та що се-ж вона: чи кпить, чи дороги питає“; і відповів:

— На що мені з двома ліжками, коли я сам...

— А може хто з знайомих довго засидить ся та й захоче переночувати, — мовила Анфиса Асигритівна, прядучи і очима і ушима.

— Ні, — відповів Пригара: — у мене тут знайомих нема...

— То беріть собі й з одним ліжком; звісно, дешевше буде...

Показавши світличку, Анфиса Асигритівна спитала у Пригари:

— А „вид“ ваш де? Певне-ж маєте?

— А вже-ж маю: та він у мене далеко за-пакований...

— Байдуже; я зараз скажу принести до

вашої світлички пакунки ваші; слуга вам розпакує, так ви й дістанете... У нас, знаєте є вельми строго: аби чоловік поріг переступив — першим ділом — давай „вид"... А без „виду" й не думай приймати!... Вельми строго... та й не можна инакше. Отсих соціялістів та нігілістів завело ся такого їх, що вже, кажуть, повнісенські тюрми; скоро і в Сибірі за ними тісно буде... (вид — нашпорт).

— Так богацько?! — усміхнув ся Пригара.

Умившись з дороги і напившись чаю, Пригара ляг на канапці і почав міркувати, з чого і як розпочати йому свою роботу в Петербурзі. А вся робота його, яку він завдав собі, була в тім, щоб прихилити Пашенківну зглянути ся на злиденний побут Варварівців. Він бажав усовістити її подарувати Варварівцям ті гроші, що правив з них Говоруха; продати їм десятин триста землі дешевою ціною і завести в Варварівців добру школу. Окрім того, він гадав клопотатись, щоби швидше заставити в банку власний хутір і з тих грошей, що візьме в позичку, допомогти Варварівцям купити землю. Коли-б Пашенківна не згодила ся продати землі Варварівцям, приходило Пригарі на думку подарувати їм свій Куток; в сьому разі одно тільки спиняло його: Варварівці мусіли-б тоді переселити ся до него на хутір; але на се треба чимало коштів і надільні землі їх в Варварівці занівечать ся. Взагалі переселити зразу 60 родин — річ не легка. Нарешті культура у него на хуторі така висока, що Варварівці че-

до неї зайти на те, щоб вийти від неї не з порожніми руками, а з повними? Добре: але-ж як, від кого про се довідати ся? В столиці, думав Пригара, велика сила Українців; але-ж він нікого з них особисто не знав; не відав, що вони за люди, а скільки разів доводило ся чути, що скоро Українець перебереть ся до столиці, там патріотизм його роз'їдає фінський туман; зносить його в Неву і він розпливається ся по „общерусскому" морю непримітними крапельками; а коли в якого Українця й лишить ся якийсь хробачок, що нагадує йому Україну, так і той хробачок прокидаєть ся тоді тільки, коли Українець уминає вареники. „От, коли-б були живі Данило Каменецький або Микола Костомарів, вони показали-б мені стежку, куди йти!... Я їх знав особисто; вони якось гостювали у мене на хуторі. Царство їм небесне!... Невідмінно треба піти на гробовище та поклонити ся їх кісткам... Та як його бути? З чого починати?"

Міркуючи Пригара не помітив, як на него спустив ся Морфій і обгорнув його своїми крилами...

Утомлений трома добами безупинної їзди Пригара спав довго. Коли він прокинувся, в світлиці було зовсім темно: тільки через шкло, що було в дверях над гловнем*), зазірав невеличкий світ газового ріжка, що блимав собі в коритарі.

*) Гловень = перекладина над дверми, що зв'язує лутки.

Пригара засвітив свічку, глянув на годинник і мовив:

Отакої утни! Отсе спав, так спав!... Десята година! Славно, Артеме! Приїхав до Петербурга висипляти ся... Куди-ж мені тепер ніч дівати? Що з нею робити му? На дворі негодь та й куди тепер йти серед ночі в чужину, та ще в такім великім місті.

Пригара подзвонив.

Прибігла вертка, чепурненька покоївка.

Пригара казав дати йому самовара і газету.

II.

Другого дня, коли Пригара прокинув ся, сонечко зазірало до него в світлицю. Він вельми зрадїв... Три дні він не бачив сонця... Його потягло швидше на улицу. Туману не було. Хоч під ногами було мокро, але знати було, що в ночі був морозець. Петербург немов умив ся, наче причепурился і дивив ся, хоч і суворо, але не так понуро, як учера. На улиці стояв якийсь німий гомін, гудінне, торохкотінне коліс. Пригара рушив оглядати столицю. Перше всего кинула ся йому в вічі золочена баня „Ісакіївського собору": вона аж очі сліпила, сяючи в безхмарному, блідо-голубому небі. Пригара підійшов до церкви; обійшов її навкруги, потім зайшов в середину і добре роздивив ся на неї. Собор не сподобав ся йому: „Тільки що здоровенний, думав він; правда —

занадто багатий, розкішний, але тьмавий, важкий, мало зграбнього в ньому, взагалі сувора, непривітна озія; не підносить вона чоловіка високо в сферу волі і щастя людського, а навпаки придавлює чоловіка до землі, пригнітає йому духа... Так і стоять тут у тебе перед очима: Петро з своєю дубиною і Микола з своїм олов'яно-холодним, бесердечним поглядом неймовірно суворого фельдфебля..."

Приголомшеним виїшов Пригара з собору і рушив на набереже Нєви. Блідо-голубим дискучим настільником розстелила ся красуня річка. Нерухомо стояла вона, але дивила ся весело. Налюбувавшись з Нєви, ідучи по набережю, Пригара несподівано почув, як несподівано для нього гукнула гармата. Він здригнув, спинив ся і підвів очи в гору. Погляд його зустрів Архангела на високому шпилі Петропавлівської фортеці: одним ментом в думках Пригари воскресла історія Росії і відносини її до України і до Українців, починаючи з того часу, як цар Петро заходив ся кістками наших предків гатити фінське болото і прорубувати „вікно" Європи.

Перед очима Пригари стояла безкрая лава Українців і не-Українців, починаючи з Полуботка і кінчаючи людьми остатного часу, що коштували перебування під Архангелом. Споминки минулого, факти життя сучасного починали бентежити Пригарині нерви; він не хотів дати їм волі, швидше покинув Архангела і ідучи набережем Нєви думав:

„Прорубав Петро „вікно” в Європу та міри не вгадав; дуже воно мале, мабуть і таке тісне, що через його ніяк не може протовпити ся світ і дух життя європейського... От, вже небавом мине дві сотні літ, а вони все по той бік „вікна”; в Росію не пролізуть... Лутки у „вікні” тісні, чи що!... Мабуть доведеться прорубувати не „вікно”, а двері в Європу... Де-ж той майстер, щоб взяв ся прорубувати? Щось не видно його; а сучасним майстрам здається і те „вікно”, яке є занадто для Росії широке, що треба ще звужити його і вони його потроху звужають; нові, вузші лутки вставляють.... Може небавом ще й ґратки зроблять залізні, щоб з „вікна” можна тільки було бачити Європу, дивити ся на неї з далека, а проскочити в Європу не можна було... Дечого такого, що нагадує залізні ґрати тюрми, останніми часами доволі зроблено... Не кажу вже про цензурні ґратки, а от хоч подвоєне платні за паспорти за границю, хиба се не ті ґратки, що спиняють дорогу до Європи? Добре ще, що тільки подвоїли, а не взяли десятерницею, як се була по се звістка по газетах...”

Пірнувши в такі думки, Пригара не помітив, коли дійшов до академії художеств. Тут немов з ясної Неви виринув перед ним образ Шевченка... Пригара аж зубами заскреготів.... Усе передумане ним кілька хвилин перед тим знов прискон гарячим упало йому на серце...

Кріпацтво, Моринці, Ширяев, Енгельгардт,

Гребінка, Брюлов, „Сон“, „Кавказ“, „Київ“, „Брацтво“, Петров Юзефович, Орлов, Дубельт, Мангашлик, казарми -- і все отсе оточає великомученичу постать найліпшого сина зрабованої і зневоленої вдови України...

„Свої діти гірше ката її розпинають“, — промовив собі на думці Пригара; сів швидше на дорожку і поїхав до ресторану обідати.

Минуло з тиждень. Пригара що дня вештав ся по столиці; оглядував те, або инше: заходив в дворянський і в хрестянський банк; розпитував ся там про все, що йому треба було знати; розжив ся на адресу Пашенківни; але за діло ще не брав ся, бо і досі ні з ким не спізнав ся з таким, щоб можна було розпитати за Пашенківну і скласти собі певний плян, з якого боку треба починати заходи, щоб довести справу до бажаного skutku. Прикро було Пригарі, що час іде марно, а діло не рушає ся. І не счуєш ся, як стукне в двері грудень і придавить Говоруха... А ще гірше — Пашенківна виїде за границю і тоді де її шукати?

У вечері, зайшовши у контору, щоб заплатити Анфисі Асигритівні за прожитий тиждень, Пригара, сівши біля столу, заким Анфиса зводила рахунки, перегортував адрес-календар Петербурга. Дійшовши до міністерства внутрішніх справ, Пригара машинально водив очима, почавши з міністра і низше, і очі його прочитали : „Притика"... „Знаєме призвище“, подумав Пригара і прочитав далі про

ти Притики „Василь Захарович"... Цить лишень! — мигнуло в голові Пригари: — а який се Притика? Може той самий, з яким ми росли і вчили ся? Певне, що він; я добре памятаю його і батька його... Батька його звали Захаром.... Так! він і є!... Еге! та який же він тепер великий птах!... і не підступиш до него.

Анфиса подала рахунок. Пригара, глянувши на його, подумав: „Здорово дере баба; коли вже у неї така дорожнеча, так то що робить ся по інших готелях!... Туди, зпачить, нашому братови і носа не показуй". Він мовчки вицяв гроші, поквітував і пішов до своєї світлички.

А Притика не йшов з Пригариної голови. „Чом мені не навідати ся до него? В усякому разі цікаво. Не прийме — Господь з ним! Страти жадної не зазнаю з того; а прийме — цікаво побачити, як фінсько-московське повітре впливає на Українців, що воно робить з тими, що колись здавали ся чесними, і розумними і палкими патріотами.... Я не забув, властиво тепер тільки пригадую собі, як і Притика впливав ся „Основою". Памятаю, як вона веселіла його, наче той старий та добрий спотикач... Давна то річ... Тим більш цікаво спостерегти перемену... Піду до Притики... А що як він мене прийме так, наче цебром холодної води лише?... Дарма, нехай! Мені з ним дітій не хрестити. Піду раз — не гаразд, не відважусь в другий раз... А все таки раз піду... Цікаво, далебіг, цікаво... Се не те, що Пашенківна: там треба озирати ся на задні колеса, щоб

не попсовати діла; виграти у неї справу Варварівців; а у Притики — що! Сама цікавість... Варто вдовольнити її".

Пригара ліг спати; але думка, роздратована цікавістю, довго ще не давала йому заснути. Дума про Притику, розбудила в голові у його чимало споминок з його віку шкільного і він марне силкував ся прогнати ті споминки.... .

Діждавшись другого дня, Пригара опівдня був вже на підїзді того будинку, де в адрес-календарі була показана Притичина квартира. Величезний, розкішний будинок якимсь спинив Пригару: „Чи йти, чи не йти?" — подумав він. Через шкляні двері він побачив на сходах антре коштовний килим і ще більш став вагати ся, чи не вернути ся назад? Можеб воно так і стало ся, коли-б швайцар, побачивши, що перед дверми стоїть якийсь пан, не відчинив перед Пригарою дверей. Було ніяково повернути назад. Мусїв Пригара вступити в антре і не роздягаючись, почав розпитувати швайцара, чи тут живе Притика? Швайцар відповів, що „Его Превосходительство генерал Василь Захарович Притикин живуть тут в белетажі". Пригара дістав з кишені коповика, сунув його в руку швайцарови і знов став розпитувати, коли „генерал" буває в господі, коли приймає, коли саме найліпше зайти до його? Швайцар чи з природи, чи через коповика показав ся людиною вельми говіркою: розповідаючи Пригарі, він одначе не спу-

скав одного ока зі сходів: знати було, що він бажає і Пригару вдовольнити і не прогавити, коли хто йти ме з гори; бо по пухкому килимови зовсім не чути було ступнів, коли хто йде.

Пригара знов почав міркувати: „Чи йти на гору по сходах, чи в двері назад?....

— От і вони самі, генерал! — перебив його думку швайцар і кинув ся до кальонів, що цілою лавою стояли попід стіною.

Пригара опинив ся, як кажуть, ні в сих, ні в тих! Біля його стояв Притика. „Що його діяти? Чи привитати ся чи що?...” Думав Пригара.

— Се вони до Вашого Превосходительства — мовив швайцар, становлячи біля Притичиних ніг кальоші.

Притика підвів голову, ніби сподіючись, що скаже незнаемий йому чоловік, гадаючи, що се певне хтось з приятелів в якійсь урядовій справі. Але глянувши пильно на Пригару, він, розводячи руки, голосно мовив:

— Пригара! Артеме! Чи се-ж ти?...

Пригара не то зрадів, не то зумів ся і відповів:

— Пізнаєш Василю?

— Щєб не пізнати! — говорив Притика, цілуючись з Пригарою: — та яб тебе і облупленого пізнав! Вже один голос твій такий, що почувши його, зараз вгадаєш, що се Пригара Артем. (Пригара дійсно говорив незвичайно м'яким, ласкавим, оксамітовим барито-

ном). Яким же вітром тебе сюди занесло?

— Отак, як бачиш! Приїхав до столиці, та й до тебе отсе йшов....

— Спасибіг. спасибіг, що не забув товариша! Ти по ділу сюди?

— Та вжеж не без діла.

Притика ледво помітно скривився. Він страх як не любив, коли земляки приїзять до Петербурга „по ділу”, та турбують його просьбами запомогти де в урядових сферах— чи протекцією, чи порадою, або що. Він злякався, що й Пригара отсе до його по протекцію і, надівши кальоші, мовив до Пригари:

— Невимовно рад Артеме, що бачу тебе; ще радніший буду побалакати з тобою... Але вибач мене, голубе, що не можна мені зараз тебе прийняти... Бач! — він кивнув очима на годинник — саме половина першої години. А сьогодні мені під кінець першої треба бути з докладом у міністра... Іван Миколаєвич людина акуратна, наче Німець і не любить щоб ми пізнилися...

Розмовники вийшли на вулицю.

— Та куди тепер? — спитався Притика.

— Нікуди! — відповів Пригара: — так собі вештати мусь по столиці.

— Так ходім разом; проведеш мене до міністерства і розкажеш по дорозі, яке тут у тебе діло?

— Діло?... Якого будь урядового діла, — відповів Пригара: — у мене Господь миловав, — нема; моє діло до людей приватних...

Притиці полекшало на серці: значить, подумав він, сей землячок не буде мене турбувати жадною урядовою справою; і вже веселішим голосом Притика спитав ся:

— Як же тобі наша столиця подобаєть ся? — і почувши Пригарину відповідь, мовив:

— Ти бо так голосно дуже не говори... Хиба не тямиш, що у нас не тільки біля кожної брами сидить — он ото в кожусі — глянь, — „охранитель“, а навіть і німі стіни мають хист усе чути, усе бачити...

Коли дійшли до „Большаго театру“ Притика мовив:

Ну, так ти, Артеме, сьогодні обідати меш у мене? Будь ласкав, приходь; о годині 5-ій я звичайно вже в господі; хиба вже яка несподівана екстренна справа трафить ся, так трохи спізню ся... Приходь... Але ні, трівай; ліпше я сам зайду до тебе. Ти де заквагував?

Пригара відповів.

— Овва! — У Притики аж за ухом засвербіло. — Зараз і знати, що ти вперше в Петербурзі...

— Хиба що?

— Те, що у Анфиси тієї...

Притика договорив щось нищечком... Пригара з тих слів зупинив ся і мовив:

— Отсе так! Отсе вскочив! Утяв до гапликів! Так нехай же їй, коли так, три мірки з верхом усяких чортів. Я зараз покину її і переберуся де інде. Порадь, куди ліпше?

— Нехай вже завтра перебереш ся; у ве-

чері про се побалакаємо. От як зробимо: скоро вийду я з міністерства, зараз пішлю до тебе дві-три слові. От й знати меш, що я вже в господі; тоді на дрожки та й до мене. З Горохової до мене за десять хвилин добіжиш.

Розмовники попрощали ся до вечера і розійшли ся.

III.

Під кінець години шестої Пригара сидів з Притикою в кабінеті і згадували колишні случаи і людий з свого шкільного віку.

— Час і тоді лихий був, осоружний, та люди були якось ліпші, жили приязнійше, більше по товариськи, — говорив Притика. — От згадай хоч наш невеличкий гурток: певно, здоров еси, не забув їх!... Де то вони тепер? Чи живі-здорові?... Тепер не те!...

— Не ті годи, не ті люди, — додав Пригара.

— То-то! Тепер не те! — зітхав Притика: — тепер збереть ся який гурток знаємих, так глянеш на них і не тямиш, чи се живі люди, а коли живі — так чи не німі вони? Сидять мовчки, та один на другого звірить ся... А все через те, що ні товариського духу, ні єдности думки, ні єдности бажання нема, братіку Артеме, нема. Часом зійдемо ся і не тямимо, чого ми зійшли ся... А вже, що до молодіжи, так ліпше й не говорити про неї... Не знаю, як там у вас на провінції, а у нас...

Притика розпучливо махнув рукою і встав закурити цигаро.

— У нас просто Содома і Гомора, — говорив він далі, прилігши на отаманці: — серед молодіжи така пенцирість, резеднаність, що їм мабуть ні про що й говорити!...

— Паскудний час!... — мовив Пригара: — а хто-ж тому винен? Де корінь?

— А ти-б думав як? Хто винен? Де корінь? Знаю я, що ти скажеш; усі ви провінціали в одно: „уряд всему винен, реакція, школа, виховане... Так?

— А вже-ж так, — відповів Пригара.

— От бач, я вгадав!... Уряд!... Гм!... А з кого-ж береться той уряд, як не з тієї-ж самої громади, яка винуватить уряд за реакцію і нарікає на него!... Ні, Артеме!... Притика встав і почав ходити. — Не уряд, а сама громада всему корінь; уряд тільки справляє те, чому громада симпатизує... Хіба не громада постановляє земських урядників? Згадай: петиції дворян бесарабських, астраханських, самарських, катеринославських, рязанських... Ну, що?... „Яка пані, такі й сані”.

— Так то-ж дворяни; не самі-ж дворяни становлять громаду... Сила не в дворянах, а в земствах.

Притика зареготався і мовив:

— Ой Артеме, Артеме!... Простосердна ти людина!... Земство, кажеш, а хіба не земство палило статистику?... Нарешті скрутили земство, обтяжи його, зробили з него канцелярію

губернатора, напхали в земство самого дворянства та трошка забілили його „демосом” темним і голодним... Що-ж?...

— Знівечили земство... — перебив Пригара.

— Нехай і знівечили, але хто проти того протестував? Або хто бажав такої реформи? Самі-ж земці!... Уряд тільки вволив їх воли...

— Що ти кажеш, Василю?! — озвав ся Пригара: — де-ж се, коли і яке земство просило такої реформи?...

— Формально не просило; але хиба Іван Миколаевич не з земців? Хиба він не ліберальничав яко голова земства? Памятаєш?... Еге!...

— Одначе-ж режим усе́му дає уряд?...

— Знов ти на уряд; а я знов кажу: „Які пани, такі й слуги” Хто пан: громада, а уряд — її слуги. Режим, режим тяжкий; я за него ні слова: але-ж колиб такий режим був не під мисли громадї, вона-б його не терпіла. Коли-б більшість інтелігенції переняла ся думкою, що треба иншого режиму, вона-б і вимагала його і не послухати її не можна-б було...

— Вона і вимагає...

— Де, коли і як? Вимагає його жменька людей, а не більшість...

— Сього ми не відаємо; цензура та поліція усім уста замкнули....

— Ні, Артеме! „Не в тому сила, що кобила сива, а в тому, що воза не везе” Сила в тому, що серед інтелігенції величезна більшість не має ще коріня, не має потреби свідомої иншого режиму. Інтелігенція російська — звісно,

я кажу про більшість — не зростила, ще не виплекала такого покоління, щоб інший режим був такою його потребою, якою є для людини їжа, питво, повітря... Така потреба є добуток міцної, глибокої думки, а сама думка є знов продуктом не нервів, не почуття, а здобутком стількиж логічним, скільки і фізіологічним!... От що! Одначе їсти хочеться, час обідати.

Притика подзвонив. Прийшла нельми чепурна і вродлива дівчина.

— Вася прийшов? — спитав Притика.

— Ні, Василь Василевич ще не приходили, — відповіла слуга.

— Так доки-ж ми його ждати мемо? Давайте, Марфушо, обідати.

Марфуша пішла; а Притика знов мовив:

— Так доки-ж ми його ждати мемо? Дання; у нас на все свій сезон: був ото сезон червоного, а тепер сезон темного коліру. Тоді ми плекали, гукали; тепер нишком крекчемо; а завтра новий сезон... знов гукати мемо... А була-б у нас суцша думка, глибока... Еге-ге — не переходили-б ми так легко з одного сезону до другого... У вас там на провінції, певне, гнет сьому сезону не так відчувається, а у нас... — крий Боже! Сезон розпусти моральної, підступности та шпionства опанував в нас усіх... Усі оден другого доглядають гірше, ніж поліція... Звідкіль же уряд вербує собі таку силу усяких доглядачів? Вже-ж не звідкіль, як не з нас самих. Сторож доглядає за всіма, хто живе в

дворі, хто йде в двір і з двора; так само швайцар доглядає за домом; слуги — за панами і за гостями їх; син за батьком, батько за сином... Жінка підставляє ухо до дверей кабінету свого чоловіка; дочка стежить полюбівників матері і т. д. з низу до самого верху; немає чоловіка, щоб його не доглядали, не стежили, не підслухували...

— Ну, я певен, що на пр. тебе, а тим паче Івана Миколаєвича, ніхто не стежить, ніхто не доглядає, — мовив Пригара.

Притика знов зареготав ся.

— Івана Миколаєвича стежать — його товариші, а мене — мої помічники, моя куховарка, моя Марфуша... — Останнє слово Притика промовив голосійше.

— Я тут, — обізвала ся Марфуша, відчиняючи двері в кабінет.

Притика глянув на Пригару і спитав:

— А що?

Пригара зрозумів питане і мовчки похитав головою.

— Марфушо, ви під дверми стояли? — спитав Притика.

— Ні, убий мене отут хрест святий, коли я й думала... Я в салі була, квітки поливала... Чую, ви кажете: „Марфуша!“ Я думала, що кличете мене, покинула поливати і швидче до вас...

— А обід?

— Готовий... Вже подала.

Притика з природи був людина говірка і

доволі щира, хоч не менш того і обережна, о-сторожна. За обідом чарка горівки і шклянка друга доброго вина ще більш розв'язали йому язика. Він говорив:

— Чи тямиш ти, Артеме, як ти мене звеселив, порадував! Я чую, що я помолодшав; чую нїби з плечий у мене звалив ся увесь той час, що минув після нашого житя шкільного!... Ой, ой, що то за люба година була! Ну, згадай хоч Олександра Хуторного! Чи не чоловік, чи не товариш! А питуха, а їдуха який з него був! Памятаєш: Вовкова мати було на десятьох на нас поставить одну миску вареників з вишнями; ми не зїмо всіх, а Хуторному самому дасть таку-ж миску і він один її вичистить, та ще й позирає: чи не лишило ся чого ще і в нашій мисці. Уже їв, так їв, поздоров його, Боже, коли він жив...

Живе ще, мовив Пригара; — але-ж спаралїжований, язик відняло йому...

— Шкода! — мовив Притика: — а Сопонини! памятаєш? От, брате, питухи були; не то що ми з тобою: сидимо, сидимо відколи вже, дивимо ся на фляшку, очі видивили на неї; а у нїй все таки денце не світить ся. Ось ну, Артеме: на твоє здорове! Продовж, Боже, тобі віку! Спасибіг, спасибіг тобі, що не забув про мене!

Приятелї цокнули ся і випили. Притика знов налив. В памяти його, підбадьоренїї вином і споминками віку молодого, жвавого парубочого віку, встала Україна. Кора, що на-

пластовав департменський бюрократизм, десь тріснула, дала щілину і в ту щілину визирнув щирий Українець; але Українець попсований, інстинктовний тільки...

Приятелі доїдали вже остатню страву, як ввійшов молодий чоловік в студентській одежі з білим підбоям. На него, хоч би в якому великому гурті людей, не можна-б було не звернути уваги: високий зростом, широкоплечий; стан хоч перешипини; твар класично гарна, тонка, строга. Високе біле чоло облямопане чорними матовими кучерями; спускали ся вони так хупаво(зграбно), неначе бажали і соромили ся зазирнути в вічі, широкі, голубі очі; ніс прямий, довгий, буцім виточений; губи червоні, тоненькі, нервові; верхню губу буцім присипало чорним пушком. Але на тварі бракувало свіжости, твар була бліда, поношена, неначе помята. Відбивало ся на ній, щось похоже на пригнобленість, перемішану з задирливістю. Очі дивили ся буцім через скло; буцім з них визирали разом і нахабність і полохливість.

То був Притичин син Василь, парубок 25-літний і студент правник з перед-останнього семестру.

Молодий Притика важкими ступнями підійшов до стола і, якось наче неохоче, поцілував ся з батьком. Батько познакомив його з Пригарою і спитав:

— Обідав, Василю, чи ні?

Коли-ж би я обідав? Часу не було; та

сьогодня і нігде не було... Я гадав, що ти підождеш мене...

— Ми й так довго ждали, аж поки не захотіли їсти так, що аж шкіра боліла.

Студент налив чарку горівки, проковтнув і взяв ся працювати біля закуски, що стояла на другому столику. З того, як жваво він працював, знати було, що він таки добре виголоднів.

— Таганцев читав? — спитав батько сина.

— Не скажу; я в університеті не був... — відповів син наливаючи собі вина.

Старий Притика трохи скривився і глянув на годинник, щоб Пригара в очах його не спостеріг того, що заворушилося у його серці. Потім Притика мовив до Пригари:

От соловій, так соловій, отой Таганцев! Не читає, а співає!... Чарує, просто чарує!... Знаєш, що читає він сухе право, а слухаєш наче яку художественно-поетичну поему! Добре читав у нас, пам'ятаєш, Артеме, небіжчик тепер вже. Пій Никидимович, але де йому до Таганцева!... Ну, Васильку! — повернув ся Притика до сина: — ти, вибач нам: сам, на здоровле, дообідаєш; а нам не борони вставати!

З сим словом старі приятелі встали зза стола і пішли до кабінету.

— Марфушо! — обізвав ся Притиченко, коли Марфуша, стоячи біля него, переміняла йому страву; — випете? Я наллю...

Не хочу; не видала вашого вина, — відповіла Марфуша гнівно.

— Чого-ж се ви гніваєте ся? — спитав Ва-

силь; — на мене, чи що? Так за що-ж?

— Ще й питаєть ся, наче сам не тямить! — відповіла Марфуша, беручи в руки повну шклянку вина. Випивши вино, вона мовила:

— Ви там залицяєтесь десь з своїми співачками; а ти тут — жди вас; та по два рази роби те саме діло: то-б я одним заходом видала обід, та й спочивала-б собі; а то от — подавай двічі...

Марфуша накопилила губу.

— Ну, годї, годї вам гніватись! — мовив Притиченко: — ви лїпше поцілуйте мене.

— Отсе так як раз! Зараз отсе — все покину, та заходжу ся цілувати ся!... Саме в пору, та ще коли у вас усї губи в страві!... Саме менї до смаку буде... — відповіла Марфуша і відійшла на другий край стола.

Притиченко витер губи і мовив:

— Ну, от і чисті; поцілуйте!...

— Не буде сього... Хиба я здуріла, чи що, щоб дурно цілувати — та ще тепер... На все є свій час... Он там за дверми може старий все чує, або може навіжена ота Маруся покинула піч, та отам з прихожої підглядає нас...

— А Марусі яке діло?

— Таке... їй до всего діло; вона лютує на мене, що бачила, як вона з швайцаром обнімала ся...

— Нехай собі лютує, а ви таки мене цмокніть...

Притиченко встав і подав ся до Марфуші; але Марфуша порхиула за двері говорячи:

— Нехай покортить; смачнійше буде...

— Та годі тобі жирувати з паничем! — озвала ся до Марфуші куховарка Маруся, коли Марфуша вскочила в прихожу.

— Хто там жирує! — відповіла дівчина почервонівши.

Ще й „хто“? — Наче я не чула... Вже ліпше-б мовчала і не „хтокала“ Жду, жду, щоб давала посуду перемивати; а їй і байдуже; вона собі з паничем жирує, а ти жди, доки вони нажирують ся.. Наче не тямить, що і я людина; і в мене руки і ноги не собачі, а людські, і хочуть спочишку... То-б я за одним заходом усю посуду перемила, прибрала в пекарні і беркиць собі на ліжко, а то -- жди її...

— Та годі вже вам, годі Ви до всего дивитесь...

— На те Господь нам і очі дав...

— Я-ж вам нічого не кажу, коли ви...

— Що я?

— Наче самі не знаєте...

— Не знаю! Кажі що?... Се ти на догад чого?...

— Думаєш — не скажу, побою ся вас! Овва! Не з таких я; і в мене є і очі, і уши і язик!

— Ну, так що? Говори! Не злякаю ся... Мене всі знають, що я людина певна і вірна...

— А Сергій?

— Що-ж Сергій!... У всякого свій Сергій і свій клопіт.... Тай знай свого, а я — свого... Бог про всіх однаково милосердний...

IV.

Тимчасом Притика, прийшовши по обіді в кабінет з Пригарою, говорив до него:

— Приляж, Артеме, де тобі до вподоби: чи на канані, чи на отаманці; і я приляжу, та й будемо балакати. От я досі добре не розпитав тебе, як ти живеш. Розкажи, будь ласка!

— Та нема що й розказувати, — відповів Пригара: живу собі на хуторі, як і всі люди; всяко бувало; а про те — взагалі кажучи, гріх нарікати...

Пригара короткими словами переказав своє минуле і додав:

— От свою дочку, одиначку видав замуж, небавом дідом буду.

— Та й годі? — спитав ся Притика: — усе?

— Чого-ж тобі ще?... Усе...

— Отже й не все... Бач, який ти нещирий; не все кажеш!.. На що-ж потайв про те лихо, що отсе недавненько спіткало тебе?..

Пригару кольнуло в саме серце; він так скривив ся, що коли-б Притика був глянув тоді йому на твар, його взяв би жаль за свого шкільного товариша, він би зрозумів, як вельми він вразив Пригарину болячку. Але-ж Притика дивив ся тоді на стелю і нічого того не бачив. А Пригара здержав свій біль і мовив, наче не зрозумівши Притичиною питання:

— Про яке се ти лихо кажеш?

— Та от про те... про Гайченка...

— А ти звідкіль про се знаєш?

— Гм! звідкіль! Сорока на хвості принесла... Наче ти не тямиш, що ми про все знаємо, про все повинні відати...

— Нехай, але яке-ж вам діло до мого життя родинного?

— Нам, Артеме, тепер до всего, до всего діло. Ти-ж знаєш, що при нашому міністерстві є опіка над усіма недолітками; розумієш, над якими недолітками? Ну, от ми, яко опікуни запопадливі і повинні знати і відати усе і про все, що діється з нашими недолітками. Знаємо навіть, яка на кого прачка пере... От-що!...

Хіба-ж таки і я недоліток? — спитав ся здивований Пригара.

— А ти думав, ні? Ге-ге!... Простосердна-ж ти людина й досі, як бачу...

Та слухай, Василю! Чи не глум отсе людям сказати: у чоловіка волосе попільом взяло ся, він дід; а ви його в недолітки заводите...

Чудак ти, Артеме! Яке нам діло до твого віку, до твого волося! У нас своя міра, свої метрики; по наших метриках не виходять тобі літа; ну й сиди в недолітках.

— Дивні діла твої, Господи! -- мовив Пригара з усієї сили здержуючи хвильоване обурення.

— Так тобі здається, — мовив Притика; -- а як добре подумати, так воно не чудно; інде воно справді булоб чудно; а у нас ні... Та ти от скажи мені по правді по щирій, по товариськи: ти таки сепаратист?

— Не без того; яб таки бажав, щоб деякі північні повіти з Чернігівщини відійшли до Курщини; а з курщини прийшли до неї ті повіти, де людність українська.

— Ні, ти не жартом, а по правді кажи, — перебив його Притика. — Далі признай ся: хибаж ти не соціаліст?

Пригара зареготав ся на всю хату.

Василю! — мовив він переходом: — чи ти-ж не забув, що я власник цілого хутора?

— Та що з того?... Власність, певна річ, ще не ознака; головна річ — твої думки...

— А до моїх думок — яке кому діло, доки я не висловив їх... Я нікому не сповідав ся, що я думаю про соціалізм... Ви уважайте на мої вчинки...

— Вчинки вчинками, а думки думками... Та ну їх усіх к гаспіду... Я в сі справи не вмішую ся, се не в мене в департменті; я тільки так інколи з цікавості питаю; або сам Петро Петрович скаже... Гидка річ отся опіка... Але-ж хто тепер не під опікою. Нехай вона скисне.

— Скисне колись, — мовив Пригара; та тільки, мабуть, не швидко ще... Тепер твоя черга, Василю, кажи про себе: як твоє жите минало?

— Не геть то добре, хоч не зовсім вже й погано. В житю родинному і мені не поталанило. Побрав ся, кохаючи: взяв собі молоденьку Московочку з пензенської губернії; там у неї і маєтність чималенька є... Привела вона мені отсего сина, що ти бачив. Та й осиротила і йо-

го і мене... От і я вдовію двайцять четвертий рік, та на старости літах не бачу собі втіхи з сина. Кебетою його доля щедро наділила: колиб він хотів вчити ся та працювати, іги!... Так як пити дати — був би наступником Таганцева... Та де тобі!... Жирун!... Знає одно: жировати з жіноцтвом, а за книжку й не візьметь ся... Я вже мовчу... що-ж! такий вік!... Конець, бач, дев'ятнадцятого віку, так все по новому... Батьки геть на узбіч! Дітям то легко сказати: „геть-те!“ — та батькам не легко, стоячи з боку, дивити ся, як по наших перелогах, що поросли густим буряном, розростаєть ся блеклими квітками, модне лихо егоїзму, занесене до нас необрозумленим галасом анархізму мисли. Тяжко, Артеме!... Ще спасибіг сипови, що хоч в карти не грає... Але-ж... і Притика махнув рукою протриндить і без карт материзну... Я вже мовчу; але що дня, що години тремчу за нього... Того й жди, що вскочить в „лабети“

Пригара не вгадав зразу, про які „лабети“ говорить Притика. А як у них тільки що була бесіда про лабети „опіки“, так він зовсім натурально думав, що про ті самі „лабети“ говорить і тепер Притика і спитав у него:

— До яких же „ізмів“ береть ся твій Василь? Певна річ — соціялістів?...

— Бери висше, — відповів Притика сміючись. — Нехай би він був соціялістом, — не такий би мене жаль брав; а то він... до всяких він „ізмів“ тих обзиваєть ся, а властиво усі вони йому байдуже; опрін одного аж гірше це

мовити, окрім егоїзму... Сперш я й сам гадав, що певне він, звичаєм молодого людини, береться до того, що своїм копіром більше бере за очі... Думав: соціалісти йому напхали голову... Але-ж переходом — як придивився добре до нього!... З соціалістами він так і сипле фразами з Маркса; а дома, в господі — подавай йому комфорт! Без комфорту, каже він, нема цивілізації... Добре; однак же я добре бачу і тямлю, що він не вважає за річ неминуче потрібну в комфорті — свободу думати і по людськи висловлювати свої думки... Хтось з його товаришів каже якось мені: „Вася ваш страшенний атеїст“ Правда: доводилося мені й самому чувати від нього змагання, що весь світ сотворився не за сім днів, а за сім довгих періодів; однак же-ж се ще не атеїзм і я знаю, що і Вася разом з мною говіє у піст... Хто його знає, що з нього буде. Одно лишень певне для мене, що я не відаю такого слова, щоб воно йому пекло серце гарячим огнем парубочим!... Молодости у нього нема... Серцем, глибиною почуття він старший за мене... Правда, і більшість його ровесників --- такі самісінькі!... Нікчемне якесь покоління і не довговічне воно. Ми не так жили! У нас були інтереси духові, моральні, а вони!..

Довго ще розмовляли приятелі і не помітили, як летів вечір, а потім і ніч. Коли Пригара глянув на годинник, стрілка показувала третю годину вночі.

— Батечку мій! — скрикнув Пригара: — Василью, що отсе ми робимо! Трета година вночі.

— Пізенько; за те який же я радий! Давно, давно не доводило ся вже мені розмовляти о-так щиро, по душі!... Спасибіг, тобі, Артеме! і Притика поцілував Пригару.

— Ну, де-ж то моя шапка? Память у мене, наче решето; завжди забуду, де положу.

На що тобі шапка? Пізно ходити; воно хоч і недалеко, але-ж ти тут людина нова, ще блудити меш... Не пушу я тебе; ночуй в мене; отут на отсій отаманці,.. А завтра --- ще балакали мемо вранці, доки я не піду на службу... Обідати меш знов таки у мене... Ночуй, Артеме!

— Пізно, справді, --- подумав собі Пригара і не змагав ся.

V.

Другого дня в ранці з початку 9-гої години Притика з сином і з Пригарою сиділи за чаєм.

Хтось подзвонив. Марфуша побігла відчиняти.

— Скажи, що ми ще спимо! — гукнув у слід її Притиченко; от, не люблю таких ранніх провідачів.

Марфуша, вернувшись, подала Притиченкови якийсь пакет.

— Від кого се? — спитав Притиченко.

— Я не питала, а він не сказав; сказав тільки віддати вам і побіг назад — відповіла дівчина.

— А хто він той, що приносив? — спитав ся знов Притиченко, розпечатуючи пакет.

— Гаразд не помітила, та признати ся їй не придивляла ся... Здаєть ся — або прикажчик який, або ремісник... Треба швайцара спитати.

— Ну, добре, — мовив до неї Притиченко: — йди собі, і подаючи папір батькови, він тремтячи промовив до него:

— Подивись, тату, що воно за знак?

Притика прочитав, стиснув плечем і мовив:

— Що-ж тут чудного тобі? Звичайна оповістка від градоначальника;*) кличе, щоб ти завтра о 9-ій годині прийшов до него; от і все...

— Се я й сам тямлю, — мовив Притиченко незаспокоєним голосом; — але з якої речи він мене кличе?

— Певна річ — щось треба йому до тебе; щось таке є; а що саме — тобі ліпше відомо, ніж мені; — відповів батько сухо і кривлячись.

— Присягаю ся тобі, тату, що не тямлю жадного приводу! Ти-ж знаєш, що я нігде й ні до чого такого не мішаю ся; навіть цураю ся усього такого... я-ж не мала дитина...

— Гляди, Василю, а то коли що таке, так за тебе тай мене проженуть з служби...

Притиченко знов почав присягати ся, що він „ані до чого такого... ну, до такого, щоб хоч смерділо політикою — не втручаєть ся...“ — і просив батька пійти в канцелярію до гра-

*) Градоначальник — губернатор столиці.

доначальника і розпитати ся перше, ніж піjde він, Притиченко.

— Тобі все скажуть, не потаять ся ні з чим, — додав він.

— Ні, Василю! — відповів батько, насупивши брови: — сього я ні за що і ні по вік не зроблю. Я йму тобі віри, що за тобою приводу політичного нема; хоча часом, знаєш, і сам не вгадаєш, коли бовкнеш яку дурницю. Справді воно трохи чудно... А подумай, чи не скоїли ви де якого иншого бешкету? Часом де там.. розумієш... у „Яру" або в „Тіволі" знаєш?...

Притиченко знов почав клясти ся — що ні...

— Що-ж воно за okazія! мовив Притика і почав ходити по хаті Рухи його були неспокоїні, та й з твару знати було, що якась неспокоїлива думка бентежить його. Нарешті він сказав синові пійти до швайцара і добре розпитати ся — хто приніс пакет?

— Се якась недобра штука, — промовив Притика до Пригари, коли син вийшов: — серце моє віщує щось паскудне!... Я певний, що кличуть його не в справах політичних; ні, — тут щось бридке, погане... Якийсь дебош...

Притиченко вернувшись, розповів, що пакет приносив молодий, чорнявий парубок; по одежі наче ремісник: а по тварі так „наче що краще, ніж ремісник".

— Гм! — мовив Притика і задерши в гору носа, ніби нюхнувши хатнього повітря, вдихнув в себе якогось просвітлення.

— А скажи-но мені, Василю, — говорив він далі. — Чи ти з ким не сварився ostatними часами?

— Не сварився? себ то як? — спитав Притиченко і глянув на Пригару. Батько спостеріг той погляд і мовив:

— Ти на Артема не вважай; не варуйся... Він своя людина...

Пригара хотів іти в другу хату.

Не йдїть, — спинив його Притиченко; прошу вас; а то воно вийде, наче й справді я щось такє заподїяв, що не можна мені признати ся тому при вас...

Пригара сїв; а Притиченко мовив:

— Сварки, тату, власне ще не було у мене, але вона неминуче повинна бути....

— З ким і за що? — спитав ся Притика; — прошу тебе: коли говорити, говори саму правду, а не можна тобі сказати правди — мовчи.

— Таїти нічого тут; якось у Антонїни Василївни почав змагати ся зі мною Бровков; яка з балерин (акторка з балетної трупи) більше хупава?... Слово по слові, ну звісно і тее... Бровков — загониста людина, пильнує вдавати з себе великого знавця в штуці... Пашенківна потягла руку за мене... Бровков ще більше загорів ся і наговорили ми один одному по повній торбі гороху... Я-ж собі і байду-же; аж ось учора....

Притиченко спинив ся... А Пригара, почувши імя Пашенківни, аж підвів ся з свого міс-

ця, напружуючи свої слухи.

— Що-ж учора? — нервово спитав ся Притика.

— Учора я приходжу в університет; Могила бере мене під плече і каже: „Чи чув ти, яка недобра чутка про тебе ходить?“ — „Яка така?“ — питаю я. — „Кажуть, що ти. маєш вельми близькі стосунки з... поліцією, з жандармами-б то...“

— Без сором кажучи: що ти шпiон! — перебив його батько. — Славно!... Оттак, Василю, дожившись! От, до чого доводить!... Чисте самоїдство! Товариш товариша топче в найбруднiйше болото... Чуєш, Артеме!.. Мій син шпiон! Та я-б його сам власною рукою убив, колиб так справді було! — не говорив, а ревів Притика, трусячи стиснутими і піднятими в гору кулаками. — Ну, а ти-ж що? — спитав ся батько у сина: не вже проковтнув ся і не вдавив ся?

— Ти, тату, як бачу, найпаскуднiйшої про мене думки... Я з Могилою і з іншими товаришами зараз кинули ся розпитувати, хто' першим пустив сей гидкий поклiп. Нитка довела до голки....

— Та ну вже, кажи швидше! — перебив Притика, нервово глядачи свої баки.

— Довідали ся, що автором поклiпу нiхто бiльш, як не Мокрицький Орест, Бровкін приятель. Зараз ми до него i..

— Поторошили йому ребра? — знов перебив батько.

— Як се можна, тату! Хиба-б се було достойно культурних людей!..

— А покліп... Культурна річ?... Ну, ну, що далі?... Кажі!..

— Ми до него: докажи, який я шпiон? Він не каже, що він сього не говорив; не каже, що й чув від кого, а просто каже: „я так думаю“. Думаєш, кажу я, так доведи свою думку, а то я тебе на товариський суд... „Добре, каже, підожди до неділі, а у неділю приходь до Пашенківни, там я тобі і скажу: чи будемо судити ся, чи я повиню ся в своїй думці, чи докази на неї дам“ От і все...

Притика знов нюхнув повітря; підняв в гору пучку і мовив:

— Здаєть ся, я тепер потранлю на стежку. Сідай, сину, і зараз напиши лист до градоначальника, що так і так: прийшла до тебе оповістка; ти уважаєш за свій обовязок вволити волю начальства і прийдеш завтра, але-ж не відаючи за собою жадного приводу — прошиш, нехай би звелів звернути увагу, чи нема тут якої помилки або непорозуміння... Іди зараз пиши і покажеш мені... Не гай ся-ж, що за годину воно було в руках у градоначальника...

Притиченко пійшов писати.

Пригару обгорнула цікавість не за Притиченка, а за Пашенківну; у него палало бажане, швидше розпитати про неї у Притики; але він добре тямив, що тепер година на се незручна — і сидів мовчки. А Притика все ходив

зденервований по хаті і щось думав... Пригара встав, щоб попрощати ся і йти до господи.

— Тривай ще трошки, Артеме; куди там тобі хапати ся!... спинив його Притика; — мені ще треба з тобою побалакати, поділити ся тим, що кипить на серці... Ось нехай тільки Василь скінчить писати... Ти тямиш, яка отсе паскудна, підступна річ?...

Нічого не тямлю, — відповів Пригара.

— І не диво, що не тямиш: до вас, мабуть, не дійшла ще на провінцію гидка, лиха пошесть політичного, коли можна так його назвати, покліпу; найпаскуднішого шантажу... У нас тепер се сама модна зброя... Бач, чув ти, що він казав: воювати кулаками не культурно; а покліпом, шантажем — нічого.. можна... се культурно... Гай-гай!... Я розжував що тут і до чого... і здаєть ся, не зроблю помилки, гадаючи, що ота оповістка — фальшива; се просто сільце, щоб привабити Василя, щоб примусити заїхати так, що ні в тин, ні в ворота....

Притиченко приніс прочитати батькови свій лист до градоначальника. Старий прочитав і мовив:

— Добре; зараз посилай, але-ж сам не неси... Крий тебе Боже!... І близько не підходить до тієї улиці, де живе градоначальник.

— Якж твоя думка про се, тату? — спитав ся син.

— Потім довідаєш ся, тепер не гай ся; посилаї швидше.

— Кажу тобі, Артеме, — мовив Притика, коли вже не було в хаті сина: — покліп і шантаж тепер у нас наймоднійша зброя проти ворога. Аби трохи розсварили ся люди, зараз і пускають гутірку: „шпiон" От ти і виправдуй ся, що ти не шпiон... Виправдати ся — річ просто неможлива. Та коли й можливо, то доки то дійде до тебе такий лихий поговор, ти довідаєш ся по його останім, коли вже велика сила людей наслухаєть ся паскудної брехні про тебе! А ти знаєш, яка наша публика взагалі легковірна?

— О, мовив Пригара: — се я дуже добре знаю...

— Бач, нічого людям робити: і над головою болото і під ногами болото; навкруги прогниїна; ткань моральна; хочеш, не хочеш, а мушиш в сему купелю бовтати ся!... Нехай би вже бовтали ся в помиях такі органи, як „Московскія Ведомості", з своїм провінціональним товариством, а то!... Памятаєш хоч би „Ново-временські" покліпи колись на „Порядок" і інші... Просто — сама проституція!.. Ну і виховали в сьому болоті велику силу людей! Звісно „по законам поступу" молодші пішли далі своїх учителів!... Самоїдство між товаришами що дня ширшає, стає за річ трохи не зовсім звичайну... До безумя доходять!... Покліп панувати починає так, що от-от і межі йому не буде... На мою думку отсе саме лихо впало і

на Василя... Бач: є тут модна співачка, таки на-ша-ж землячка, Пашенківна. (Пригара насторчив уха). Біля неї, звісно, молодіж роєм... Вже-ж пак і мій Василь там.... От вони там, чув еси, за балеринку за якусь не помирили ся... і понесли свою сварку, не на базар, як ті перекупки... де-ж таки — вони люди „поступові“ понесли її в університет?! Там, де повинні набирати ся світу, моральности а науки, там... діти бризкають помями пащикования на свою Alina Mater. Як тяжко вони її ображають!... Замість того, щоб в саях її не було нищої розмови опріч як про науку, вони не гидуять пускати тут покліп на товаришів; здійсмають бесіду не про науково-соціяльні і моральні ракта conventa, а про... бач, про що... вкладають покліп...

Пригара почував, що роздратовані батьківські нерви прибільшують і з кількох тих випадків виводять загальне обвинуваченє, але він не вважав зручним змагати ся з Притикою, тим паче, що в голові у него панувала думка про Пашенківну.

— На мою думку, — почав знов Притика, кажу тобі — сю „штуку“ з Василем спорудив ніхто більше, як отой, як би він казав... забув я вже.... Я певен, що їм тільки того й треба, щоб якіїсь свідки бачили, що Василь в незвичайний час входив в дім градоначальства!... А чого, скажуть тоді, ти ходив туди? Коли ти не шпiон, так докажи, в якій своїй справі ти ходив туди не під такий час, коли

градоначальник усіх приймає, а тоді саме, коли збирають ся туди з своїми доносами усякі шпіони... Одначе — час мені на службу... Приходь же, Артеме, обідати.

Пригару так зацікавила отся пригода з Притиченком; найпаче-ж кортіло його розпитати останнього про Пашенківну, що не треба було Притиці казати вдруге, щоб Пригара приходив на обід.

За обідом і батько і син були якось наче не при собі; знати було, що обидва неспокоїні. Знати було, що ранішня історія стурбувала їх і що кожного з них кортить швидше довідати ся, до якого skutku доведе Притиченків лист до градоначальника.

Посеред обіду почули дзвінок. Батько з сином разом кинули ся зза столу. Притика спинив ся в салі і став на порозі прихожої; а син метнув ся відмикати двері в сіни. Прийшов пристав з поліції і доручив Притиченкови відповідь градоначальника. З неї довідали ся, що генерал Гресер зовсім не кликав і не було жадного приводу кликати Притиченка.

— А що, а що, Артеме! — гукав Притика до Пригари: — ось ходи сюди, послухай! Хиба не на моє вийшло?! Бач, що у нас діється! Подумай: коли з моїм сином таке коять, то чогож сподівати ся людям, що не мають жадного порадника і заступника... Покліп і ябеда опанували нас і ростуть вони з самої громади... Бач, а ти на уряд!...

Пристава забрав сфальшовану оповістку.

кажучи, що градоначальних звелів усіх сил доложити і довідати ся, хто змайстрував отсю історію.

Обід кінчив ся вселю. Розмова хоч ще довго і не звертала з того шляху, на який справила чудна пригода ота, але-ж над бесідою не ходили вже темні хмари сумного сподівання, а панували жартобливі мельодії.

Тоді Пригара звернув бесіду про Пашенківну.

— Еге, Артеме! --- жартував Притика: --- бачу, що й тебе старого кортять столичні знаменитости.

— Вона-ж моя сусідка, мовив Пригара.

— От як: а я сього й не відав...

— Та доки не забрали її в столицю, я трохи не що дня бачив її; на руках носив її; грав ся з нею, наче та нянька. А від того часу, як забрала її дядина, не доводило ся її бачити... Тепер цікаво-б подивити ся...

— Так за чим діло стало! — мовив весело Притиченко: — ходім до неї; сьогодні саме її день; вона зрадіє побачити ся з вами... Ходім?

— Ні, сьогодні не піду, — відповів Пригара, — сьогодні ніяково; вперше, та просто в вечері...

— А то-ж що? За просто, по сусідськи, вона людина проста.

— Ні, сьогодні і я не пораджу, — вмішав ся Притика. — Ти не чув, значить, ніколи Артеме, як вона співає?... Ну, вже-ж і співає!...

Соловій, тай годі!... Та от що: завтра-ж її концерт? — спитав ся Притика у сина.

— Завтра.

— Значить про тебе Артеме, саме до шмиги; іди завтра на концерт.

— На завтра нема вже білетів, мовив Притиченко.

— Ми знайдемо! — озвав ся Притика: — та-ж ти для мене взяв білета?

— Взяв!

— От і добре. Мені іти не можна; у нас завтра у вчереї рада міністра; мені треба там бути; навіть не можна не бути. З мого департаменту завтра на черзі дуже важна справа. Так от, щоб не пропадав мій білет, я й просити, му тебе, Артеме, взяти його. Се нічого тобі, що в першому ряду партеру?

— Саме добре, — відповів Пригара і подякував за білет.

Прощаючись, Пригара просив Притиченка, щоб він ані одним словом не згадував про него Пашенківні. Притиченко дав слово.

VI.

Було ще десять хвилин до початку концерту, коли Пригара сів на своє місце. „Чи пізнає вона мене?“ — було у него на думці. „Яка вона з себе? Чи дуже вона переіменила ся?“

Почав ся концерт. Після соля на флеті виступила на естраду Пашенківна. Публіка припитала її гучними оплесками, а Пригара впив

ся в неї своїми волоокими очима і не зводив їх з неї. Перед ним була свіжа, повновида, типічна з лиця Українка. Не скажеш, що вона красуня; але вона була незвичайно хупава і симпатична; а коли хочете, так се має більшу вагу, ніж краса. Зграбні рухи, дзвінкий аксамитовий голос, смілість орудувати, незвичайна експресія його, — чарували публіку.

Скінчивши свою пісню, концертантка понела очима по першій ряді партеру. Погляд її спинив ся на Пригарі; а коли їх погляди зустрінули ся, Пащенківна аж жахнула ся і подала ся назад. Пригара помітив той рух. „Пізнала, пізнала!“ — говорив він собі в думці. — „Ну, гаразд; ознака добра!“ А коли Пащенківна скінчила другу пісню, Пригара бив долоню о долоню так щиро як ніхто, і ніхто в концерті не був так заінтересований концертанткою, як Пригара. До самого кінця першої половини програми, Пригара не зводив очей з Пащенківни; він силкував ся прочитати, що у неї на душі, на серці, на думці. Пащенківна чула на собі той погляд. „Та чи дійсно-ж се він, Артем Олександрович Пригара? Чи не вклепала ся я?“ — думала вона і вернувшись з салі до своєї світлиці, вона прикликала Притиченка і просила його зараз довідати ся хто ото сидить на четвертім місци першого ряду?

— Се і так вам скажу, — відповів Притиченко:— то приїхавший з України Артем Олександрович Пригара...

— Значить, я не помилила ся, — мовила Пашенківна і спитала у Притиченка: де і коли він спізнав ся з Пригарою?

Притиченко відповів і додав:

Він сусід ваш на хутору...

— Е, що там сусіда! Він мій хрещений батько; він мене на руках носив; він мене вчив! Як я любила його, як була дитиною; але-ж з того часу, як забрали мене в столицю, я й не чула нічого про него... Сором сказати: ніби забула про него... Слухайте Притиченку, підіть до него і попросіть його, щоб, скоро скінчить ся концерт, він зайшов отсюди до мене...

Пригара воскресив в Пашенківній пам'яті її вік дитинний: вона перелетіла думками в рідну Варварівку, в свій коханий сад. Перед нею стояли батьки її; маму вона мало памятає; вона мала семей рік, коли мама померла... А тата — добре памятає: перед нею стояв в думках трохи суворий з виду образ батенька... Здало ся її, буцім вона тепер не на концерті в Петербурзі, а з татом їдуть у двох в шарабані в Куток до Пригари... Тут її Пригари витають без краю!... Тут сад, скеля, сосна, Дніпро... Пашенківна аж очі заплющила, так її любо-мило було все те згадати.

— Зараз вам виходити! — промовив Притиченко, дивлячись, як вона, сидячи на канапці, відкинула назад голову і ніби дрімала...

— Ах! — мовила вона: — коли-б швидше кінець концерту... — і пішла на естраду.

Вона співала „Соловія” Предивно його

співала! Мабуть спомини дитинного віку, споминки про Україну, її природу, її чарівливі ночі з чарівливими піснями соловіїв, надали її нової вмілости, нової експресії. Вона ще ніколи не співала „Соловія” так невимовно гарно, так божественно, як отсе тепер. Публика просто віри не няла, що вона слухає людину, а не справжнього соловія. Публиці здавалося, що вона не в салі, а десь на весні в саду: і тут десь в кущі незримий соловейко лле свою чарівну пісню; сипле свої оксамітово-головні дрібні трелі: тьох, тьох, тьох; тьохкає все дрібнійше, а потім виходить повагом-повагом та й знов затьохкає... і нота за нотою; гук за гуком глибше западає в душу, сильнійше бере за серце; більш а більш переймає своїми чарами...

Коли замовк останній гук Пашенківниного „Соловія”, в салі кілька хвилин стояла мертва тиша могилки. Уся публіка як один немов оніміла, замерла. Потім зразу, немов силою громовини так заляскали долоні і так загуло: bravo! bravo! bis! bis! що в салі аж шибки дзвеніли по вікнах. А навкруги співачки зібрала ся ціла купа букетів з квіток.

— Bis! bis! — гукала публіка.

— Bis! bis! ревів своїм баритоном Пригара і що сили було ляскав в долоні.

Пашенківна знов на естраді.

В салі знов німа тишина. Публика налагодилася вдруге слухати „Соловія”. Соловій дійсно заспівав, та тільки не ту пісню:

„Ой вийду я на шпилечок,

Та гляну я на долину“...

співала Пашенківна. Публику ще більше причарувала несподівана для неї українська пісня. Більшість публики не розуміла слів; але мелодія, голос співачки, експресія, що йшла з прирощеного ключа, нарешті настроїв Пашенківни, зхвильованої споминами з минулого, все отсе надало концертантці якоїсь незвичайної вдачі і вмілости разом з словами пісні вилити і її зміст кожного слова, одухотворити кожне слово; вложити в його душу, вилити той високий ліризм і ту глибоку журбу, яким перенята пісня з початку і до самого кінця! Здавалося, що над салею пролетіла сама журба і якимсь чарівним махальцем примусила всю публику перенятися тим журливим чутем, яким тхнуло кожне слово української пісні, кожний гук української співачки...

Пригара сидів зачарований і не помічав, як з очей його текли йому по тварі на срібні вуси його буйні самоцвіти...

Скоро скінчився концерт, Притиченко взяв Пригару під плечі і повів до Пашенківни в світлицю.

Ледво переступив Пригара за поріг, як з під холодної північної кори, що піби облягла личенько Пашенківни, прокинулася палка щирість Українки. Пашенківна кинула ся на зустріч до Пригари, обвила його ший і мовила:

— Татуню мій, дорогий татуню!

Пригара палко цілував її говорячи:

— Тосю! Тосю!... Антоніно Василівно...

— Я вас зразу пізнала; трошки тільки спиняла мене ваша сивина: не вже, думаю, тато так швидко постарів...

— Швидко, вельми швидко! Довго — попіл часу цурав ся мене, чи може я не піддавав ся йому, — а отсе в сім таки місяци за одну ніч побілів.

— А деж ваша родина? Де Ольге Антонівни? Де Інночка? Живі, здорові?

Пригара подякував і відповів: „Інночка за мужем в Севастополі...

— „Вже й за мужем! От як швидко час іде. Щалива вона?

— Мабуть; бо не нарікає...

Перекинувшись ще кількома словами, Пашенківна стала просити Пригару зараз їхати до неї вечеряти. Пригара подякував і мовив:

— Раз, що вже пізно, перша година; а я не звик так пізно лягати; а друге — вельми я утомлений; хочу спочити; нехай втихомиряться швидше нерви, так глибоко зхвильовані вражіннями з вашого концерту. Я занадто вже вельми раював, слухаючи вас.

Пригара промовчав, що щира зустріч його з Пашенківною, згадка про минуле і надії, які сплодила йому щира Тосина приязнь, збентежили йому нерви не менш концерту.

Пашенківна попрощала ся з ним, взявши слово, що він обідати ме завтра у неї.

Не гаразд добре сеї ночі спало ся Пригарі. Довго не вгамовували ся його нерви; довго

стояв перед ним хупавий образ Тосі; довго бренів у його ушах її голос; довго чуло ся йому „Ой вийду я на шпилечок” — і сим разом все отсе здіймало в голові його цілий рій питань про духовий і моральний образ Тосі та про ті надії, що покладав він на свою місію. То йому здавало ся, що Пашенківна — свідома Українка, людина демократична, зглянеть ся на тяжкий побут Варварівців і допоможе їм. А перегодом йому здавало ся супротилежне: що нема жадного певного приводу сподівати ся на Тосю, яко на свідому Українку, демократку; що вона людина спаніла і нічого не захоче зробити Варварівцям, з того, про що мріяв собі Пригара. Такі думки довго розганяли сон і довго Пригара ворочав ся з одного боку на другий.

О 12-ій годині, ще не встав Пригара з ліжка, як забіг до него Притиченко сказати, що Пашенківна вчора наказала йому ще раз сьогодні зайти і попросити до неї на обід Артема Олексадровича.

— Вона як звичайно обідає, — мовив Притиченко, — о годині 6-тій, але просила, щоб ви приїхали ранше: от о другій, або з початком третьої.

— Добре! — відповів Пригара, дякуючи.

VII.

Прибравшись і причепурившись Пригара о другій годині вже був у Пашенківни. Ра-

до і весело витала його Тося. Кватира і обставини були у Пашенківни такі розкішні, що хуторянина Пригару розкіш та якось придавлювала і запевняла його в думці про аристократичні примхи і звичаї Пашенківни. —

„Тай де-ж їй було набрати ся того демократизму? думав собі Пригара. Найбільше перепятливий вік вона прожила у своєї дядини, генеральші, а певна річ, там і духу демократичного не було”.

— Говоріть же, татуню, розкажуйте — мовила Пашенківна, — що там у нас на хуторах. Про все, про все розкажіть... Ми стільки літ не бачили ся, є про що говорити....

— А знаєте, — мовив Пригара: — коли люди довго не бачать ся, то здається яка сила у них того, що треба говорити; а зустрінуть ся — й не знають, про що їм говорити, з чого почати...

— Та се правда ваша, татусю. Ну, одначе-ж... Почнемо перше за все з того... я, бачите, велика егоїстка, і хотіла-б яко мога довше смакувати з тієї втіхи, що надає мені ваш приїзд... хотіла-б яко мога довше бачити ся з вами... Тим то перше за все спитаю вас: чи на довго в столицю...

— Отсего саме й не скажу вам; бо сам не знаю, чи скоро я оборудую, тай чи оборудую своє діло....

— А у вас де діло? Певно в сенаті?

— Ні, Бог крив; в судах у мене з роду не було і нема діла; але чи на лихо мені, чи на та-

лан — сього не скажу — мое діло у такого „судні“, що на присуд його нема ні апеляції, ні касації..

— Деж се? Може в царя?

— Ні! Близше... потім скажу... Тай діло властиво не мое, а чуже; а про те воно бере мене за серце так близько і чутливо, як ніколи-б своє не взяло...

— Ви давно з хутора?

— На тім тижни...

Мабуть справді ваше діло вельми важне, коли ви поїхали під таку непогоду. Страх сказати, яка паскудна осінь, що дня холод, дош, слота.... бррр!

— Я властиво поспішив, щоб застати ще вас в столиці... у нас була чутка, що з початком грудня ви поїдете за границю....

— Я? — зуміла ся Пашенківна: — за границю? І думки не було... Хто вам се сказав?

— Говоруха!

— Чудно... не тямлю, з якої речи він пустив сю чутку. Я цілу зиму, до самого посту великого нікуди з Петербурга не рушаю...

„Бач який брехун Говоруха, подумав Пригара: тепер я тямлю, до чого вела його брехня: щоб не дати Варварівцям жадної пільги на оплат гроший... Добре-ж...

— Я того Говорухи,—мовила далі Пашенківна, — зовсім не знаю, ніколи його й не бачила. Скажіть, татуню, як він там веде діло?

— Хозяїн з него добрий, тямущий; про

вас він дбає; з людьми тільки, з хуторянами трохи того; хуторяни нарікають....

Пригара замовк і дивився на Пашенківну, спостерігаючи, який вплив на неї зробить згадка про хуторян? Розмовниця мовчала, ніби того не чула. Пригару така байдужність вколола: „Чи говорити ще про хуторян, чи годі? подумав він: може лишити; нехай може другим разом?“ Думку Пригарину перебила Пашенківна, мовивши:

— Давно не була я в Варварівці; з того часу, як дядина взяла мене....

— Ви-б навідали туди... ви тепер би й не пізнали свого хутора...

— Так перемінився?...

— Скрізь селяни живуть убого...

— Убого, се правда, але-ж не так як у нас на Україні, найпаче в Варварівці... Страх бере, як глянеш на їх убожество...

— Глядять чи ліпше вони живуть і де инде. От доводилося мені жити на селах і в Нормандії, і в Британії; траплялося і в Італії, скрізь те саме: тяжка праця селянина і убожество...

— Несправедливість економічна панує по цілому світу, — мовив Пригара, обводячи поглядом розкішні обставини квартири Пашенківни. — Мені не траплялося спостерігати власними очима побут селян західної Європи. Чи вони й там босоніж? — спитався Пригара, ніби він і справді того не знав.

— Де-ж таки! — відповіла дивуючись Па-

шенківна. — Не скажу, як там взагалі; але мені ні разу не трапляло ся стрічати селян босоніж. А в Нормандії, на пр. селянки носять не тільки черевики і стрільчаті панчохи, а ще й рукавички....

— Еге! От, бачите, як воно там!... а у нас — зимою на цілу родину одні чоботи, а в літку жіноцтво йдучи в поле на роботу, обвиває ноги ганчірками, щоб не колола стерня... Ноги приють просто.... Еге! А як там, скажіть будьте ласкані, хоч би от в тій Нормандії... які хати у селян? Так як і в наших хуторян: тісні, без підлоги? Вкупі з людьми в зимі і ягнята і телята і поросята?

Пашенківна засміяла ся — не вгадати з чого: чи з порівняння, чи з питання, їмучи віри, що Пригара справді не знає про побут і жите нормандських селян.

— Там, — мовила вона — трохи чи не кожда родина має дві хатки; гарненькі, чепурненькі, підлога з цегли... денедє ліжко з оріхового дерева; стрільці... денедє ліжко з оріхонднійші; але там незвичайно неохайні селяни... часом — аж бридко дивити ся...

— Що-ж би ви сказали, коли-б побачили жите і убожество Варварівців!...

— Чогож вони такі бідні?

— Того, що землі їм бракує... треба найняти, а ціни на землю такі високі, що не кожного року хрестяни спроможуть ся заплатити з урожаю за аренду землі... Безземеле таке, що й не сказати....

— На сю недугу хорує, — мовила Пашенківна, здаєть ся, селянство по всій Європі... От ви жили в Німеччині, так певно помітили, які і там мікроскопічні нивки у селян.

— Правда; але в німецькім селі є школа, є освіта, є хліборобська культура; у нас сього пічогісїнько нема... Там німецький хлібороб на своїм моргу збере три рази більше, ніж наш хуторянин з своєї десятини; хоч наша десятина два рази більша як морг!.. Тяжко нашому селянинові! Ви жахнулиб ся, колиб бачили його сучасне житє... На превеликий жаль бачу, що ви не відаєте, не знаєте, як бідує наш мужик....

— Ваша правда; але звідкіль менї знати? На Україні — я дорослою не жила, а з столиці — далеко; не видно....

— Не грїх би навідати ся на Україну, та подивити ся з близька...

— Не тільки не грїх, але й треба-б... Однече, що діяти! признаю ся: грїшна в сьому разї перед Україною...

— Що з того, що признаєтесь...

— Не я одна така!...

— На превелике наше лихо і жаль — се правда! Усі ми великі грїшники перед рідним краєм, перед рідним народом!... В грїхах батьки родили і зростили нас. Одначе-ж час би вже самим нам дійти до свідомости своїх грїхів національно-народних; та покаяти ся за них; пильнувати спокутувати їх... От що, Антонїно Васи́льно!

Говорячи Пригара пильно приглядав ся личеньку Антоніни Василівни і запевнив ся, що розмова про селян, про Україну не нудить її. Він став на тім, щоб не сходити з сього шляху і познакомити Пашенківну з побутом Варварівців в подробицях; познакомити її з Україною взагалі; принаймі — допитати ся, чи вона хоч трохи свідомо Українка? Чи знає хоч трохи справу розвитку національно-народної ідеї?

Тимчасом стемніло. Подали світло. Пашенківна казала запалити дрова в комині і покликала Пригару перейти до кабінету.

— Тут, — мовила вона — і теплійше і захистнійше... Та швидшеб давати обідати! — обернула ся вона до слуги. — Ви, татуню, певна річ, не звикли так пізно обідати?

— Про мене байдуже, Антоніно Василівно; не турбуйте ся!

— Та що, отсе, татуню?! Ви на мене „викаєте” та величаєте „Антоніною Василівною”? Хиба я не та сама Тося, що ви на руках носили? — говорила вона стоячи проти Пригари і палко дивлячись йому в вічі. — Хиба серце ваше не те саме, що було тоді, як я була дитиною? Чи я не Тося вам?...

І вона всміхнула ся так приязно, так весело... а потім додала:

— Час не перемінив вашої Тосі... Я та ж оама Тося... А от ви вельми до мене перемінили ся: я до вас з першого слова: „татуню!” а ви, так нї... ви все: „Антонівно Василівно” Годі

так; нехай буде як було: я вам — Тося, тай годі... Добре?...

— Аби ви того хотіли...

— Знов — „ви“.... не гріх вам?

— Ну, не сердь ся, не сердь ся! Більш не буду.

Тося взяла Пригарину руку і міцно стиснула Пригара, кинувши очима по кабінеті помітив, що й тут ті-ж роскоші; але й тут, як в салі, ані одної книжки не видно. „Не вже вона нічого не читає?“ — мовив він собі на думці.

Коли вони сіли проти огню, Пригара знов зняв бесіду про Варварівку, про свій Куток. Ярким кольором він малював подробиці побуту хуторян і вельми вдатно, до речі натякав на ті утиски, яких зазнають хрестяни з побільшування Говорухою цін на землю. Тося слухала уважно і помічала, що якась незрима сила все більш, та більш зацікавлює її Варварівкою, Кутком, Україною. Трохи по трохи перед нею яснішали суші причини убожества Варварівців, хоч Пригара ні разу просто не висловив тих причин. Обідали у трох. Прийшла ще одна дівчина Олександра Павліна Стрілківна. Тося звала її просто Лесею і рекомендувала її Пригарі яко „свою щиру подругу і вірного секретаря-порадника.“

Леся була також Українка; скінчила десь гімназію саме під кінець рр. 70-их. Була тоді великою загонистою „радикалкою“ космополіткою; вскочила була в якусь халепу і трохи-трохи не опинила ся „або в Швейцарії, або в

Акмолинську". Спасла її єдине несподівана смерть Стрельникова, що знав якісь її вчинки, намотував їх собі на вуса і от-от би був „проковтнув" її; та смерть його відвела його тяжку руку від Лесиної голови... Леся перекинула ся спершу до Москви, потім до Петербурга; подумала ся до того, „що всякі ізми просто дурниця"; що і її не минула та „дурниця", але то була тільки пошесть; то був „заразливий, але неминучий недуг, який повинна персбути кожда освічена людина" Недуг той „взяв ся скоро струпом; струп присох, опав", Леся „видужала", зрозуміла, „що значить жити" спізнала ся з Пашенківною і яко людина практична, побачила, що Тося зовсім не тямить житя практичного. Вона порадила їй давати концерти і взяти до себе за секретаря таку людину, щоб добре вміла кермувати практичною стороною концертів. Тося бачила, що Леся радить їй добре, послухала її та взяла її до себе за „секретаря" І от кілька вже років колишня радикалка Стрілківна зробила ся Стрелкиною; стала людиною „уравновѣщеною" (зрівноваженою), як вона сама про себе казала, і живе собі гадки не маючи, у Пашенківни, наче в Бога за пазухою...

VIII.

Лишившись самотою в своєму розкішному будуарі, де блимав під рожевим м'яким абажуром ясно-голубоватий світ громовини, Тося

пірнула в думки про те, що чула сьогодні від Пригари і рівняла до того, що трапляло ся їй часто-густо остатніми роками чути від своєї подруги-секретаря. Ріжниця була вельми велика. Але за ким з них правда? Тося не вміла дати собі відповіді: до Стрілчиних думок вона так призвичаїла ся, що ніби й сама перепяла ся ними. Думки Пригарині здавали ся їй геть більш симпатичними, але вони були для неї нові... Вона не могла була зрозуміти: чи симпатія до Пригариних думок — самостійна; чи вона є добутком особистої симпатії до Пригари?... Міркуючи собі Тося не тямил, де правда? Думка перенесла її в Варварівку, в Куток. Тося почула на душі і в серці у себе якесь тепле почуте, ogrійливе; воно нагадувало їй те тепло, яке гріло її тоді, як вона було бігає по саду в Варварівці або качаєть ся по свіжих запашних покосах по степу; або стоячи на березі Перебендівки, кидає в воду камінчиками; або пливе на човні з Пригарами по Дніпру!... І от тепер таке тепло м'яке, пестливе обгорнуло Тосю, і так ніжно голубило її, що вона не хотїла встати з фотелю і роздягати ся, хоч час вже був і до ліжка. Вона бояла ся рушити: їй здавало ся, скоро вона рушить, зараз зникне кудись те тепло, яке тепер пестило їй серце...

Світом вже роздягла ся Тося і заснула...

Пригара, повештавшись ранком по Невському, сидїв в своїй світлиці та перечитував часописи.

— Вітрячок, чистий вітрячок! — промовив

він кладучи на стіл „Недѣлю“; — по вітру ходить, за якимись „новими словами“ все женеться!... Нові слова, нова термінологія — се-ж не значить новий тямок!... Аті!... „Мели Іване, доки вітер не стане“

Він взяв „Новое Время“, перебіг по ній і кинув.

— І се ніщо більш, як вітряк; тільки се вже вітряк здоровенний, машина на дві осаді!...

Тоді саме відчинилися двері і перед Пригарою стояла Тося... Такої гості, та ще з такою швидкою візитою Пригара ніколи не сподівався. Він без міри радісно повитав Тосю і дякуючи їй, поцілував в руку. Тося чула, що їй дякує щира душа, повна щирого почуття.

Я, татуню, приїхала забрати вас до себе на цілий день: пообідаємо, а потім у вечері у мене гості будуть!... Сьогодні мій день; у мене звичайно збираються по середам... Я-б дуже, рада, коли-б ви побачили моїх гостей. Добре?

— Дякую тобі, серце... Богато буде; я людина стара; мені спочинку треба... до того-ж я собі вайловатий провінціял; а в тебе аристократія буде.

— Яка там у мене аристократія!... Я з нею не знаю ся... Так поїдемо, татуню?

Від обіду Пригара відпросився, приобіцявши невідмінно бути у Тосі на вечері. Йому й самому цікаво було подивитися на те товариство, в якому перебуває Пашенківна.

— А що се за книжка у вас? — спитала

Тося присуваючи до себе золото-обрізану книжку, що лежала на столі. Тося відгорнула папітурку і мовила:

— „Кобзар”

Вона почала перечитувати наголовок.

— Я, коли тільки їду куди з дому, — мовив Пригара, без „Кобзаря” не їду... Ти, певна річ, читала його?

Тося почервоніла і відповіла:

Сором признати ся, що не всего... і то давно-давно читала, ще як була в гімназії... А що се тут за „Марія”?

— Мати Ісусова!... Найліпша Шевченкова поема.

— Татуню! Я візьму у вас „Кобзаря” Дасте?

— Добре, бери; тільки читай не гаючись.

Коли Пригара прибув до Пашенківни, він застав там тільки трох гостей; але небавом стали вони приходити: прийшов Притиченко з двома студентами, з урядниками з якогось банку і з учителем з одної гімназії Кононом Семиділкою. Семиділка не що давно скінчив університет і написав якусь розправу: за ню університет нагородив його срібною медалею, а журнальна критика зганьбила. Небавом якась прикра товариська історія примусила Семиділку перебратися до Петербурга. Тут чиясь протекція допомогла йому примостити ся на учительство. Семиділку природа наділила добрим голосом і не абиякою кебетою і вродливістю. Він співав в університетському хорі; голос його

го визначав ся. Семиділку за голос хвалили за-надто. Яко співаку, доброго танцюриста, веселого і розумного розмовника, Семиділку витали скрізь, де збирала ся молодіж погуляти; найпаче радо приймали його по тих родинх, де були дівчата, що вабило їх швидче послу-хати коли-б їм заспівали „Ісаїя ликуй!“ Матери таких дівчат вважали Семиділку яко будучо-го професора. А яка-ж мати не воліла-б зятя-професора?

Все отсе сплодило в Семиділчиній голові самолюбство і себелюбство такої міри, що їх навіть і про наш час не можна вважати здоро-вими, нехоробливими. Семиділка дійшов до думки, що він не тільки добрий актор і співа-ка, але й певний знавець і критик штуки; що він не тільки драматург, бо написав якийсь жарт; не тільки поет, бо писав вірні; не тільки повістяр, бо зложив плян якогось оповідання; але що він певний учений, педагог і публицист. Яко людина вюнка, Семиділка небавом познако-мив ся з людьми, що тоді саме в штуці чи в літературі були героями дня. Таким чином він він спізнав ся з Пащенківною. Безкрає Семиділ-чине самолюбство тяжко хорувало на бажане зажити популярности, слави, але-ж поруч з тим воно хорувало і на пострах і на полохли-вість. Семиділка тямив, що округ голови його ще не було німбу слави, а мигнув лишень звід-нясь промінь єдиний, та й то чи промінь же? Може то тільки блеск, що мигнув над його чо-лом сьогодні, а завтра може зникне, коли йо-

го не підтримувати новими працями і вчинками? Отут то й починав ся саме вплив остраху: добре, коли критика обізветь ся прихильно; а що, як зганьбить?... Семиділка славу любив і бажав її більш за все на світі, але бояв ся, не хотів, щоб люди говорили про його вчинки; а направляв розмову на ті „світила“, з якими він або приятелював або ворогував. Йому здавало ся, що в такій бесіді розмовники його, не говорячи про него голосно, впевняють ся, що він людина занадто видатна. У Пашенківни не було симпатії до Семиділки, хоч він і залицяв ся до неї; за те Стрілківна листочком липла до него, хоч і бачила, що він більш горнеть ся до Пашенківни.

— А чом ви не були? — спитала Тося Семиділку, на остатньому моїмому концертї?

— Вибачте! М е н і самому велика шкода; жаль мене брав великий, коли я читав рецензії про ваш остатний концерт: „Жаден соловій не зрівняеть ся з тим „соловієм“, якого ми чули!“ — читав я і думав: а я то? я? Мені не можна було, мені не дали пораювати!.... Він пав саме якийсь візитний день: спершу зайшов до мене відомий учений Чиркин; ледво він пішов, у слід його професор Луганський; за ним професор Кобцев; за ним — відомий педагог Квітка; на решті — наш відомий учений князь Мухин. Та отак до 12-ої години...

Стрілківна сіла проти Семиділки і зняла бесіду про якийсь вечір з танцями. Потім про спектакль, де йшла „Медєя“; розпитувала вона

переважно про убрание публики і актрис. Семиділка, знати, що добре придивився.

О годині 10-ій зійшлося чимало гостей; переважно молодіж. Пригара був певний, що тут то наслухається він розмови про те, що саме інтересує молодіж; почує ідеали її в штуці і т. д. слово одно: що тут то він довідається про той духовий насущний хліб, яким живе молодіж. Він обібрав собі такий захисток, де йому можна було, сидячи майже ні для кого непомітно, чути усі розмови...

Минуло більш години. Загальної бесіди не заходило ні про що; гості гуртувалися купками. Кожда купка розмовляла про щось своє: Семиділка з Пашенківною перебігали з драми на пісню; з одної актриси на другу... Стрілківна розмовляла з якоюсь молодогою вдовою генерала; округи них сиділо кілька студентів; бесіда тут була про сподівані зимою „катання на тройках." Там знов, в третій купці, розмовляли про сподівані на Різдвяні Свята балі і т. и. Нарешті Пашенківна помітила, що Пригара просто куняє. Вона встала, підійшла до рояля, розгорнула ноти і почала співати відому народню пісню:

„Не жаль мені на галоньку, а жаль на вороньку;
Занесла-ж я на чужину свою головоньку:
В чужій дальній сторонці зовуть мене заволокою”...

З першого гуку усі приникли, усі були і зачаровані і здивовані. Ніколи у себе Пашенківна не співала українських пісень! Більше за

всіх дивував ся Пригара; дивував ся тому, що Пашенківна заспівала ту пісню, яку чула вона ще дитиною, коли ту пісню співали хуторні дівчата... „Значить — думав він радіючи — у неї прокинула ся любов до рідного; значить **чуте любови до рідного не вияловило**” Експресія кожного слова пісні надавала на серце до Пригари ще більше, ніж в концерті. Скоро Тося скінчила пісню, Пригара взяв її руку, міцно стис і палко поцілував. Тося почула, що той поцілунок ніжним теплом розлив ся у неї по всіх жилах. Личенько Тосине і очі горіли, може від Пригариної подяки, а може й з того почуття, яким переняла її пісня.

— Зараз знати провінціяла, — промовила генеральша до Притиченка.

— Вона його хрещениця... — відповів Притиченко.

— Ну, все-ж таки...

А Семиділка, глянувши на Тосю, кинув з неї на Пригару очима; в них блищали іскри чогось лютого, озьвіреного..

— Тепер ваша черга? — обернула ся Стрілківна до Семиділки.

— Ви шутками, чи справді? — спитав ся він голосом неприязним.

— Ви так гарно співаєте: „Ти ходи, ходи Ванюша”

— Нехай же колись, тільки не тепер...

За вечерою розмова трохи повеселійшала, набрала ся якогось характеру загального: говорили про золоту позичку у Французів; якось

згадали про голод, перейшли на споруджене концерта на користь голодних; потім Стрілківна розпитувала банкового урядника і директора одного невеличкоого банку, який тепер курс; які папери „на ходу”; які в „пониженіі”; якими нині найкористнійше-б було оперувати.

Пригара помітив, що Тося в усіх розмовах брала так мало участі; взгалі до всего була якась млява і така байдужа, що наче її ніщо з того, про що розмовляли її гості, зовсім не інтересувало. „Чи у неї є які інші, висші інтереси? — питав ся він сам себе: — Чи вже жите так їй проїло ся, що вона до всего байдужа і починає переходити до апатії?... Рано-б ще?... А про те!... У всякого своє!.. Може у неї є яке велике затаєне горе? Може вона зазнала якої зради в коханю? Зневірила ся в людях?” І не вмів Пригара дати собі відповіді. „Чудно — подумав він— що вона доси не одружила ся”.. Духове і моральне жите Тосі, найпаче її минуле, вельми заінтересувало Пригару.

Гості розійшли ся о 3-ій годині в ночі.

Хоч як було вже не рано, а про те Пашенківна не могла спати, а взяла „Кобзаря” і стала читати „Марію”.

Вранці скоро Стрілківна встала, Тося покликала її до себе:

— Чи знаєш Лесю, яка отсе прийшла до мене думка: у нас одна світлиця, зовсім непотрібна нам, стоїть порожньою. Чом би не запросити тата мого хрещеного, щоб перебрав ся до нас? Як ти про се?

Леся повела густими бровами, наче вона мізковала, а потім відповіла:

— А чи до ладу воно буде? Коли-б не почали люди язиків чесати? А тобі треба вельми берегти свою славу..

— Пащиковане мені байдуже... „На чужий роток не накинеш платок” Пригара — мій хрещений батько.. Дуже, дуже хотіла-б я перекликати його. І йому булоб веселійше...

— А головна річ — видатків грошових позбув ся-б: що дня в готелі коштує його не менше 5 карбованців..

— Е, се дурниця! А от в чому річ: чи захоче він?... Я на те й покликала тебе, щоб порадитись, просити тебе, Лесю! — і Тося обвила її шию, пригорнула до себе і поцілувала. Поїдь до него, серце, та коли він буде змагати ся, так ти його усовісти; ти се з'умієш; а я ні.. Я не вмію упрошувати: раз скажу, та й годі; а ти, Лесю, такий дипломатист, ти вмієш примусити чоловіка, щоб послухав тебе.. Добре? Поїдеш?

Леся не зразу відповіла; вона щось думала, спостерігала.

— Що-ж, ти мовчиш, Лесю?

— Та що-ж, коли ти хочеш, я повинна.. Добре... Поїду...

Небавом Стрілківна бума у Пригари.

Вона була певна, що Пригара зразу згодить ся. А Пригара похитав головою і подякувавши і її і Тосю, мовив, що для него се питане не так то просте. Леся чомусь зраділа, одначе вона чимало і з'уміла ся і спитала, що за причина,

що Пригара не хоче зробити ласки своїй доні?

Пригара таки й сам добре не розібрав ще, що йому чинити? Не послухати Тосі — не гаразд; се ще образить її і може пошкодить в справі Варварівців?... Вволити Тосину волю — те-ж йому не легко; його лякали її розкішні обставини; вони його варовати муть; а в готелю — він волен козак... Одначе-ж, живучи у Тосі, йому зручнійше буде впливати на ню, щоб як мога більше прихилити її на їх руч; а се-ж єдина мета його поїздки в столицю.

— Лякають мене ваші роскоші, коли сказати вам правду, — відповів він: — Я до таких роскошів не звик!... Я хуторянин; не вмію з ними й поводити ся... У нас усе просте, самоділкове, а у вас золото, бронзи, оксаміти.. Знати, що Антоніна Василівна любить кохати ся в роскошах.

— А чому їй і не кохати ся в них? Одна однісенька — як пучка та; а добра того у неї і на десятьох би стало!... Один-два концерти могли-б убезпечити жите на рік... Про кого-ж їй берегти та дбати? Сама для себе! І нехай на здоровле роскошує... Тільки й нашого!.. На те Бог чоловіка і на світ сотворив, щоб він в роскошах та раюваню з життя зазнав щастя.. Померемо — нічого з собою не візьмемо на той світ... Житє людське коротке; чоловік повинен користати ся з усього, щоб яко мога ліпше прожити свій вік короткий...

— Мусимо й на других не забувати; памятати про убогих; допомагати їх...

— Найліпше, коли чоловік сам собі допомагає, ні на кого не сподіваючись... Та в Тосі й нікого допомагати; близьких таких у неї нема; кажу вам: одна як пучка; а на далеких.... Овва! Скільки тих убогих: на всіх не вистарчишся.

Пригарі защеміло на серці... „Невже і в Тосі таке заскориніле егоїстичне серце? — подумав він: — Коли так, тоді, Артеме, піймаеш облизня”.

— А чом би їй не допомагати потроху своїх Варварівців? — мовив Пригара, пильно спостерігаючи Лесину твар.

— Чим вона там запоможе?! Та ще чи й треба їм допомогти; чи варто їм допомагати? Мужик наш — просто животина, та ще й невірна животина, зрадлива!... Хоч як ви заподіли про них не клопочіть ся, душу свою за него положіть, а він і подякувати не вдатен... Та що говорити про подяку! Він вас продасть, сам скрутить вам руки назад за ваше пікловане і сам відведе вас в острог... Знаю я наших мужиків!... Сама колись дурна була — марила в фразах соціалістів, хорувала на народолюбство і ходила в народ!.. А народ той!...

Пригару так запекло на серці, що він не міг дальше провадити бесіди на сю тему; та й бачив, що розмова ся з Стрілківною ні до чого. Він спитав:

— Чи правда, що Тося хоче продати Варварівку?

— Писав про се до неї Говоруха: Німці

заходують купити. Я раджу Тосі продати. На що її Варварівка? Тільки лишній клопіт! А схотіла-б про всяк случай заповіт на Варварівку списати — і того не можна! Варварівка — родова маєтність „завѣщанію не подлежить"... А коли вона її продасть, так з грішми жадного клопоту не буде мати, що захоче, те зробить з ними...

— З вас добрий знавець законів, — не стерпів Пригара з іронією.

— Я Тосин секретар... Повинна знати закони... За те-ж вона мені гроші платить...

— Так, так... Значить, як на вашу думку: продасть Тося Варварівку?

— Коли Німці згодять ся накинати на десятину ще по 10 карб. на ту ціну, що дають, так — певна річ — продасть...

— А тепер вони що дають?

— По шістьдесять п'ять...

— Ціна мала. В нашому Кутку землі дорогої: менше сотні — не купите... А ще от що: яка ваша думка і рада: чи не згодилась би Тося продати окремо шматок землі — десятин триста?

— Кому се?

— Все одно — кому: на пр. хрест'янам...

— Вони-ж, кажете, такі убогі... Де-ж вони візьмуть гроший?... Хіба-б, правда, хрест'янський банк; так ледво, чи варто воловодити ся з банком тим! Та на мою думку — не рука, некористно, навіть шкода для Тосі шматувати землю і продавати частками... Ліпше дешевше,

та всю разом.

— Ви, бачу, людина тямуща в таких справах, — мовив Пригара. — А добре, на віки-б добре було, коли-б ви доложили рук та умили Тосю допомогти хуторянам... Вона вас послухає...

Леся всміхнула ся і встала прощати ся.

— Що-ж сказати Тосі? Переберетесь до нас? — спитала вона Пригару.

Він ще раз подякував, сказав, що подумає і коли не сьогодні, так завтра вечером зайде до них і скаже свою відповідь.

Стрілківна йдучи до дому, думала собі, що треба якось відрадити Тосю, щоби вона не дуже налягала на переїзд Пригари до неї. Леся була певна, що Пригара підверне Пащенківну під свій вплив і буде експлуатувати її, граючи на струні народолобства. „Знаємо ми добре і народолобство те і народолобців — думала Леся. Обдерти тільки, вимантити гроші!... Мало хиба вже Тося і не попередавали!... Ні. годі! Не я буду, коли я дам Пригарі обдерти Тосю!... Він людина хитра, лукава; я його на скрізь бачу!... Але-ж Тося — людина без волі... Побачимо, чий верх буде”

— Добрий день вам! — перебив її думки Семиділка.

Леся не сподівала ся, щоб Семиділка в такий час вештав ся по Невському і висловила про те.

— У мене отсі саме години гулящі.... В 11-ій годині скінчив лекції гімназії, а в корпус

треба мені йти під кінець першої; так от я отсі дві години і споживаю на те, що забіжу в ресторан, наплю ся кофе, перечитаю газети, погуляю по Невському. А ви де се були і про що так загадали ся?

Лєся замість відповіді, спитала Семиділку, як йому сподобав ся Пригара?

— Зовсім не сподобав ся; — відповів Семиділка: просто якась антипатична людина; але... — і він покрутив головою, — кому-кому, а нам він — людина небезпечна... Тося... Антоніна Василівна здаєть ся підлягає під його вплив...

— Хіба їй довго... Людина без волі, без характеру... Я їй сама бачу... Коли-б ви знали, що вона вигадала: перекликає Пригару до себе на квартиру. Отсе за тим вона й посишала мене до него.

— І ви ходили?... до... него?

— А то-ж.... Хіба можна не піти?... Я — наймичка, повинна слухати, — іронізувала Лєся.

Вони пішли здовж Невського тихою ходою. Стрілківна розповіла Семиділці, як Пригара заходжуєть ся „іменем народа" обдерти Пашенківну; хоче видурити від неї 300 десятин землі.

— Треба, — додала вона, — щоб і ви зайшли, та перестерегли Антоніну Василівну...

— Я те-ж не їму віри Пригарі... Він собі на умі... — мовив Семиділка.

— А мені — він просто здаєть ся гадюкою, що ще й з дупла не встигла вилізти, а вже си-

чить на нас.

— І може вкусити, найпаче вас, — перебив Семиділка, — коли ви заздалегідь не ужиєте заходів, щоб Антоніна Василівна не попала в те сільце, на яке вабить її Пригара, користуючись тою дурницею, що, бачте, він їй хрещений батько... Стережіть ся... Настрійте заздалегідь Тосю...

Говоріть же! „Татуню, та й татуню“ а того й не тямить, що під отсим гарним покривалом — ховаєть ся вовк-хижак.... гірше... гадюка люта.

— А ваше діло, ваш обов'язок — зірвати те покривало і показати, що лежить під ним... Умілости вам не позичати... Тося вам пійме віри...

Семиділчиною вдачою було — під'юджувати людей: ніколи він сам не робив нічого такого, щоб його можна було обвинувати; сказати, що він „дрова носив“: він тільки „під пал підкладав“ В кожній інтризі починаючи ще в гімназії, він умів ховати ся за плечі других: він тільки нишком з ока на око давав поради; напучував на інтригу других: сам же активно він не виступав до остатньої хвилі сеї чи другої інтриги. Лишень на сам кінець .її виринав непомітно, немов з води і кидав ся, наче кіт на миш, на той бік, де добачував більше корисним для себе... Він, як кажуть, звик загібати жар чужими руками. Так він чинив і тепер. Учора йому здавало ся, що Пашенківна так мало уважала на него, лише через Пригару,

що остатний став йому на дорозі... І Семиділка з першого разу зненавидів Пригару: тому то й радів він з нагоди настроїти проти него Стрілківну, гадаючи, що вона, ради власного інтересу настроїть проти Пригари Тосю.

IX.

Пригара також був не від тої думки що в Тосі бракує характеру і сили волі. Він знав, що нею орудує Стрілківна, що Тося живе волею Лесі. Нині з розмови з Лесею він запевнив ся, що „секретар в спідниці” не симпатизує з його думками про заемогу Варварівцям і може настроїти Тосю так, що та не схоче нічого зробити на користь хуторянам. Пригара почав жалкувати сам на себе, що він почав з Лесею бесіду про Варварівців.

„Тепер вже годі мені відкладати — думав він — навпаки, треба поспішати”. І став він на тому, щоб перебрати ся до Пашенківни на квартиру не гаючись. „Але-ж перше треба — думав він — піти сьогодні вечером до неї, та побалакати про се”.

Не стало ся одначе по Пригариному.

Смерком так його заболіла голова, що він не міг рушити з господи. В ночі напав на него сильний кашель; все тіло боліло; обгорнула горячка; він не міг вийти за поріг. Видно було що він занепав на інфлюенцу. В Петербурзі тоді саме панувала велика пошесть на сю заразливу недугу.

Минуло три дні. Пашенківна не тямил, чому нема до неї татуня. Нарешті вона так занудила ся за ним, що взявши Лесю, сама пішла до него.

— Ну, тепер вже, татуню, — мовила вона до недужого, — я не буду питати ся, чи ви хочете, чи не хочете, а порадившись з лікарем, перевезу вас до себе. Вам треба доброго, пильного догляду; а хто тут догляне вас?.... І як ще вам не гріх, не сором: запедужали і жадної звістки не подали!...

На другий день хорий Пригара був вже на Пашенківниній квартирі.

Подужуване йшло поволи. Минуло два тижні. Пашенківна доглядала Пригару справді, наче вірна дитина доглядає рідного батька. Вона майже не виходила з дому і нікого з гостей не приймала. За те кілька книжок за сей час перчитали! Та все або українські, або про Україну! Розмова її з Пригарою майже не сходила ні на що більше, окрім України... Тися за отсі два тижні довідала ся, почула від Пригари і прочитала з книжок те, про що доси й не знала і не чула. Перед нею зросло і виросло народно-національне питане.

Раз якось, ще з початку недуги вона зняла бесіду про „Марію“.

— Чудово-гарна річ! — мовила вона: — мені здаєть ся, я нічого кращого за неї не читала. Яка глибина почуття! Який високий, ясний і принадливий образ матері... А деякі місця такі, що я їх просто повиучувала. От

хоч би отсе: „Своїми плечима молодими старії плечі підопру“!... Невимовно чудово...

А ще-б ліпше було, — сказав Пригара, коли-б поширити сей образ: коли-б чії, ну хоч би твої, Тосю, плечі, підперли старії, знесли лені плечі, якого будь велитня і запомогли йому набрати сили і потужности...

— О, татоньку, яка-б я рада була справді підперти такі плечі! — мовила Тося і вся твар її аж сіяла; очи блищали, аж горіли.

— Так і підопри....

— Де-ж той велетень? — спитала ся Тося, дивлячись на Пригару і ясно-весело осміхаючись.

— Де?... Я скажу: от хоч би Варварівці.

Не такої відповіді мабуть сподівала ся Тося: вона закопилила трошки губу і сказала:

— Варварівці! От який велетень! Ви все про Варварівців!... Та як же я їх „підопру“? Леся мені говорила, що ви бажаєте, аби я продала їм триста десятин землі. Але-ж де вони візьмуть таку силу гроший? Та ще й те: Говоруха і Леся радять мені продати усю Варварівку; Німці купують; так не до діла буде шматувати її.

Пригара мовчав... „Значить би то пропала моя справа?... Значить би то — або Стрілківнин верх буде, або Тося ще не дуже то знає про великий інтерес і вагу народа. Будемо ще пробувати... „стуците і отверзеть ся“.

Від того вечера Пригара почав так систематично зясовувати Пашенківні українську ідею,

український народно-національний ідеал і стежки до него. А про Варварівців не згадував вже навіть і тоді, коли Тося зводила бесіду на Варварівку, на Куток, на своє бажане, поїхати туди на весні. Раз тільки Пригара, коли зайшла розмова про Варварівку, довго-довго доводив їй, щоб вона не слухала нікого і не продавала варварівської землі Німцям.

— Ви, татуню, — німцеїд! — жартувала Тося.

— В сему разі ще й великий.

„Якіж добутки моєї пропаганди?“ питав сам себе Пригара під кінець своєї недуги. Здається жадних нема!... Байдужність до всего так обросла коло Тосі, що не мені вже обшкребти з її душі отсю луску! Не мені вже розворушити патріотично-демократичне почуте там, де серце зачерствіло на такі речі! Шкода!.. Нехай же: ще кілки день подожду, доки зовсім одужаю; тоді поспитаю ще раз в остатне!... Коли ні... — щож! з здавленим серцем приїхав сюди, з таким і відїду... А там вже діяти му щось инше... Куток по боку!... Шкода за Тосю... Але й се сказати: чим вона винна, що отсе кляте болото та атмосфера егоїзму затягли її?... Не в моїх силах витягти її з сеї твані... Бач: секретарі в спідницях — міцнійші за мене... Вона і ласкава й добра, але без волі... без характеру. Вже-ж в її літах й не зробиш з неї нічого... От який час, а й ознаки на перемену нема!...

Так думав собі Пригара. А Стрілківна спостерігаючи Тосю, думала навпаки: їй здавало

ся, що з того часу, як спізнала ся Тося з Пригарою, „вона зовсім не та стає” „Заходила ся коло українських книжок, говорила собі на думці Стрілківна: то було жадної книжки в руки не візьме, а тепер „Кобзаря” з рук не випускає; приросла до него.. Українські ідеї править... народ з языка не сходить... Ох, тямити меш ти „татуня” свого. Чудно мені ще от-що: чому вона при нім нічого не говорить ні про український ідеал, ні про народ? А коли ми вдвох з нею — тільки й речи, що про се. Чи не напугав він її, щоб і мене до українства привертала? Певно що так: та бач, яка його лукава душа; так би то буніт він про те ні спом, ні духом, не знає й не відас... Шкода заходу! Мене не проведеш; я старий воробець”...

Стрілківна бояла ся сама собі признати ся, що за остатні дні вона спостерегла ще дещо иншого, більш важного для неї: вона помітила, що Тося перестала слухати її, почала поводити ся з нею не так як було з приятелькою, а наче справді з наймичкою. То було все і про все радить ся з нею, просить: а тепер — от і вчора і сьогодні так тоном начальника: „Та робить як я кажу! я так хочу”... Кудиж пак!...

І довго ще Леся в думках ганьбила Пригару і Тосю. Леся вважала себе занадто ображеною; була певна, що Тося зневажає вже її і нехтує з Пригариного підговору. Сього вона не могла перенести і простити. Роздратоване самолюбство вдатне завше прибільшувати і в чому небудь дрібненькому бачити щось здоровен-

не; бачити як раз те саме, що хоче вбачати хоробливе самолюбство. Добутком такого роздратованія в Лесі, яко людини занадто самолюбної, егоїстичної, сплодило ся, як се звичайно буває в таких людий, бажане пімстити ся. За що пімстити ся? Що дійсно лихого заподїила їй Тося і Пригара? Обміркувати се питає розважно, розсудливо — не давало Лесі почуте образи! Якої образи? Вона не хотїла вияснювати сього: властиво била її не образа, бо образи їй не було, а страх, щоб Тося „з підговору Пригари” не відправила її від себе з „посади” секретаря... А такого легкобитного хлїба чи знає де вона?

Пімстою заклескотїло серце колишньої „радикалки” і той клекїт парував трутиною... А хто-ж не знає, що отрута ображеної жінчини — гірше отрути змій лютої? До того лихого огню, що заняв ся в Стрільчиному серці, додав олію і Семидїлка.

Раз якось підчас Пригариної недуги Семидїлка зайшов вечером до Пащенківни. Його приняла Стрїлківна. Цїлий вечер він не бачив Тосї: вона велїла сказати, що не зовсім здорова і не вийде. Тим часом Семидїлка чув, що вона балакала в другій світлиці з Пригарою і навіть голосно реготала... „Так вона нехтує, зневажає”, подумав Семидїлка. І тут знов образа і тут спонуканя властиво ті-ж самісенькі, що і в Стрїлківни, — спонуканя перш за все матеріялістичні. Семидїлка залицяючись до Тосї, сподївав ся пібрати ся з нею. Дарма, що вона старша трохи за него, — байдуже! Вона

знаменитість; вона з своїх концертів гроші за-
грібає; у неї на Україні три тисячі десятин зем-
лі! І от ображений Семиділка почав боліти над
Стрілківною, коли вона розповіла йому як пе-
реміннила ся до неї Тося, як почала зневажно
поводити ся з нею; командувати як простою
наймичкою; загалувати справляти своє: „я так
хочу"... Семиділка майстер був підбурювати і
він з'умів підбурити Стрілківну. Вони пішли
одним шляхом, що веде до пімсти...

Лікар, що лічив Пригару, дуже старав ся,
щоб в недужого не прокинула ся інфлюенца
вдруге: тим то він радив, щоб Пригара, як мо-
жна, беріг ся і ще з десять день не виходив
з хати. До того-ж і погода була погана, а ка-
шель у Пригари ще не зник. Через се Пригара
знов відложив свою остатню бесіду з Тосею
про Варварівців. Він міркував собі так: скоро
Тося відмовить йому, так треба того-ж дня і
виїхати йому з столиці: бо після відмови нія-
ково-б було зіставати ся в Тосі; а перебирати
ся до готелю вже зовсім не личило.

Х.

Несподівані умови прискорили бажану бе-
сідку Пригари з Тосею.

Заманило ся Тосі справити собі українське
національне убранє. Вона хотіла в той день,
коли Пригара визволить ся „з під арешту", по-
кликати вечером гостей, вийти до них в націо-
нальнім убраню і вже в той вечер ніяких пі-

сень не співати крім українських. Вона була певна, що така несподіванка порадує „татуся”.

Вернувшись від швачки, що шила те убрання, Тося мовила до Пригари:

— От, татуню, коли-б ви знали, як я була трохи не вклепала ся!... бодай його!.. Приходжу я в магазин, де жіночі моди... Дивлюся — дама якась під таким густим воалем... мене наче що торкнуло придивити ся... Придивляюся, як дві каплі води Ольга Антонівна. Я хотіла вже обізвати ся до неї, підійти, привитати ся, коли вона пішла в другу світлицю, приміряти собі сукню; а я тим часом подумала: ну, де-ж таки! як се можна, щоб се була Ольга Антонівна? Як би-ж вона приїхала, не написавши до вас? Вона-ж не писала до вас?

— Ні, — відповів Пригара, силкуючись бути байдужим; а в самого серце, забило ся, мало не вискочить. — Певна річ, що хтось подібний до неї (двойник) — додав він.

Коли Тося пішла, Пригара замислив ся: „Вона — думав він — так і є, що вона... Погано! Погано не те, що вона в столицю приїхала; а те, що як вона згадає про Тосю, схоче оновити з нею знакомість, приїде сюди, побачить мене, що я тут! Виведе з цього таку історію, що бридко й подумати... Гайченко в сій справі її навчить. Та нехай вона цього їй не зробить, а те яким я тоді брехуном буду перед Тосею?! Доси я їй нічого не збрехав: коли вона спитала мене про Ольгу, я змовчав, а вона на те не завважала. Далі так не можна. Треба, щоб Тося

все знала по правді. Годі таїти ся. Зараз про все їй розповісти.

Збентежений Пригара пішов в кабінет до Тосі; сів проти неї і, знявши бесіду про Куток, розповів їй все, що вчинили Ольга з Гайченком; як він мучив ся, як спасли його від смерти Варварівці; як він заприсяг ся віддячити їм; і отсе єдине і примусило його приїхати в столицю.

— От яке у мене тут діло! — додав Пригара: — а судія той, до якого моє діло, ніхто більш як ти, Тосю! Що скажеш? Мені, здається, що ти не помилила ся, що ти зустріла дійсно Ольгу.

Коли Пригара скінчив своє журливе оповідане і глянув на Тосю, він помітив, що личенько її мінить ся; сутінь суму і обурення чергують ся з ясним світом радощів; а очі її вохкі і дивлять ся на Пригару так приязно, так ніжно, голубливо...

Кілька хвилин Тося мовчала, потім глибоко зітхнула і сказала до Пригари:

— Так от як: зроду-віку на таке я не сподівала ся!... Ви, татуню, і приїхали отсе єдине ради Варварівців?

— Єдине для них.

— Чом же ви не висловили мені сього ранійше, щиро, просто- Я все зроблю, що ви скажете... Ви, татуню, великий чоловік...

— Великий, доню, та тільки грішник! І за гріхи мої проти рідної України Немезида покарала мене... Тепер єдина мета мого життя спокутувати свої гріхи — говорив Пригара, а в

голосі в него було чути велике хвилюване.

— Я все зроблю, все... — мовила Тося в друге:— Спасибіг вам, тату! Ви і мені очі відкрили; досі я була і дурна і сліпа... Ви змогли мені зрозуміти свої обовязки яко Українки; ви довели мене до свідомости моїх гріхів... Поможіть і спокутувати їх... Навчіть мене, як їх спокутувати?

Тося не всиділа, не спроможна була всидіти. Її обгорнуло і збентежило почуте досі їй невідоме, почуте любови до рідного краю, хоча до того почуття примішало ся ще і инше... Тося обвила своїми рученятами Пригари ну шию і цілуючи його дякувала, що вивів її з темного гаю на шлях.

— Досі я була людиною зовсім темною, а через те й нікчемною сгоїсткою, — говорила вона: — досі я пильнувала єдине про себе саму: щоб смачно зїсти, солодко випити, гарно одягтись, загребати гроші, та розпускати їх безбач, на годівлю округ себе цілої зграї лицемірних власників... О, Боже мій! яка-ж я була дурна! Тепер у мене полуда з очий упала; я чую, що серце моє повне; а то від його тхло пусткою, цвїмлю порожньої пустки.... Спасибіг вам, татусю, я тепер зовсім, зовсім не та!... Ви провели мене на шлях. Не кидайте-ж мене саму, допоможіть мені...

Саме в отсю хвилину покоївка подала Тосі листа з мійської почти. Тося перечитала його, опустила руки і зблідла. Губи у неї тремтіли; на тварі ходило обурене....

— Що таке, Тосю? — спитав ся Пригара, дивлячись на неї.

— Нічого... нічого... дурничка... се в справі мого концерту — річ звичайна.

Пригара покрутив вуса і сказав собі на думці: „Дуриш! неправда; тут щось не зовсім звичайне“.

Тося пхнула того листа в кишеню і уживши усеї сили, щоб здержати своє обурення, почала розпитувати у Пригари, як і що мусять вона зробити, щоб з Варварівців не правив Говоруха тих грошей, що вони не оплатили і якого акту їм треба на землю.

— Ту землю — триста десятин — я їм дарую — могла Тося.

— До віку вічного дякувати муть тобі за те і Варварівці і внуки і правнуки їх. Одначе доню, дарувати не годить ся. Варварівці — люди вельми темні; їм треба світу і проводиря; а як на иншого з них, так не завадить інколи і здержати. Народ наш зневолений, зрабований, повитий темнотою і злиднями; се правда; але не ідеалізуймо ми його: дивімо ся проте в віки життю реальному! Не ховаймо ся з народними вадами. Деморалізації в народі чимало; замість християнської релігії — ідопоклонство... до сього довела темнота. Народ не тямить — хто він: спитай про се у його. Скаже: „тутешній“ та й годі... Злидні — і сила усяких податків довели його трохи не до розпуки; одурити самого себе; та хоч в хмелю зазнати веселої години... Чар-

ка довела до жидівської і всякої жмикруцької експльоатації. Усього отсего лиха не можна спекати ся одним заходом; треба повагом йти... Коли Варварівці знатимуть, що за землю їм треба заплатити....

— Татуню, я не візьму з них гроший... земля то не моя, а народня...— перебила Тося.

— Ось цить бо, не перебивай! Кажеш ти добре; свята правда правда, що земля — добро народне; але-ж що діяло ся віками, того не переробиш за один день. Так я і кажу: що знаючи, що за землю треба заплатити, — вони берегти муть всяку копійку, не маршувати муть гроший; а ти брати меш від них ті гроші, та й вертати меш їм те, тільки не грішми, а в якій иншій формі; ну там в формі школи, шпиталю, чи що... форму приберемо...

— Татуню, се-ж виходить ме, що я робити му їм добро їх же власним коштом?

— От ти знов перебила... А вжеж так! Але щож діяти, коли того вимагає боротьба з хижими силами темноти. Се, доню, дурниця: коли хто каже, що народ наш сам вже спроможен вийти на певний шлях: провідирів йому не треба... Треба, так ще як треба! Тільки провідирів — не „земських” і всяких инших таких опікунів, а провідирів — світу, знання, морального виховання і волі. Так ти й зроби такий акт, що буцім би продала їм землю з оплатою на рати. От се так! Але-ж не треба сього благовістити; нехай про се знає тільки Бог.

— Добре, добре. Нехай так воно і буде,
— мовила Тося.

Ще якийсь час балакали вони і нарешті
бесіда зійшла знов на Ольгу Антонівну.

— Я завтра через Притику довідаюся за-
певне: чи то вона, чи не вона — мовив При-
гара.

По Тосиному личеньку пробігла хмарка.

— На що се, татуно?

— На те, серце, що коли то дійсно вона,
так треба попіктувати ся, щоб часом не вско-
чила вона в халену. Свого паспорту в неї не-
ма; значить або вона сама зовсім без пас-
порту, або, чого я вельми бою ся, розжили
ся вони на який небудь чужий... ну, а за се.—
по голові не поглядять...Думка у мене така
коли я не помиляю ся, так треба швидше да-
ти їй законний паспорт?

— І ви будете бачити ся з нею? -- трі-
вожно спитала Тося.

— Ні!... Побачимо ся ми з нею хіба на
тім світі. Перешлю паспорт до неї, та й го-
ді!...

„Який він добрий і гуманний чоловік...“—
подумала Тося.

Бесіду їм перебили гості.

Не рада була Тося гостям: вона не хоті-
ла-б тепер нікого бачити, окріч Пригари. Во-
на хотіла-б тепер раз у раз сидіти тільки з
ним одним і говорити без краю.

За чаєм бесіда йшла якось мляво,

Коли гості почали розходити ся, Пригара й собі попрощав ся і пішов до свого покою. Він чув себе вельми утомленим; чув, що радіщі схвилювали йому весь організм. Він чув потребу лишити ся самотою, — заспокоїти ся.

Не пішов тільки Семиділка. Тося не рада була, що він лишив ся; одначе, яко ввічлива господиня, вона й виду того не подавала. Тимчасом почувала, що притомність гостя дратує її і без того схвилювані нерви. А Семиділка паче навмисне дратував її, розпитуючи про Пригару: яке у него діло в Петербурзі? чи довго ще буде тут? з ким він запізнав ся з Українців в столиці? Таке розпитуванє здавало ся Тосі нетактовним. Вона не здоїла білыи здержувати себе і подаючи Семиділці анонімного листа, мовила:

— Гляньте, що роблять люди!

В тому листі анонім остерігав Пашенківну від експльоатації Пригари.

— Гидоті! — промовив Семиділка, прочитавши листа.

Взяла і Стрілківна і перечитала.

— От, — мовила вона, — колиб довідати ся, хто се писав....

— То що з того? — спитала Тося.

— Такого-б чоловіка і до дверей би не підпускати.

— А мало хіба у нас таких! — мовив Семиділка. — Моральне чуте у нас стоїть так низько, що люди не тямлять того, що анонімний лист гірше, огидливіше за все.... Се той

самий донос...

Ніхто нічого не додав.

Перегадом Тося глянула на годинник: була тільки 12 година з початку. Звичайно у Тосі сиділи часом і до 3 години: Петербург живе в ночи. Тим то і Семиділка не хапався прощати ся. Він знов зняв бесіду про Пригару і спитав у Тосі:

Що-ж? Виторгував землю селянам?

Тося мовчки кивнула головою.

— У таких старих народолобців, як Артем Олександрович і нам не вадить учити ся, як треба пікловати ся про народ.

Тося глянула веселіше; їй подобало ся, що Семиділка так поважно говорить про її „татуня”.

— Велике і добре ви діло зробили, Антоїно Василівно! — мовив Семиділка

— Нічого там нії доброго, ні великого нема, продала — як всякий продає, тай годі..

І повернувшись до Лесі, стали її прохати, щоб вона ранком вдала ся до нотаря, щоб написати від неї „довіренність”*) Ведмедикови, щоб зробив з Варварівцями купчу на землю і написав квіток їм на ті гроші, що не заплатили вони Говорусі.

Леся здивовала ся, довідавшись, що Тося скінчила всю отсю справу з Пригарою, не порадившись добре з нею. „На мое вийшло! — подумала вона; одурив він її, забив їй памороки лібералізмом”. Вона зрозуміла, що

*) Довіренність — повнопоміч. повновласть

під ногами у неї земля хитається; що повідде — вискакує у неї з рук і злякала ся, щоб часом не порвала ся її питка. Памятаючи, як ще недавно Тося жила її думками, її волею, Стрілківна хотіла спробувати ще раз, чи не можна полагодити ту щербину, яку занодіив Пригара, чи не можна зажити проти него впливу, такого на примір, щоби відтягнути сю продаж землі, доки Пригара виїде з столиці, а тоді, певна річ, Тося, думала Стрілківна, знов слухати меть ся мене.

— Добре, — мовила леся: — я піду до ногара, але чи не лїпше-б було не спинити з сїєю справою? По чому ви продали землю?

Тося не тямил, що відповідати; бо про ціну на землю у неї й речі не було з Пригарою.

— По чому банк дасть, — відповіла вона навмая.

— Гм! Як же ви продешевили! а тим часом продаж 300 десятин вельми понизить ціну на всю останю землю в Варварівці...

— Твар у Пашенківни почала потроху охмарувати ся; одначе Леся того не спостерегла і гворила далї:

— Се величезна шкоду! страшні страти... а для кого? хрестяни не подумають і подякувати.

Тося встала і почала ходити по світлиці.

— Я радила-б не хватати ся, доки Говоруха так чи сяк не скінчить справи з Німцями, а тодіб воно виднійше було....

Робіть те, що я вам кажу! перебила Пашен

ківна нервово Лесю: — така моя воля... я так хочу.

Леся прикусила язика, припишкла і сціпила зуби. Тося глянувши на се, зрозуміла лийкий вплив свого невичливого вчинку і скільки їй можна було, ласкаво мовила до Лесі:

— Вибач мені Лесю!... Я така збентежена і стомлена; нерви не слухають ся мене... Не змагай ся! нехай вже так буде... поклопочи завтра.

— Мені що! Твоя воля! що скажеш я і мушу те зробити, — процідила Леся.

Семиділка попрощав ся і пішов.

XI.

Пригара лежачи на ліжку, невимовно радів своєму успіхови. Він почував, що дух його такий спокійний, яким давно вже не був. Він був свідомий, що зробив для Варварівців корисне діло і сподівався, що на сьому не стане. В голові його вже літав рій нових думок про „апостольство" і міркуючи над ним, він заснув спокійним глибоким сном.

А Тосю була з радощів пропасниця. Чудні були у неї радощі: вона раділа не тому, що тільки сотень злидарів визволила з лабетів голоду і злиднів; про се вона майже не згадала, лягли спати. Тося раділа тому, що Пригара в її очах був таким великим патріотом, таким щирим народодлюбцем: таким вірним слугою на рода! Тося чула, що на серці у неї повно до верху нового для неї почуття і почуте те гріє

її ніжним теплом, надає їй охоти і сили йти за Пригарою, працювати для України... і там, де він скаже і покаже! Образ „татка“ здавався їй неосяжно високим, ясним, міцним, моральним... він став її ідеалом. І біля нього все раділа вона тому, що отсей ідеал її покинула розцурала ся з ним, утікла наче з п'яної, ота „недостойна й дивити ся на нього“, злиха його!...

„А якого-ж лиха накоїла мому дорогому татови ота осоружна Ольга! Скільки він зазнав горя!...“ подумала Тося. „Одначе-ж, Господи! що отсе зо мною дієть ся!... Я радію з чужого лиха!“ Тосі здавало ся, що усе личенько її занялось великим соромом і вона сховала лице в подушку... А трохи згодом знов вона думала: „Не я-ж винна, що те лихо скоїло ся! Без мене воно стало ся; так вже судило ся і я радію не тому, що те лихо стало ся; а тому що тато спесав ся без своєї волі і на перекір його волі людини, яка не здатна була зрозуміти його і оцінити... вона без жалю кинула ся на його і послала мене, щоб я... що-ж я?... щоб і я зазнала щастя?... Досі доля і не показувала мені щастя... Не вжеж я не стою щастя!... Яке досі було мое житє?“

І Тося перелетіла думкою в те житє своє, що проминуло від часу, як привезено її в столицю з вільних степів України, з під блакитного неба, з берегів Дніпра, з під не геть добре обставленої і зовсім вже не розкішної батьківської стріхи, її — сирітку-підлітка перекинула доля в столицю, в розкішні обставини

дядиного будинку. Тут все її дивувало, але не відтручувало від себе; і хоча вона довго не вміла при звичаїти ся до аристократичних звичаїв, і любила по колишньому, по хуторному, по просту розмовляти з слугами; хоча дядина її за те й ганьбила, але Тосю вабили до себе розкішні обставини... Віддали її до аристократичної гімназії: вона вчила ся добре, та не можна було її скінчити. Раз якось до її дядини зайшла з якимсь листом Перовська. Тоді й вона спізнала ся з нею; раз заходила до неї; вдруге Перовська була у неї і вона дала їй „на діло“ щось там гроший... На гроші вона ніколи не знала нужди. Скоїла ся катастрофа 1 марта. Перовську повісили. Дядина від когось прочула, що жандарі довідали ся, що Перовська прихотила до неї. Вона перелякала ся. Одним духом чоловік добув їй паспорта і провів її і Тосю на „води“. Дядину чисто обгорнула паніка. Та паніка перейшла і на Тосю і вони безбач цілих три роки тиняли ся по Європі з придбаними найменши. На четвертий переїхали до Італії. Паніка потроха зникла. Тося стала вчити ся співати. Минуло кілька літ: вони вернули ся. Ніхто в Петербурзі їх не займав; ніхто їм і не згадував нічого. Пішло знов колишнє панське жите, день крізь день. Тося часто співала перед гостями дядини. Гості непомірно хвалили її голос і дивували ся, що вона ховає від людей такий величезний талант. Дехто радив виступити в опері. Хвали огумалили її; її обгорнуло жаданє

зажити слази. Вона заняла ся загарливим бажанем співати в опері. Дядина про те й слухати не хотіла. Пішли змаганя; змаганя дозволи до такої сварки, що Тося мусіла покинути дядину. Опера не йшли її з думки: вона вже вибрала й ролю про перший дебют, вже й на репетиції почала була ходити; але як побачила жите за кулісами, зразу так воно відвернуло її від опери, що вона й не виступала вже. Тоді саме спізнала ся вона і небавом сприймала ся з Лесею. Леся сиділа без хліба... вона взяла її до себе. Леся стала притомом радити давати концерти. Послухала ся і виступила з найменшем „Басіліні“. Публіка добре прийняла її і з того часу слава її і успіх в концертах не кидали її. Та що з того? Ні слава, ні гроші не дали їй щастя і серце було порожне, а небавом вона зробила ся байдужою і до слави і до грошей. Вона була закохала ся в одного письменника романіста. Покохала його загарливо, та не на довго. Письменник той заходив ся був видати свій вістник. На се треба було грошей. Нова слава спокусила Тосю: вона зібрала з трох концертів кілька тисяч карбованців і віддала їх своєму любленникови на вістник. А той як взяв гроші, так і очий більше не показав. Збіг не то на південь кудись, не то до Ташкенту... „Якеж се жите людське, про яке говорить „тато“. Годі так нидіти мені! Я хочу жити житем жінщини-господини, а не співачки, що знає тільки співати за гроші, та вислухувати власників! Годі так!

Я певна, що „тато“ відчинив мені двері до нового життя“... Тося заснула в мріях про те нове життя, де маячило її щасте особисте, яко частина щастя людського.

XII.

Минуло ще три дні.

Покийтоване і довірєнність Пашєнківни пішли до Ведмедика. Пригара написав до нього, щоб зараз же не гаючись „ніже єдиної години“ спорудив з Варварієм купчу.

— Тепер, — мовив Пригара до Тосї, — справі моїй тут і увесь край. Нічого мені тут довше сидіти... час і до господи.

У Тосї затьохкало серце так, що вона аж руку до нього притулила, наче хотїла придержати його, щоб воно не відірвало ся, та не вискочило.

Вона глянула на Пригару і мовила:

— Тепер, татуню, я вас про щось прохати му... Зробіте?

— Кажи, серце, що?

— А зробіте?

— Та кажи-ж що?

— Ні, ви спершу скажіть: чи зробіте?

— Як же його так?... Обіцяти, не відаючи що! Кажи що?

Тося взяла Пригару за руки і вставивши йому в очі свій погляд, добрий і ясний, сказала:

— Бачте, тату, який ви не добрий!... Я

думала — ви не такий...

Пригара не тямив, до чого річ веде? Чи вона жартує, чи справді що серйозне має. Більш здавалося йому, що Тося пустує....

— Ти-ж гадала, який я, коли „не такий“ — шуткома питав він.

— Я гадала: тато — добрий, послухає мене, порадує мене, а він...

На очах Тосі блиснула вогкість. Пригара помітив її і мовив:

— Кажі, Тосю, що тобі треба: все роблю.

— Зробіте? — зраділа Тося, не випускаючи його рук.

-- Зроблю...

— Не їдьте ви в свій Куток до самої весни; а на весні і я з вами поїду...

— Отсе і все? — спитався Пригара, всміхаючись широкою осмішкою. — Більш нічого?

— З мене на сьогодні досить...

— Еге! гм! так, серце, не можна....

Личенько Пащенківни знов охмарилося.

— Тут я байдикувати-му та обідати му тебе; а в Кутку я знайду собі сяку-таку робітчину....

Тося трохи-трохи що не заплакала.

— Хиба от як, — говорив далі Пригара: — нехай не по твоєму, не по моему: перебуду ще два тижні...

— Мале! — трохи не плачучи промовила Тося....

— Ну, аехай до Рівня...

— Мало, татуню...

— Яка-ж бо ти!... Ну, нехай і через Різдво... до половини січня нехай.

Добре!

Тося з радощів почала, наче підліток той танцювати, приспівуючи: „Нехай! нехай! нехай!”

А Пригара, дивлячись на неї, думав собі: „Дитина! Далебіг — суца дитина!.. значить непомсоване у неї серце...”

Зробивши кілька турів, Тося підбігла до рояля, відчинила його, сіла і з уст покотилися срібно-оксамітові гуки:

„Люблю, мамо, Петруся,

Та признати бою ся.

Ой лихо не Петрусь”...

„Чи вона не здуріла?... З чого се вона так радіє?” думала Стрілківна дивлячись з другої світлиці, як Тося танцювала.

— Якої вам, татусю, ще заспівати? — спитала ся Тося, скінчивши Петруся.

Вона рада була співати без краю: вона чула, що почуте млеть ся на серці у неї через край і раділа перелити його в пісню.

— Якої заспіваєш, за всяку подякую...

— Ба, стрівайте, татуню! Що я згадала?

— Кажи що?

— Памятаєте, ви ще в хуторі навчили мене і ми було з вами співаємо дует з „Наталки”.

— А ти й не забула?... — мовив Пригара і знов широка, ясна осмішка покрила йому твар.

— Так от давайте згадаймо минуле: нехай

я буду знов підліток, а ви — добре? Нуте?

Пригара оживив ся, наче справді помолодів.

— Починай! — мовив він весело: — тільки не гнівай ся, коли я що не так...

Тося вигела:

„Підеш, Петре, до тієї, яку тепер любиш,

Перед нею мене бідну за любов осудиш...”

Широкий, степовий і доволі свіжий баритон відповів:

„Я другої не любив і любить не буду...”

Стрілківна слухала, роззявивши рота.

— Зроду-віку не сказала-б я, що се ви, Артеме Олександровичу, співаєте, коли-б не сама чула і бачила, — промовила вона до Пригари, коли голос його, злившись з Тосиним голосом, скінчили вкупі останні слова дуету:

„Душі наші зєднались, зєднать ся й руки...”

То був веселий день для Тосі; скінчив ся він про неї ясним вечером; але ранок судив ся їй сумний-хмарний! Вранці покликали Пригару в поліцію. Не спроможен був Пригара вияснити собі на що, про що, з якої причини кличуть його? Він був певен, що за ним нема жадного вчинку, щоб став приводом кликати його в поліцію. А про те серце чуло щось лихе; чимсь зловіщим віяло йому з того покликання. Скільки Пригара не міркував, не можна було вгадати, що спричинило ся тому покликанню? „Хиба, думав він: чи не Ольга вскочила в халепу? Може вона з чужим паспортом... поліція довідала ся... ну і пішла історія... Так ні!..”

щось не похоже... щось инше. А що саме? Здається і сама Пітия не вгадає".

Пригара чув себе в якійсь темній пустці, де так темно... що й помацки не можна йому нічого знайти круг себе.

Досі він нікого не скривдив, нічого „неблагоданмірешного" не зробив; так і з якої речі отся напасть якась. „Вже коли тебе кличе поліція — добра не сподівай ся! В Англії поліція вчосить в госпону до чоловіка спокій, а у нас... душу твою стурбує..."

З такими думками Пригара прийшов до того, до кого його кликали.

— В яких справах ви прийшли в столицю? — спитали його.

Пригара відповів так як воно дійсне було.

„Ну, значить, подумав слідчий той: як воно і є! Соціаліст! Який добродій! За саме „здорово живешь"*)). єдине з філантропії-б то, їде він за 2000 верстов, купувати землю мужикам, наче сього не можна зробити, не їздивши: листами"...

— А з якої речі ви перебрали ся до Пашенківни на квартиру?

— Вона моя сусідка по хутору: до неї у мене справа за землею... вона моя хрещениця...

— Договоруйте до краю... відома соціалістка, українофілка...

Пригара стиснув плечима...

*) Се московська приказка, значить: „за ні що, за спасибі",

— Не дивуйтеся!... Ми все знаємо... А з ким ви тут знайомі?

Пригара не знав, що робити, чи назвати йому Притику, чи ні? „Ні, подумав він: ліпше промовчати, а то ще й його тягати муть“. Він відповів:

— Опріч Пащенківни та тих людей, що стрівав у нєї, нікого тут не знаю...

— А ми знаємо...

Обидва замовкли. За кілька хвилин слідчий знов питає Пригару:

— Спрагу за землю ви скінчили?

— Скінчив.

— А довго ще гадаєте перебути в столиці?

— Через Різдво... до половини січня.

— Довгенько! Щож тут робити мете за такий довгий час?

— Діла у мене нема... роздивлю столицю. Я тут вперше, цікаво...

— Нехай собі й цікаво, а про те, ми будемо прохати вас, щоб ви вертали до господи і за тиждень виїхали з столиці.

Пригару взяло таке гидованє, що він не спроможен був нічого сказати.

Авдієнція скінчила ся на тому, що він підписав обовязок за тиждень виїхати з столиці і рушив до Притики.

— Щож отсе таке! думав він, йдучи до Притики: відкіль се лихо взяло ся? Який оце біс заздрить, що на мому охраменому обрію мигнула мені зіронька ясна? Хто тут є мій ворог?"

Тай трудно йому було дійти до голки, не маючи в руках нитки!... Не вважав він себе ніколи нічим більш, як людиною звичайною, тому й на думку не приходила та причина, яка дійсно стала в головах покликання його на поліцію. Він був певен, що канцелярія „Петра Петровича“ одержавши донос з губернії про вчинок його жінки і довідавшись, що він під доглядом... а поліція вже, як звичайно, переборщала. „От і все! Іншої причини, думав він і не може бути! Ворогів тут у мене нема й не може бути“... Пригара забув, чи може й не знав, що у людей, хоч трохи видатніших, у таких як він, ворогів завжди велика сила, і вороговане викликає незрима заздрість. Люди звичайні або як кажуть — люди натовпу, скоро наближать ся до людей видатніших, скоро доля в чому небудь звезде їх в стосунку з людьми, що таланом своїм або енергією стоять вище за них, — вони — отся егоїстична дрібнота, зараз стає ворогом до видатнішого чоловіка за те єдине, що він підносить ся з натовпу! Їм заздро, що вони не доросли до його: їм прикро, що вони ніколи і не доростуть; їх бере жадоба порівняти ся з ним... Заздрість, заскоринче їм серце, робить його сухим, вузким. І вони голосячи прилюдно про любов до чоловіка, на самоті, ширком стають лютими ворогами сього свитого і великого почуття.

Притика сидів дома; того дня він не ходив на службу. Коли Пригара розповів йому свою пригоду, він спитав ся:

— Що ти думаєш робити?

— Нічого! мушу їхати...

— Не треба! Не їдь! Плюнь!

— Як то плюнь? — зумів ся Пригара.

— Як звичайно! „дунь і плюнь” А я ось зараз піду до Петра Івановича, побалакаю з ним і тебе ніхто й пучкою не торкне.

— Ні сього я не хочу! Почуте самоповаги не дає мені прохати, щоб мене — „горожанина Росії” ні за що, ні про що взяли та й виганяли з столиці Росії! Я поїду. А тебе я прохати му тільки, щоб ти, коли можна, довідав ся, з якої речі отся напасть на мене?

— Тут і нічого довідувати ся! Донос, та й годі! Я тобі казав, що у нас тепер модною зброєю боротьби з ворогом стало: коли не найсгідливіший поклен, так донос...

— „З ворогом”, — кажеш ти: алеж звідкіль тут у мене вороги? — дивував ся Пригара: — я-ж тут нікого не знаю....

— Говори!... Досить того, що Пащенківну оганував твій вплив... Васюк мій і той спостеріг се і помітив, що Пащенківна тепер, опріч тебе, нікого й знати не хоче. Кажуть: на твою просьбу вона подарувала хрестиянам усі свої землі.

— Геть не всі, тільки три сотні десятин. Так кому-ж се шкодить?

— Ба, кому!... Кому саме — я не відаю, а комусь воно то шкодить!... Васюк каже, що доволі людей ремствують на тебе за Пащенківну.

Пригара замислив ся.

— От люди! от жите! — промовив він перегодом.

— Еге, а ти все на уряд!... Нї Артеме, моя правда: „со беззаконними беззаконен будеш“ Не слухав ти мене! Памятаєш — давно — предивно я радив тобі: покинь ти своє українство, та йди на службу! Не послухав ся! А чим би ти досї був! Досї ти-б віддавав людей під догляд, а тепер сам сидиш під доглядом.... Хиба не правда?

Притика засміяв ся гірким усміхом і мовив:

— Що ти заробив з свого українства?... Та тобі за него ніхто й на руку не сплюне! Крий Господи! Не було-б у тебе що їсти, — жаден з отих твоїх „щирих“ Українців і пообідати не дасть! Та правду сказати і яке там те твоє „українство“? „Ділетантизм“ — більш нічого! Де твоя українська інтелігенція, свідомо національної ідеї? Нема її. А без інтелігенції, — яка-ж нація?! Мало хиба і отут у нас в столиці Українців, та що з них? Нишком забавляють ся, грають ся в „ідею“, а прилюдно — вони обіусителі... Інтелігенція, що й мови рідної не знає! Славна інтелігенція! От коли-б на мене, коли-б моя воля, я-б тобі зараз довів, яка українська ота інтелігенція: я не боронив би нічого нічого українського! Видавайте, сказав би я, газети, вістники, книжки; споружуйте свої театри, концерти і, я не певен, чи знайшлись би серед „щирих“ Українців і люди і кошти... Де скажи: отих „щирих“ Українців — щира, позитивна українська робота? А ну, скажи! Еге! мо-

вчиш? То-то! Про мене що! Мені українство байдуже, а не люблю я двоїстоти!... Чим хоч будь, та тільки одним. А то „щирі Українці"... а що-ж ви робите? В чому ваше українство? Що ви зробили для українського народу? Аж нудно, Артеме, коли знаєш, що у людини в одній кишені марка або інший „чек" на лібералізм, без ужитку реального, а в другій „Положене од усиленної охрані"... Годі Артеме, дурити і себе і людей. Годі й тобі на старости літ хлюпостати ся в отій українській ідеї! Ідея — річ добра; та де-ж її заступники? Нехай колись може! Може з самого народу вийде інтелігенція, що візьме на свої плечі українську ідею.... А ми..

Притика похитав головою.

— Моя ідея, сам ти знаєш, в департаменті; але чую, що десь у мене, на самому дещі моєї душі, сидить щось таке, що нагадує мені, що я Українець і тягне щось мене на Україну... Але згадаю собі, що там аж кишать потомки Забіл, Кочубеїв, Адамовичів, Филиповичів..., і стане мені нудно за Україну і соромно за „ширих" Українців... і за те, на що ти, Артеме, покладаєш надію...

— Се! — перебив його Пригара; — моя надія тільки на народ...

— Кажу-ж тобі: без інтелігенції нема нації; а сучасна українська інтелігенція сама розпинає Україну... бо сама вона занадто переняла ся рабством, лакейством... звісно як той сказав: „сьміте з постолів"...

Давши Притиці волю висловити свої думки, Пригара хотів доводити йому, що він вельми помиляєсь; але Притика глянувши на годинник, мовив:

— Саме тепер йти до Петра Петровича: так вибирай Артеме, що хоч: бо отут дзвонить мемо язиками, або я піду.

— Ліпше йди, — відповів Пригара, — бо вельми менє кортить знати, чим я прогрішився перед вашими „архангелами“, а бесіду своєю ми скінчимо і потім.

— Гаразд! У вечері я зайду сам до тебе. Але попильнуй, щоб ми були тільки в двох.

Вони попрощалися. Пригара пішов до Пашенківни, а Притика на фонтанк до „здання у Ціпного мота“.

Притика не помилився. До Петра Петровича прийшов з мійської почти анонімний донос, що до столиці приїхав з України „відомий соціаліст-українофіл“ Пригара; заквартирував у Пашенківни, де збирається сила Українців і „Пригара ширить між ними соціалістичні і сепаратистичні революційні ідеї“.

— Але се все дурниця! — мовив Притика до Пригари: — жахати ся тобі нічого. Я розповів Петру Петровичу хто ти, чого сюди властиво приїхав... додав дещо і з своїх спостережень і з того, що знаю де про кого з провідувачів і поклонників Пашенківни. Петро Петрович все се добре розжовав і сказав не займати тебе. Піти тільки в свій „участок“ та скажи, що тобі через недуг, чи що не мож-

на виїхати; от і все — і живи собі тут хоч і до самої смерті!

— Не піду я в „участок“, — відповів Пригара, а поїду... Я тепер тямлю, звідкиль воно смердить.....

Звістки про все отсе вельми вразили Тосю. Вона спершу заняла ся їхати до Петра Петровича прохати слідства, щоб вистежити автора доносу і т. д. Але потім згодила ся з Пригарою, що ліпше покинути всі заходи.

— Нічого добродійного з того не вийде, — говорив Пригара, — тільки собак роздратуємо! А от як завтра поїду, то вони й вгамують ся.

— І торжествувати муть! — сказала Тося: — я бачу, що їм сього саме й треба, щоб вас тут не було. Але помилять ся! Не така я тепер стала. Тепер полуди на очах нема у мене. А все таки шкода... шкода... Та не на довго-ж! — скрикнула вона, тупнувши ногою.... — На першому тиждню посту я буду в Варварівці.

Сумно минув останній вечір.

Раньше нїм звичайно Тося пішла спати... Довго одначе вона не заснула. Що вона робила, що думала, що не давало їй заснути, про те відала тільки подушка її, зрошена сльозами...

Другого дня під вечір в другій класї поспішного поїзду, що йшов на Москву, сидїв Пригара, а біля його Тося. В обох по твари ходила журба.

— Пишіть же, татоньку, — мовила Тося:
— не забувайте про мене.

— Писати му, аби здоровле...

— Не сумуйте, то й здоровле буде...

— День то байдуже, — мовив Пригара; — роботу я собі знайду; а робота і праця не дадуть помічати самотности... Але ніч... тепер зима; ночі довгі!... От коли тяжко буде!... Знаєш, Тосю, як тяжко самотному, коли прийде „нудьга в гості, та на ніч засяде?“

— Отоді мене, мій тату, зови на пораду...
— відповіла Тося, зазираючи у вічи Пригари.

— Не прийдеш, доню!

— Прийду, тату! — і з сим словом вона стиснула йому руку.

А Пригара, поцілувавши її в чоло, мовив:

— Памятай же, доню, отсе слово!

— До віку не забуду його.

Ползвонили в третє. Тося вискочила на плятформу... Поїзд рушив!..

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

I.

Смеркало.

Варварівський староста Прокіп Савура, поравши товар, напоївши його, позаносивши на ніч поживи, стояв собі в дворі, схилившись на ворота і дивив ся на улицу. На улиці нікого не видно й не чутно.

— Бач, вся улица грудую взяла ся! — думав собі Прокіп. — Значить би то вже на зиму заносилось; а воно-б ще й рано; завтра ще тільки святої Катерини, а мороз, дивись ти, який ушкварив! Наче на голодну кутю!... Рано!... Нехай би ще скотинка по степу походила; не щоб вона й пасла ся на голій землі, та все-б таки не нудила ся біля порожніх ясел і то-б очий не нудила своїми ребрами... Оп і в нашої „Машки” ребра аж світять ся; якаб була з неї корова, коли-б її подержав на доброму кормі!... Зовсім охляла... Не дає Господь нам урожаю ні на хліб, ні на трави... Та й те сказати: на чому йому родити?... Сокирою перскинеш усі наші землі!... Дурні були, не послухали Пригари! Добре радив... Говори-ж!... Все сподівали ся слушного часу від царя... А воно!... Ой Боже, Боже! Сподіванка та за хмарою поплила і його вбито!... Царство йому небесне!... А ми очима міряємо панський степ!... Еге, та ще того й жди, що знов набіжать сіпаки грабувати та цїнувати... Наума не за горами, а за плечима... Платить треба. Говоруха не помилує... Та й хто-б його своє подарував!... Не оплатили ся... Де йому взяти: назбирали 500; а більше хоч ти тараном дави — не видавиш!... Вже-ж і я не поможу людям; сам знаю, що треба, — коли-ж ні з чого... Ох, лихо, лихо, а ще більше буде!... Час би й вечеряти вже! Та щось Параска не кличе; мабуть не впорала ся ще коло печі.

Прокіп подивив ся на бовдур.

Грішники — 7.

— Так і є, — знов говорив він сам до себе: — дим ще йде; а їсти — пробіг хочеть ся. Та вже не що робити; треба ждати.

Савура побачив, що на тім боці улиці хтось іде попід тином.

— А се хто? Кого Бог несе? — голосно мовив Савура.

— Се я! — відповів чоловік і спинив ся.

— Чобітько?

— Еге-ж, — добрий вечір вам!

— Добрий вечір і тобі!... Де се бував?

— Та бігав же по людях, як ви казали...

— Гм, добре!... Що-ж?

— Гукав...

— Як же ти казав?

— А так, як ви мені казали...

— Щоб завтра, зараз по обіді?

— Еге-ж...

— Добре... Усі будуть?

— Повинно — усі; на всіх гукав....

— Добре...

Чобітько — сторож з громадської хати і хуторний розсильчик — йти хотів собі далі, але Савура спинив його, говорячи:

— Тривай трохи!... Так кажеш: усі будуть?

— Я на всіх гукав, щоб були; а про те може хто й не прийде...

— Хиба що?... До церкви богато людей збираєть ся? — спитав староста.

— Не чув, щоб хто з людей збирав ся, а от з бабів так і Катря Пришиха піде; і Маруса Вюниха казала, що йде...

— Нехай ідуть, на здорове їм; нехай молять ся...

Чобітко знов хотів іти; та Савура знов спинив його, кажучи:

— Гляди мені, щоб у хаті в тебе не було, наче в тій вовковні! Ти сьогодні топив?

— Вранці трохи прокинув...

— Тепло?

— Одубіти не можна...

— Чом же до ладу не протопиш?

— Чим там його топити? Отим оберемком зідів, що даєте на тиждень...

— Мало, чи що тобі?... Кабана можна осмалити, а тобі мало... І де ти діваєш те топливо?

— Де-ж я його діваю?... Вже-ж не їм!...

— Їсти не їш, а за горівку до Лейби може й віднесеш...

— Нехай того на марах понесуть, хто носить громадське добро!... На що мені та горівка; не видав я її!

Чобітька очевидно вразили старостині слова. Помовчавши з хвилину він мовив:

— Наче справді Прокопе Трохимовичу, ви й не знаєте, що я до Лейби не ходжу?... А заманеться на чарку коли-не-коли, я до двора: Говоруха — спасибіг йому, пан добрий і почастує!...

Савура на те тільки й промовив, що:

— Гм!...

— Добра ніч вам! — мовив Чобітько, здіймаючи шапку.

— А цить лишень!... Слухай!... Чуєш?... —

спитав староста.

— Чую; дзвонить щось!...

Обидва насторожили уши.

— Якого се біса серед ночі чорт несе? — промовив Савура.

— Може станового...

— Ледві чи він; не його дзвоник; у него голосніший... Ні, не він... А слухай, слухай: куди верне?

— Сюди...

— Сюди... Значить — хтось ипший... Становий побіг би до Говорухи, або до збірні, а сей чуєш, на нас тількикне...

— Так і є, що на нас.

— Хтось через хутір...

— Нехай, побачимо.

Савура і Чобітько стали дожидати, щоб побачити, хто їде.

— Прокопе, де ти? — гукнула в квартиру Савуриха.

— Я тут, осьде... А що? — відповів Савура.

— Іди вечеряти, затірка на столі...

— Нехай трошки постоїть, я зараз; я не забару ся... Ось тільки нехай пробіжить оте з дзвінком; подивлю ся, що воно таке...

— Так швидше-ж! — промовила Савуриха і засунула квартиру.

Дзвінок все зближав ся. Нарешті проти Савуриних воріт припинив ся добрий шарабан парокінь.

— Добрий вечер вам! — озвав ся панок, що сидів на шарабані.

— І вам, пане, — відповів Савура.

То був Ведмедик. Коли до него прийшов квіток та довірєнність Пашєнківни і Пригарин лист, він не гаючись поїхав в Варварівку. Тепер прийшовши в хату, він розповів Савурі всю справу; і казав завтра скликати громаду, щоби вибрала собі заступника і припоручила йому зробити купчий акт на землю.

Савура слухав і ушам своїм не нхв віри.

— Та де-ж наш кутівський пан? — спитав ся Савура.

— В Петербурзі, — відповів Ведмедик.

— Коли-ж він вернєть ся?

— Не пише.

— Так він се, чи хто инший заплатив за нас гроші? — питав ся Савура.

— Не скажу, — відповів Ведмедик.

— Добре... Громада буде; я отсе саме на завтра і казав скликати людий; думав радити ся, що нам діяти?... Наума от-от, а у нас гроший Біг ма! Лєдві-лєдві на пять сот збили ся; а останні?... Аж ось вас Бог приїє!... Спаси вас, Господи; а вже отому кутівському панови пішли, чоґо він сам хоче!...

Савура став перед образом і побожно тричи перехрєстив ся.

Потім зачав розпитувати Ведмедика, як се стало ся так, що Пашєнківна згодила ся продати їм землю, коли Говоруха руками й ногами проти.

— Він притьмом зарубив собі: або нічоґо не продовати, або продати усю Варварівку ра-

зом Німцям. Хто-ж отсе їх приневолив зглянути ся на нас? Розкажіть, як воно стало ся?

Ведмедик розказав, що знав; але-ж небогато він відав і не відав саме того, що кортіло Савурі. Пригара не написав про се до него. Нарешті Ведмедик ще раз сказав, щоб завтра була громада в зборі і вибрала відпоручника; а він візьме з собою того відпоручника до міста і зробить там купчу. Ведмедик поїхав почувати до Говорухи; а Чобітько пішов до своєї збірні, але по дорозі, йдучи попри хату Кирила Наумчука, одного на цілій хутір письменного чоловіка, що був в хutorі за громадського писаря, зайшов до него. Вельми кортіло Чобітькови поділити ся з ним новиною, що почув від Ведмедика. Наумчук був вислужений салдат. Чобітько переказав йому новину, додавши дещо подробиць з власної голови. Наумчук задумав ся.

— І як воно так зробило ся? — питав ся Чобітько. — Староста каже: се вона не по своїй волі і я так думаю, що не по своїй; а ви як пане писарю?

Писар глибокодушно повів навкруги очима; немов він по стінах шукав відповіді на Чобітькове питане.

— Гм! — мовив він: — коли-б ви були по світах так як я, то-б ви й розуміли діло; а то ви... — і писар зневажно махнув рукою.

— Ми, звісно, ми... — мовив сторож: — дозвольте Кирило Павловичу, присісти, спочити:— на день набігав ся, а ноги у мене не собачі;

лечуть спочинку... Цілий хутір оббігав; а хутір наш не на одні гони. Чобітько сів на лаві проти печи.

Наумчук гладив свою густу темно-русяву бороду і щось думав, ходячи по хаті. Чобітько знов говорив:

— Тут воно без чогось не обійшлось... І гроші заплачено і землю берить... Напишемо, каже, в одній бумазі, що гроші за землю заплатили; а в другій знов, що не платили... Не тямлю...

— Еге! А про мене так тут і тямити нічого...

— Про вас!... Чому не воно!... Про вас!... Коли-б же у всіх голови були такі, як у вас, поздоров Боже вас! Ваша голова до верху розумом напхана, а наші що? Порожний горщик, та ще в іншого й шербатий...

Наумчук всміхнув ся широким ротом. Йому вельми подобала ся Чобітькова веселість.

— Темнота, ви, Опанасе... — говорив він.
— Подумай: хто кого може приневолити?...

— Звістно, хто!...

— От то воно і є... Оден він, більш ніхто... Як я був в гвардії, так зараз і бачу, де тут саме вузлик; а ти його й не бачиш...

— Куди мені!...

— Ну-да!... — писар почав обома руками гладити бороду. — Його слово — сила; закон значить... Він каже — а ти роби; хоч-нехоч, а перескоч... Приміром скаже мені: „Рубай голову Чобітькови!“ — повинен рубати, а Чобі-

тільки повинен слухати... Розумієш?

— Як не розуміти!... Коли я вас не послухаю, так ви, значить, мене й проженете...

— А вже-ж!...

Писар трохи помовчав. Потім і каже:

— От тепер ти і розкинь головою, чия тут воля?

— Його свята воля... Сказано: без його волі і волосина з голови не впаде...

— Так... Одначе ти не все второпав?

— Може й не все! Де мені! та й засидів ся-ж я! Час би давно... Бувайте здорові!...

Чобітько одначе не пішов ще до господи, а повернув до двору. „Може там ще що почую..." — думав він. Його більш за все кортіло знати, як се так: „в одній бумазі стояти ме: усі гроші заплатили; а в другій — платити гроші ратами?" Щось та не так! Тут би треба добре розжувати... Кутівський пан — добра душа; але-ж його нема, а веде справу Ведмедик; і Ведмедик людина, буцім би й добряча, та хто його знає!... Брехунець він; через те й правди від него не сподій ся... Така вже в них служба, щоб брехати.

Говоруха був вельми здивований з того, що почув від Ведмедика. Але ні одним словом не подавав того й знаку: тільки за вечерею так якось до слова мовив, що Пашенківна не розуміє своїх інтересів.

— А про те, — додав він, — з трьох сотень десятин вона не збідніє... Звісно, краще булоб одним заходом з Німцями на всю Варварівку!...

Та що-ж — її воля... А Німці й так куплять...

Зараз по вечері Ведмедик пішов спати, а Говоруха казав зараз покликати до него Нау-мчука і довго ще зводив з ним рахунки про те, які є дрібні довги і відбутки за хуторянами, що вони поодинокі не справили.

II.

Як за одну ніч виростають отруйливі грибки гадючки, так за одну ніч в головах Варварівців зросла чудна казка, що Пашенківну приневолив цар дати Варварівцям землю. Пригара, бачте, доступив до самого царя і розказав йому, як бідують Варварівці через те, що землі в них мало, а мало її через те, що не дали Варварівцям повного наділу. Не дали-ж через те, що тоді, як давали хрестянам землі, „так Варварівців хтось обдував"... Цар почувши те від Пригари, зглянув ся на Варварівців, покликав зараз Пашенківну і каже до неї: Так а так!.. Давай Варварівцям повні наділи землею... Змагати ся тут нікуди. Та, як почула, так у неї душа похолола... „Добре, — каже: — нехай беруть! Але-ж премудрий царю! Ти, каже, по правді по щирій живеш: береш у мене, бери і в других; нехай і всі пани дають; щоб не я одна плакала ся; нехай вже кожній свашці по ковбасці".. Цар глянув на неї, тупнув ногою і каже: „Цить! Не твоє діло!... Яка довгоязика! Я й без тебе знаю, що треба... Йди собі і роби, як я кажу". Вона й пішла. А цар тоді і схаменува

ся. Думає собі: „Справді так не до речі буде... Підє поголоска, що Вавварівцям дали новий наділ, тоді і з усіх усюд полізуть мужики, скажуть: І нам подавай нові наділи... А де тієї землі взяти, опріч панів? Нігде... Або в панів бери, або що хоч роби; хоч на голос кричи... Пани дурно не дадуть, скажуть: купи... А купила па всіх не вистарчин!... Погано!... Як не погано... Пани озвіріять ся, як дочують ся; тепер вони за мене, а тоді стануть проти мене... Та й мене, коли-б не так, як батька... „Спеціалісти" зараз знайдуть ся; тільки кивни".. От хтось і порадив царєви, щоб списати бабі бумаги, що наче то не наділ, а купно; що Пащенківна-б то продала землю Варварівцям і всі гроші дістала... Так цар звелів; але брехунці приміркували по своєму, щоб у другій бумазі списати, що Пащенківна гроший з Варварівців ще не брала; і повинні їй платити ратами... От про се остатнє ні цар, ні Пригара не знають; до них і в голову така думка не прийшла... Тим то Пащенківна прислала нікого більш, як брехунця Ведмедика. А коли-б вона діяла так, як цар їй наказав, то вона-б припоручила сю справу Пригарі.

Отся чудна казка, немов громовиною, облетіла усю Варварівку. Коли Ведмедик прийшов на збори, не тільки хата була повна людей, а і в сінях трудно було протовпити ся. Громадяни повитали Ведмедика приязно. Почувши від него, що Пащенківна поквітувала їм недоплат їх і квіток доручила Пригарі, а Пригара переслав до него, громада подякувала. Хтось з гро-

мадян спитав ся:

— Аде-ж той квіток?

— Ось він є у мене, — відповів Ведмедик і подав його старості. Савура розгорнув, подивив ся на него, знов згорнув і заховав за пазуху.

— Треба прочитати перед громадою, — озвався хтось.

— Треба прочитати перед громадою — озвався хтось.

— А вже-ж треба! — каже другий голос: — треба, щоб усі чули, а він його за пазуху гиче... Може то й не квіток? Може там що инше написано...

— Читайте! Де Наумчук? Де писар?

— Читай, Кирило! Де ти?

Наумчук перечитав і показав, що на квітку печатка є.

— Царська печатка?

— Яка там царська? Хиба се царське діло? — мовив Наумчук: — Се діло наше. Ми брали, вона поквітувала, от і все! З чим тут до царя!

Громадяни ще раз щиро подякували.

Тоді Ведмедик зняв річ про землю і казав вибрати кого, щоб їхав з ним до міста зробити купчу.

Громада мовчала.

— Чого-ж мовчите? Кажіть, кого? — питав ся Савура. — Може Микиту Лисака, та ще до нею Кирило нехай?

Громада мовчала. Перегодом озвався хтось:

— Де-ж у нас гроші за ту землю? Кажуть

купчу робити... Значить ми купим... У людей воно так: хто купує, то гроші платить, а ми не платили....

— Може хто за нас заплатив?

— Може, та хто? Хиба той з під купини?

— Придержи свого язика! — гримнув Савура.

— Та чим ми й заплатимо стільки гроший?

— Се-ж ціла ковбаня... Три сотні десятин... Скільки се гроший?

— Кирило! Кажи, скільки?

Замість Наумчука відповів Ведмедик:

— Вісімнайцять тисяч!

— І ги! Мати Божа! — гукнула вся громада: — та такої сили ми й не вимовимо!

Ведмедик розповів, що гроший тільки зараз не треба; а сплачувати муть вони ратами — десять років. В купчій запишуть, бо так треба, що всі гроші заплачені...

— Хто-ж їх заплатив, коли ми не платили? — питав ся знов Клим Патьоха.

Ведмедик розповів, як се робить ся. Громада замовчала. Знов Савура ознав ся:

— Чого-ж мовчите? Кажіть, кого?

— Та нехай же так і буде: Лисак та Наумчук, — промовив старий Белебень.

— Тривай, діду! Не хапайсь з Лисаком, поспіємо ще, — мовив Клим.

— А кого-ж по твоєму? — питав ся Савура.

— По моему?... По моему — так нікого! От, кого...

— Як нікого?

— Так, нікого не треба! Підождемо...

— Чого?

— Я вже знаю чого...

— Отакої! Кажі, щоб всі ми знали! — мовив Лисак.

— Що тут казати! Самі знаєте, як се воно так. Купили — гроший не платили; а там знов: купили і заплатили — і вдруге плати ратами... Чудно! — говорив Мирон Трашко.

— Справді чудно! — озвалось кілька го-
тосів.

Ведмедик знов взяв ся товмачити справу.

— Се ви так, кажете, пане! — мовив Наум-
чук; — о от, як скаже нам кутівський пан; а
його ми й не чули... Де він у Бога?

— Хиба ти, Кирило, оглух; не чуєш, що
він в Петербурзі! — відповів Белебень.

— Хто його знає, де він? — озвав ся Ми-
рон: одні кажуть в Петербурзі, а другі, що пі-
снав ся жінку доганяти... Треба подождати...

— Ой, глядіть, люди, добрі! — наунав Ли-
сак, — щоб те ждане випадком нам не випало.
Ти, Мироне, ще без питань тоді бігав, як ми
так само стояли не брати повних наділів; подо-
ждати царського слушного часу, та от і дожда-
ли ся, що й стріхи пообідали. Ждати!.. А чого
ждати?... Самі не знаємо...

— Знаємо, чого ждати! Приїде Пригара,
почнемо, яке там було царське слово: чи се
наділи, чи купівля... От що...

— Ге! А як вона візьме, та й згедзгаєть

ся? — радив Белебень.

— Не можна їй згедзгати ся.. Велено їй, що вона вдіє!... Наше не втече... Повременити треба... Пригара радив нам банк, чи так, діду Ігнате?

— Та се правда... Пригара казав: банк може...

Тут громада ще більше стала гомоніти в ростіч: даремно і Ведмедик і Лисак і Савура доводили, що люди дурницю плетуть. Їх не слухали; стояли на тому, що треба повременити і що „тепер вже не втече“.

Ведмедик дивувався; але не тямив, з якої причини громада противить ся і не хоче вибрати відпоручника, щоб зробити купчу?

Нарешті інші стали годити ся, щоб зробити купчу, а контракту про оплат ратами: „Не треба робити“.

Тим часом прийшов Говоруха і він дивувався.

— Земля від нас не втече, — гомонів більш за всіх низенький рудий чоловік Мирон Трашко. — Се я запевне знаю, що не втече! Чого нам спішити ся? На озим землю ми побрали, порали, засіяли і половину гроший за неї заплатили... Як же тепер з нею буде?... Хто нам за те гроші верне?...

— Які гроші? — спитали в оден голос Лисак, Савура, Дзюба і Белебень. — Чи ти, Мироне, не здурів отсе справді?!... Що ти верзеш? Які гроші?

— Не „які“; а ті, що ми заплатили!... Зем

ля значить наша і була; тільки що її нам не давали... Тепер значить велено нам вернути нашу землю... Ну, верніть і гроші, та ще з процентом?... От воно як...

— А вже-ж так! Мирон правду каже... — озвало ся кілька голосів.

— Дурницю ти верзеш, Мироне! — суворо промовив староста: — людей баламутиш...

— Я правду кажу. Коли-б земля не наша, то-б її не велено нам вертати! Пашенківна не згодила ся-б так з доброго дива за спасибіг віддати таку силу землі... Чому вона доси сего не зробила? Еге, та ще шкури з нас дерли; а тепер — бач!.. Ні, так не можна!... Велено землю вернути і вертай, а вона, бач, лукава душа, контракт вигадала, рати...

— Не вона вигадала, а брехунці... — відповіли голоси Трашкови.

— Контракту не робити, кажу я і за аренду не платити, — радив Трашко.

— Як то так? Не платили за аренду? Се ще що? — озвав ся Говоруха.

— Не плати, та й годі!

— Не платити, не платити...

— Люди добрі, ви бунтуєте? Біда буде! — озвав ся знов Говоруха, побачивши, що казка про царський приказ перейшла вже за ті межі на яких, по думці Говорухи, повинна була спинити ся.

Громада більш та більш переймала ся агітацією, що „земля наша” і що цар звелів вернути Варварівцям землю, а Пашенківна хоче

Їх обдурити і прислала брехушця, щоб спутав їх контрактом.

— Коли-б се неправда була, то-б вона припоричила діло Пригарі... — гомоніла громада.

Ведмедик бачив, що тут вже нічого йому не вдіяти. На лихо він вельми мало знав Варварівців; вони його ще менше знали. Воно очевидно було, що хтось то кинув іскру баламутства; та не вгадати, хто і яку саме іскру. Бачив Ведмедик, що нічого далі усовіщувати громаду, а треба якихсь таких заходів ужити, щоб хоч не розгоріла ся та дурна іскра, та не накоїла великої пожежі. Він вхопив ся за те, що громада встоює, щоб подождати, заким приїде Пригара... З тим він і поїхав... І Говорусі здавало ся, що громада, „поганим духом почала дихати”.

Говоруха покрутив носом. Казав Наумчукови, щоб вечером прийшов до него „кінчити рахунки” і поїхав до двора. А громада довго ще не розходила ся. Довго гомоніли люди; довго сварили ся: одні раділи, що Пригара заступав ся за них, доступив ся до самого царя, розказував йому все по правді і „втер Пашенківні носа”.

— Похоже воно на те, що тепер і не одній Пашенківні утруть носа! — просторікував Мирон.

— А кому-ж ще?

— Гм, кому! — промовив він, насовуючи на чоло шапку. — Хиба мало таких, як вона! Ними хоч греблю гати! — і пішов з хати.

Старійші люди не приставали на такі речі; журливо хитали вони головами і ширкували: „Яка отсе чортяка збаламутила дитину? Добре, коли воно справді так, як Ти казало плеще, а як ні? Тоді що? Пащенківна і так поїваєть ся і пропаде вся справа! Лихо, мороз, а й годі! І сюди горяче і туди воляче”

Вже приємком розійшла ся громада, перешавшись тою думкою, що „якось воно буде!” Земля не втече; цїнувати і грабувати вже не будуть за недоплат в економію. Пащенківна те, спасибіг Пригарі, поквітувала... Значить: можна з землею повременити... Тепер зима; все одно: ні орати, ні сїяти до весни не можна... До весни земля нігде не дїнеть ся... А там — якось воно буде...

III.

Журливі думки обгорнули Пригару, коли він, сидячи в вагоні, почув серед проїзших свою самотність. „Не радощі ждуть мене в хуторі, — думав він; — потягнеть ся жите сумне, тяжке: скорботне жите самотою!... Робота!... Ба, робота займе руки, голову; а яку роботу даси серцю, душі, — таку роботу, щоб розвігнала тугу самотности? Добре було в столиці: там стільки нового, не виданого; воно займало його; не давало йому думати про свою самотність... Та й Тося розважила його; вона розганяла його тугу, а що буде в хуторі?

Хутір... не тільки хутір, а душа й серце

Його опустіли... Перед очима у Пригари знов встало усе минуле його жите. Перед ним стояла його Ольга; та Ольга, що кохав він більш за все на світі і що більш за всіх на світі скривдила його, зневажила, зрадила... Гайченко... Гайченко спустив велику завісу, що розєднала їх душі... Пригарі знов стало гірко прегірко на серці... Він аж очі заплюндив і став силувати ся підняти в думках ту завісу... Він її підняв... Що-ж? Перед ним стояла Тосина душа і йому зда-ло ся, що вона прожогом лине до його душі... От вона прилетіла... От обидві їх душі зєднали ся, злили ся так, як огонь зливаєть ся з тихим полум'ям!...

Пригара закрив очі рукою і зітхнув. Його почав брати гіркий жаль, що він поїхав з столиці, що не послухав Тосі і не лишив ся в неї „хоч через Різдво”.

„Що я робити му там в хуторі зимою?... Там і без мене усе буде гаразд... Дурень я... А Тося!... Там її знов зібють вистежки!... Стрілківна, Семиділка знов обплутають її павути-нем дрібного жита егоїстичного...”

Так думав Пригара до самого хутора і не хотів признати ся, властиво не хотів сам себе спитати: чи нема, ще иншої якої причини, що гягне його до Пашенківни?...

В хуторі у Пригари дійсно все було гаразд. Але-ж в день приїзду Пригару звентежила вістка про Варварівців, коли приказчик його Арсен Дратва розповів йому про те, як Варварівці не схотіли робити купчої і контра-

кту.

Арсен Дратва був парубок літ 25, сирота з сусіднього села Чугаївки. Пригара взяв його і другого сироту безбатьченка Трохима Шляху ще підлітками. Що сам, а що помогли йому жінка і доня, навчив їх читати, писати; давав їм читати чи мало книжок; ще білыи того зимом, довгими вчереми сам читав з ними книжки і балакав. І от за кілька літ доброї праці його коло освіти і розвитку Арсена і Трохима, він зробив їх людьми стільки тямущими, що вони стали не тільки помічниками його в хазяйстві, але й добрими бесідниками. Арсен і Трохим стали свідомими Українцями; вони думали Пригариними думками в справах громадських; вони жили його бажанем в справах народно-національних; вони тужили про народню темноту і вбожество; вони тямили, де і що болить в народа і чим можна, коли не зовсім, вигоїти недугу маси, так хоч швидше вгамувати болячку.

І от тепер, коли Арсен висловив Пригарі свої думки про змаганя Варварівців, Пригара зовсім повірив йому, що причинив ся тут ніхто инший, як Говоруха. Потайно поза плечима, через Трашка та через Наумченка пустив він між людьми баламутну колотнечу.

— Та не зважив, бачте, Говоруха добре, — говорив Арсен, — що вийде з тої колотнечі: він гадав, що доки збаламучені селяни будуть воловодити ся, він тим часом настрєнчить проти них Пашенківну, намовить її продати землю

Німцям; заробить за те собі в Німців п'ятнайцять тисяч, та тоді й бувай здоров... Він, бачите, вже приготував собі земельку десь там біля Дону; там, кажуть, добра залежа камінного вугля... От, куди він квапить ся... А тим часом з Варварівки, покотила ся й по інших людях чутка, що цар приказав панам, щоби давали з доброї волі селянам нові наділи; а коли не дадуть, так буде нова різка землі. От вже вчора цілий день бігав тут земський начальник, та розпитував ся: хто пустив отсю баламутню поговірку?

Пригара слухав і чухав ся за ухом.

— Погано, Арсені!... З сего може вийти якась колотнеча! Приклич завтра до мене Савуру, та ще лекого з Варварівців...

Арсен трохи скривив ся, і подумавши сказав:

— На мою думку не треба-б їх сюди кликати... Знаєте: не вгадати, на чому спинить ся отся колотнеча!... Вона може розрости ся, а Говоруха тямить, що ви не сприяєте його заходам продати Варварівку Німцям... От, коли-б він не пустив ще иншої чутки: що ви, приїхавши, кликали до себе Варварівців, тай побаламутили їх, розказавши, що ви справді були в царя і благали його за селян...

Пригара замислив ся.

На такі здобутки з своїх заходів про хуторіян, він ніколи не сподівався. Він не нарікав на Варварівців; він знав, що серед страшного темного і збуженого люду дуже легко прий-

маєть ся всяка нісенітниця, аби вона хоч на макове зернятко блиснула хоч на єдину хвилиночку чимсь похжим на промінь полекшаня тяжкого житя. Не дивувало Пригару тепер і те недовіре, що показали Варварівці до Ведмедика, раз під впливом казки, а вдруге те, що Ведмедик, яко адвокат, вже і через те „брехунець“, а брехунцям не можна вірити: „бо вони з панами одним духом дишуть“ Пригара зрозумів, що й він зробив невеличку помилку: ліпше-б було, коли-б довіреність на продаж землі Пащенківна післала Говорусі або Дратві... Але-ж головну причину сеї зовсім несподіваної причти, Пригара бачив ні в чому більш, як в тій роботі, що за остатні десять років справляла реакція усіма заходами, щоб розеднати народ з інтелігенцією. Народ ніколи не вірив ні „панам“, уважаючи за „пана“ кожного, хто не в свитці, ні начальству. Начальства він бояв ся, „панів“ — стеріг ся. По скасованню кріпацтва та безодня, що лежала між народом і інтелігенцією, почала була потрохи меншати: засипали її потроха земська автономія, нові суди; більше ті мирові судії, що вживали з народом народньої мови; а більше за все сприяла поменшаню безодні недовіря книжка, писана народною мовою і уживане хоч невеличкою частию інтелігентних людей народної мови. Все те реакція або знівечила або перекрутила. Ще з кінця 70-их років українська книжка стала зникати; замість доброї книжки української опанувало „дозволене цензурою“ сміт:

шкільні учителі, залякані своїм начальством, стали жახати ся української книжки часом більше, ніж того вимагало начальство. Вони стали цурати ся народньої мови, навіть в розмові, не в школі, Знайшла ся між ними велика сила таких страхопудів, що взяли ся мордувати по школах дїтний, щоби „не чуто було у них хахлацького акценту” Народови не можна було через те перецяти ся довірем до такого шкільного учителя... А потім нова реформа вигнала із судів і з земства і мужика гласного і мужика присяжного засідателя. Нарешті — мирових судіїв скасовано; народив ся земський начальник, отсей властивий сїяч ростічі і недовіря між інтелігенцією і народом... Він, вкупі з попом, з страхополохливим шкільним учителем, вкупі з тою „інтелігенцією”, що цураєть ся рідної народної мови, вони гуртом, непомітно помагаючи оден другому, збили мужика з стежки і загнали його в такі нетри непроглядної темноти, що він цілком не тямить, кому вірити; не повірить нікому, хто не в свиті, та більше того, що й сам не йме віри.

Згадуючи отсе все, Пригара не дивував ся, а тільки тужив над пригодою в Варварівцїв з Ведмедиком. „Мене, — думав він, — от який вже довгий час знають Варварівцї; знають, що я зроду-віку нічого лихого не заподїяв нікому з них; а про те і на мене часом озирають ся! Дивувати ся тут нема чого... Однак треба вельми обережно...

Порадившись ще з Артемом, він став на

тім, щоб не кликати до себе Варварівців і самому до них не їздити, а побачити ся перше всего з земським начальником; розпитати ся в него, навіть порадити ся з ним і ужити всіх заходів, щоби зійвечити дурну чутку, пущену про те, що цар звелів Пашенківні наділити Варварівцям землю. Нарешті, всіма силами пильнувати, щоби Варварівці образумили ся; кинули дурну думку і вибрали відпоручників зробити кунчу і контракт. Пригара знав, що Пашенківна згодилась би не робити контракту, бо все одно — землю подарувала вона; але тепер сего не можна; контракт хоч для форми, а неминуче треба; бо инакше і Варварівці і інші селяни цілком будуть певні, що дійсно цар приказав панам давати селянам нові землі, „ніби то продавати“ і задля такої „омани робити не уставні грамоти, як було за першого наділу, а купчі...”

Під впливом отаких звісток про Варварівців, під впливом думок пережитих в дорозі, в Пригари знов прокинувся скептицизм; знов заговорила непевність про вдачу в його заходах; знов почала його гризти стара думка, „що йому так вже на роду написано: не знати ні в чому вдачі до самого краю; завжди тобі на щорозі зустрінеться якась пригода, що не дасть так, як ти задумав, так, як треба довести діло до кінця... Просто фатум якийсь висить над нами вчинками”, — думав Пригара. А тим часом лагодився їхати до земського начальника; бо гаятись було ніколи. Земський розповів

йому майже те саме, що й Арсен і додав, що хоч як він не пильнував, а доси йому не вдалося дійти: хто першим пустив гутірку, хто збагачував людей?

— Та в цьому разі, — мовив він, — я маю надію, що мені допоможе Говоруха; він то почитці добереться до голки.

Пригара на те нічого не відповів, тільки подумав собі: чи не вийде з сєї заповоги щось схоже на те, як лисця стерегла, щоб ніхто не крав курий. А коли земський почав ганьбити варварівських мужиків, Пригара почав:

— Не такі вони лиходії, як ви кажете; все тихо робить темнота, а через те в них недовіре. Нікому вони не вірять.

— Як нікому? На вашу думку, так і мені вони не повірять?

— Вони вас боять ся...

Земський зрадів і мовив:

— Ото добре, що боять ся! Так і треба, щоб мужик і духу начальника бояв ся!... Де страх, там і Бог!... Я завтра поїду знов до Варварівки і прикажу, щоб вони при мені вибрали повірених і післали зробити купчу і контракт. Вони дурні; так не можна ж їм потурати. Чо земський начальник я повинен дбати про їх користь.

Пригара злякав ся висловленої земським думки приневолювати Варварівців і він бояв ся, що приневолюване поспе і справу і добрі дієлюнки його з хуторянами; кинь на него тїнь; Варварівці можуть зисирити ся до него, а се

І буде саме те, чого треба Говорусі. Але не зисловлюючи перед земським своїх думок, він став радити ся з ним; чи не ліпше буде, щоб перше він, Пригара, покликав до себе декого з Варварівців, перебалакав з ними, а там через день, чи що — сам поїде до них в хутір і коли вже не встигне намовити їх, так просто або покинути справу зовсім або спинити ся з нею то слушного часу.

— Добре, — відповів земський; — але товго не можна діла володовити; бо гутірка пішла вже по околиці... Треба швидше, треба безпремінно, щоби Варварівці підписали контракт.

— А я гадаю, — мовив Пригара, — коли не підпишуть з доброї волі, розуміючи свою користь, так ліпше не неволити їх. Я тим часом зайду з другого боку: чи не ліпше їх призернути до позички з банку...

Земський подумав: в голові його була одна думка: ужити всіх заходів, щоб швидше „вибити з дурної голови мужика дурні думки“, що цар приказав Пащенківні подарувати землю селянам. Коли-б, думав він, діло йшло про саму тільки Варварівку, так би байдуже; ще-б і добре було, що селяни такої думки, а то-ж — покотить ся гутірка скрізь!...

І в голові земського зросла ціла соціалітична ворохобня; селяни по цілій Росії іменем царя приневолюють панів віддавати їм землю! Піде нова Пугачівщина!...

В земського волосе на голові дубом стало.

Умовили ся ждати десять день, а тоді побачимо...

— Треба доложити усіх сил, щоби швидше виїсти осю кашу, що ви наварили, — додав він прощаючись з Пригарою.

— Я? — спитав ся Пригара голосом і здивованим і стрепованим.

— Більш ніхто! Через вас Варварівці стали неслухняні!... Управителя нехтують!... Хто, як не ви, підвадлюрили їх, не давши поцінувати що в осені?... Го? Ну, от вам і є!... Тепер самі бачите: мужик ще не доріс до того, щоби тягнути добродійні вчинки! Та коли хочете... Чіяково було дворянину заступати ся за мужика проти свого-ж таки брата дворянина...

Пригара став говорити, що заступництво його викликала сама тільки гуманність...

— Ба, наче я сього сам не розумію! — перебив його земський: — алеж інші люди не так подивили ся на ваше заступництво... Побачили тут антідворянську, навіть соціалістичну тенденцію... Колиб знаєте, не я... А то так і губернаторови написав, що в основі вашого заступництва, опріч гуманности, жадної тенденції не було...

Огидливість, якої налила в душу до Пригари отся розповідка земського, зробила його неспроможним дальше розмовляти; він бояв ся за себе, часом не стане здержливости... Він жорше попрощав ся і рушив до дому.

IV.

Сумні думки обгорнули і охмарили Пригару.

„От і роби і працой! — думав він: — ти побиваєш ся, як лучше, а виходить!... Сказано так тобі на роду написано?... Мабуть, чи не покинути мені отсю справу?... Тепер мені ясно, наче в день, який кучній рве ту греблю, що взяв ся я насипати... Ясно, та що з того! Він тебе рве, а ти його не втнеш. Арсен правду каже, що доки Говоруха буде в Варварівці, доти Варварівцям добра не знати... Хиба написати до Тосі?... Вона послухає, прожене його; але-ж він відлива людина, листом прилипне до мене і гризти буде всякими доносами, і... загризе... хиба в нас довго?... Ми „в положенні усиленной охраны...“, — скаже губернатор, щоб я виїхав „с пределов ввершеной ему губернии“ і квіт...— нічого не вдієш... А тут ще й отся, як каже земський, „каша“, і я-б то її заварив... Як з неї вискочити? Прямо не тямлю... Покинути... У Пригари аж комахи забігали під сорочкою з сеї думки.

„Як же можна! — говорив він перегодом сам собі на думці: — викликав „духа“ та й злякав ся! Утікати, ховати ся тоді саме, коли виступили воювати тебе ті темні сили, що гноблять народ!... Ні, се недостойно чесного чоловіка!...”

„А ти-ж хиба не кляв ся, не присягав ся служити за народови, спокутувати свої гріхи, душу свою положити за народ? — шептав

хтось незримий Пригарі в ухо. Чого-ж тепер вагаєш ся?! Боротьби злякав ся? Хиба без боротьби зникне дух тьми і неволі?... Борись до краю; борись, доки сили є!..."

А в друге ухо хтось другий незримий нагадував йому доноси, „положення об усиленной охрані", тюрму, заслання...

„Овва!... Не страшно — аби було за що!... Хиба неоднаково, чи тут полягти, чи де в Сибірі: чи на рік раньше, чи пізнійше; все одно!... Мого віку на одні гони!..."

„Брехня! — говорив хтось третій. — Для тебе, нехай і все одно; але для діла не одно!... Живучи в рідному краю нехай за остатний свій вік ти зробиш що для загального діла хоч на одну краплю, так на що-ж кидати і ту краплю? З крапель складеть ся маса води і в хмарах і в океані... Годі кольонізувати Українцями чужину!... Українці для України. Кождий Українець повинен пильнувати про те, щоби жити на Україні і працювати задля України... Хиба не сором, хиба не гріх, хиба не злочин діють ті Українці, що кидають рідний край і йдуть в чужину служити?... Сором, великий сором всім отим свідомим і несвідомим зрадникам, що порозлазили ся з України на всякі посади в Петербурзі, в Москві, в Варшаві, в Ризі, в Тифлісі, в Ташкенті... Не вже їм не було-б роти і заробітку на рідній землі?... Гидко!..."

Пригара підбадьорувавсь. Надія на велику силу світу, правди, поступу; на силу виховання морального „хоч не тепер, так в четвер", розігнала його хмарні думки. Ще більше почув він

себе жвавим і бадьорим, коли, вернувшись на хутір, застав кілька чоловіків з Варварівців.

Варварівці, скоро прочули, що Пригара вернув ся з подорожі, зараз вирядили до него людей подякувати за його опіку над ними.

— Еге, дякуєте! — мовив Пригара до них. — Спасибіг нам! Добре подякували! Колотнечу розвели на цілу околицю... Чи не подуріли ви?

— Говоріть же, пане: прямо — подуріли...

— І який вас гелз укусив?

Хуторяни мовчали.

— Кажіть, що спричинило ся, що ви цураєтесь землі? Гольцем голі, босі, злиденні тому, що землі мало; дають вам землю, а ви цураєтесь її, наче чорт ладану. Чисто подуріли!... — дерікав Пригара.

— Ми землі не цураємось; а так воно вийшло...

— Як?

— Так, що нам виходить, не треба платити за землю...

— Чому?

Хуторяни по правді щиро признали ся.

— Хто-ж се вас напутив так?

Варварівці мовчали.

Перегодом озвав ся Мартин Орлюк:

— Ніхто нас пенापучував; так самі ми...

Пригара пильно глянув йому в вічі і сказав:

— І тобі, Мартине, не сором брехати?

Мартин почервонів і мовчки дивив ся на підлогу.

— Гай, гай! — мовив Пригара, докірливо хитаючи головою.

Усім хуторянам стало ніяково.

— Справді, Мартине, — озвав ся Микита Лисак: — не гаразд робиш!... Пан, поздоров його Боже, до нас по щирости; все-ж не те, що земський; йому треба правду казати!... Бачте, панс, отсе якомь прибігав до нас земський; весь хутір стягнув, все те допитував ся: з кого першого почала ся гутірка! Ну, люди наші, наче затяли ся, не признали ся; а вам мусимо правду сказати. Наумчук з Трашком та з Чобітьком збаламутили людей!...

— А їх же хто збаламутив?

— Їх?... Гм!... Хтось таки так збаламутив.

— Та вже-ж ніхто більше, як не чарка панської горівки... — додав Дзюба.

— Та вже доводьте до краю, коли почали, — мовив Орлюк: — звісно, хто... Чобітько признав ся, як воно було... Говоруха, каже....

Пригара розповів їм, як воно дійсне було і дивував ся, що хуторяни вважають Пащенківну неприхильною до них.

Стали пити чай. Випили по чарці, по другій; бесіда пішла ще щирійше. Нарешті старий Микита подивив ся пильно на Пригару і спитав

— А скажіть таки, паночку, по правді: страшно пред царем?

Пригара зареготав ся.

— Я-ж перед ним не був...

— Не були-б то?...

— От вам хресть святий!...

— Годі, годі!... Ми й без хреста ймемо вам

віри... Люди, значить, брешуть... Коли так, так значить Пащенківна з власної волі продає нам землю?...

— А то-ж як? Хиба можна кого на се примусити? — питав ся Пригара.

— Хто його знає!... Звісно, коли моя земля, так не можна... Я їй хазяїн, більш ніхто...

— То то-ж... Так і Пащенківна, — мовив Пригара і знов почав доводити, що він у царя й не думав бути, що Пащенківна до них не ворог і жичить їм добра. На сам кінець Пригара додав:

— Ото-ж вернувшись до господи, перекажіть своїм хуторянам все, що чули тут; та й поміркуйте собі: чи купувати землю вам, чи й без неї обійдетесь. На се воля ваша: силувати ніхто не силує. Коли ваша згода, виберіть ко-го підписати купчу і контракт. А не хочете — й не треба: я так і напишу до Пащенківни... Але-ж не жалуйте потім, коли вона продасть Варварівку кому іншому...

— Не продасть вона її, пане, — мовив Дзюба.

— Чому не продасть?

— Наче ви не знаєте, чому?... Нікому купити.

— Німці зараз куплять...

— Німцям не можна купувати...

— Чому? — зумив ся Пригара.

— Буцїм ви й не чули? Цар заборонив.. Сказав: не смій! То землі моїх мужиків!...

— Так Жиди куплять! — жартував вже Пригара.

— Жиди!! Жидам і поготів не купити! Жидам давно заборонено; ще з того часу, як їх били! А тепер є знов чутка, що велено усім Жидам переселяти ся від нас аж на другий край світа... Так на що жидам у нас купувати землі?...

— Хто-ж до вас отсі брехні позаносив? — допитував ся Пригара.

— Скрізь, пане, така чутка кружає! Он знов якийсь Романча в Таганрозї, так закликає людей на якісь пові землі... Каже, що цар припоручив йому роздавати мужикам дурно ті землі... З Пехворощі пішли вже три чоловіки до того Романчи, щоб показав, де саме ті землі... А коли добра земля, то й благослови Господи!...

— Так, значить, — мовив Пригара, — і вам не треба землі в Варварівці? Романча дасть?

— Ні, ні, ми сього не кажемо; ми на Романчу не вповаємо...

— Ваша воля, люди добрі, а я ждати му цілий тиждень, що ви скажете... Думайте, міркуйте! От тоді, як були надїли, ви не послухали мене; не взяли повних надїлів, та й зачали з того лиха... Глядїть же, щоб вдруге не зробили ще гірше. Я широ раджу вам; а про те ваша воля!... Памятайте: є каюане, та нема відвороту...

V.

Минуло два тижні. Справа з Варварівцями йшла до краю. Пригара радїв.

„От таки поталанило мені, — думав він: — хоч одно діло довести до доброго кінця... Тепер Бог на поміч далі...”

І він міркував, сидячи самотою в довгі холоди зимові в своєму кабінеті, що діяти далі? З чого починати? Думка: спорядити в своєму сюторі добру хліборобську школу на три, чи на чотири класи, не виходила в него з голови. Але коли він списав статут школи і зрахував потрібні на це видатки, він запевнив ся, що коштами з самого його хутора не можна удержати школу: до них треба ще додавати річно кілька тисячів. Де-ж їх взяти? Одинопка надія на земство. Але чи пристане земство до його думок? Чи захоче воно, щоб доки він жити буде, школа була під його доглядом і кермою яко фундатора і куратора?

„В земстві нашому — думав Пригара — і перше не було щирої прихильности до діла; більш того, що тільки язиками клепали та устами вболівали про темноту і вбожество мушкетера. Позитивної роботи на сій ниві завжди бракувало. А тепер після реформи в земстві буває дух пансько-бюрократичний. А про те треба поспробувати! Коли не буде вдачі з земством, вдам ся тоді до міністерства „Государственных Имуществ”, отак, як Майнова зробила в Шаснівці... Попробую... Але-ж зібрання земства ще вельми далеко; поки що буду бачити ся і балакати про сю справу де з ким з видатніших земців...”

Пригара сховав в шухлядку свої проекти школи хліборобської в Кутку.

Грішники — 8.

Він взяв ся до думки про „місіонарів”.

„Школа — школою, — думав він, — але киве слово, приклад і привід мають ще більшу вагу. Треба, щоб з народа виходили народні „апостоли”. Треба, щоб се були люди освічені, розвинені, свідомі свого національно-народного я; але щоб вони не відрізняли ся нічим иншим від маси. Жили з нею, працювали з нею, заохочували її до ліпшого ладу і власним прикладом показували, в чому і як треба робити поліпшення. Треба, щоб вони були таки-ми-ж самими хліборобами; інтелігентними хліборобами в світах. От приміром таких би лютий, як Арсен та Іван Шляга: хоч би по одному в село. Посадити би Арсена в Варварівці, а Івана в Нахворощі, вони-б там і апостолували... Цо-ж, купити їм там землі, оселити, тай нехай і Богом!... На се знов треба гроший... Де-ж їх взяти тих гроший, коли я віддам хутір на школу?...”

І в Пригариній голові заходили ся бороти суми та рахунки, коли і де буде більше користі з його хутора: чи тоді, коли хутір його піде під школу? Чи тоді, як він доходи з свого хутора повертати буде на запомогу „апостолам”?

„Ба, а де-ж наберемо тих людей на місіонерство? Паничів, отих з голосним підписієм, та з рожевими пухлявими долонями мені не треба... Арсен та Іван... От і всі!... Ну, ще от на у весну вернуть ся з салдатів ще два моїх гошованців Мусій Верб та Гордій Лагун; вони також не гірші від Арсена; та поки можна

х ще подержати з рік на хуторі, порозумнійшають, міцнійше загартують ся... Але-ж, як то-ці з школою? На першу запомогу „апостолюни“, щоб його охазійнувати та окукобити де-та селі, треба, що найменше 1,000 карбованців... грошів великі... Хиба коли-б ще хто з людей саможнійших пристав до мене та гуртом би!... Ну, тоді инша річ!... Так от і не пригадаєш собі такої людини... Мало у нас людей, а ще менше віри в нестеменну силу нашої ідеї!... Ділегантизм тільки!... Чом би на прим. кожній з видатніших наших труп, от як Кропивницького, Садовського з Запковецькою і ин., чом би їм не можна річно давати по одному спектаклю от на такі справи?!... Гроший з двох спектаклів в Одесі або в Харкові, чи що досить було би видати і охазійнувати одного „місіонара"... Та де!... Се мрія, мрія!... Ліпше про се й не гацати; а то тільки сам собі жалю завдаси..." Тригара розпучливо махнув рукою і промовив:

— Треба миром, громадою обух спалити... Та де-ж та громада??... Де вона?...

Минуло ще кілька день Прийшли Різдвяні Свята.

Раз якось вечером Пригара, сидячи з Арсеюм та Іваном, зняв бесіду про „місіонарство", про Варварівку — яко перший ступінь, з яко-го треба і зручнійш за все починати.

— Се все добре, — мовив Арсен: — але чені здаєть ся, що-б ліпше було, коли-б в селі посадовити таких людей шкільними учителями та наділити їх землею, щоб вони були ямущі в хліборобстві, самі орали і сіяли. От

Як вони в школі вчили дїтвору з книжок; а за школою і дорослі люди вчили ся-б з їх прикладу...

Добре кажеш, Арсене; але-ж учителю, бач, річ небезпечна: набіжить інспектор...

— Дарма, нехай набігає. Тямущий учитель знати не, де слизько... А вже коли бояти ся інспектора, так ще гірше треба бояти ся мужикови урядника, станового, земського... Набіжить, скаже: чого в тебе люди збирають ся? Зараз піде приздра...

— Нехай собі йде, відповів Шляга; — а що він мені вдіє? Нічого; а вчителя інспектор зараз, аби прочув яку найдурнійшу гутірку про него — або прожене зовсім або переведе куди в инше село. Ні, мужикови безпечнійше. Он чули ви, що стало ся в Леліївці перед пущенем? Жила там учительчина сестра: люди її любили; молодіж збирала ся до неї неділями. Вона їм читала книжки; такі цензурні книжки; ніколи ні одного слова не промовила нецензурного... Хтось взяв та й пустив гутірку, що вона штундова і розводить штунду... Прибігає туди якийсь попівський місіонар розводить скликати бабів та випитувати: „Яку штунду розводить Гаманівна?“ Баби дивують ся: ми, кажуть, з роду й не чули про се. Він тоді до попа, до дяка: чи вона ходить до церкви, чи говіє, чи не їсть в піст мясо? Чи не баламутить людей проти Бога та проти царя?... Нарешті кличе її саму. Вона дівчина проста, молода і вродлива. Він до неї: чом ти замуж не йдеш? Та з'умила ся; але швидко справила ся та за-

мість відповіді, питає його: „А тобі яке діло?” Він як гримне: „Як ти смієш на мене „тикати”?! Ти штундова!” А вона: „Я така, як і ти штундовий...” Він трошки помякшав, перейшов на ви і каже: „Вам треба дбати про жениха, а не про те, щоб книжками дівчат баламутити” Поїхав... А через тиждень учительку в друге село... На що у неї, бачте, сестра живе.. От ти і учительой...

— Без притичини нігде не обійдеш ся; а про те я охотійше-б взяв ся учительства, — мовив Арсен.

Пригара вхопив ся за се слово і мовив:

— Так що-ж, Арсене, в час добрий починай! Я певен, що Пашенківна дасть землю і школу збудує...

Арсен похитав головою.

— Що? Арсене!

— Те, що доки в Варварівці сидіти буде Говоруха, доти там нічого доброго не можна зробити: перша річ, треба його спекати ся.

Пригарі їй самому так здавало ся, одначе він спитав ся Арсена:

— Яка шкода з Говорухи?

— Та він, — відповіли в оден голос розмовники його, — усьому лиху проводир: він пустив усі оті дурні гутірки, щоб не дати хуторянам придбати землю; він приятель земського; він його шепотинник...

— Але-ж, Арсене, ти пішов би учителювати в Варварівці? — спитав Пригара.

— Чом не піти?... Так же в мене ще й цензу нема.

му здавало ся, що цілий хутір так переняв ся його горем, його нещастем, що тут усе нагадує те, що він хотів би забути, і ніщо з усього хутора не вабило його серця, не обіцяло і в будучому спокійного, тихого спочину... Треба було чогось нового!...

Інночка обіцяла приїхати до него на ціле літо. Добре... Але коли то те буде!... Ще в маю, а тепер ще січень... Далекій ще час!... Пригара любить Інночку глибоко, загарливо; загарливо жадає приїзду її, але-ж прискорити його не можна; ні за що в світі він не відважить ся написати двох слів: „Приїзди швидче!“ Ба! Коли-б тільки він написав, вона-б все кинула, зараз би прилинула до него. Так в неї-ж своє кубелечко; чоловік — маленька дитинка. Коли вона написала, що приїде в маю, значить — ранійш не можна.

Казала Тося, що на весні приїде... Не менш загарливо жадав Пригара і її приїзду. Він жадає, щоб вони обидві були отут, біля него; щоб він обох їх бачив, чув; на обох дивив ся і теялом душ їх молодих грів свою, здавало ся йому, на віки похололу душу і серце... І Тося і Інночка обидві вони не виходять з його серця... А що, коли-б мусів він вибирати приїзд котрої одної? Коли-б він вибрав?... Пригара тер собі чоло рукою і не вмів дати відповіді...

„Дивочна (дивовижна) річ, думав він, отся Тося...“, — і на сій думці спиняв ся. Не думав далі: чим вона така дивочна?... Він переходив до другої думки: „Тося, прощаючись, мовила, що аби він, під годину нудьги покликав її; во-

на казала, що прийде до него „на пораду“, а чи прийшла-б справді?... Ледви!... То були слова ввічливости... Ну, коли-б вона була отут, в Варварівці, то ще-б може... А то далечина така... Та мабуть вона знов поринула в попереднє жите співачки; бо от вже який час не пише, вже на два листи його не відповідає... Та й що-ж дивного!... Що він для неї?... А що вона і для мене?...” — спитав ся сам себе Пригара.

Він почав ходити по світлиці широкими ступнями, ніби він хотів списати ся отсього питання, прогнати думку, про него. А думка та — гірш за в'їдливу муху, літала в него біля чола, вила ся, гуділа, не давала йому спокою; тревожно бентежила йому серце!...

Пригара втомив ся, сів біля стола в кабінеті; очі його впили ся в Тосину фотографію, що стояла проти него на столі.

VI.

Минуло ще тиждень, чи два.

Вечером одної днини Арсен, прийшовши до Пригари пити чай, сказав:

— Чи чули несподівану новину? Пашенківна приїхала!

Пригару буцім імпетом вдарило.

— Коли? — спитав він. — Звідки ти знаєш про се?... Чи не вигадка се?

— Певно, що приїхала, сьогодні вранці. Мисюрка варварівський отсе тільки що приїздив до нас...

— Чого? Де він? Поклич його! — тороп-

лено питав ся Пригара.

— Вже назад побіг, — відповів Дратва: — Говоруха прислав його по свіже масло; свого, бачтє, не заготовили; не сподівали ся на таких гостей, та за свята все й повиїдали... А тут їй до чаю: „Дайте свіжого масла!“ Так Мисюрка казав, що чуть світ приїхала; ще всі спали!... Говоруха бігає, наче з нечи вискочив...

Пригара радів, але хвилюване радощів так обгорнуло, так збентежило його, що він і не пняв і не пняв віри і сам не тямив, що діяти. То бігав по салі, то підбігав в кабінет до стола; брав фотографію Тосї, дивив ся, знов ставив, її на стіл і нервово шукав чогось на столі... Сам не тямив, чого йому треба, чого він шукає... Взяв папір, сїв біля стола, хотів щось писати, далі схопив ся:

— Ні, не треба, Арсене, мовив він. — А що, коли-б ти впав на буланенького, та збігав в Варварівку...

— Чого?

— Довідав ся-б запевне... Може се вигадка... Може Мисюрка збрехав...

— З якої речі йому брехати! А про те добре... Я зараз збігаю.

Арсен хотів вже йти сїдлати буланого.

— Ні, — спинив його Пригара; — тривай, Арсене, може-б не так... Може-б ми з тобою вдвох на вороненькому в шарабані... Чи не пак який тепер шарабан... Здурів я... Снігу по коліна, а я — шарабан!... Саночками...

— Добре!... І се можна... Я зараз...

Арсен бачив, який Пригара ахвильований і

знав, що справді добре буде проїздити ся йому; а ніч така гарна, зорява, місячна; морозець не великий, тихо. Арсен взяв шапку. Пригара знов спинив його:

— Тривай!... Може воно чи до ладу буде... Може нійково мені?... Може лучше ти сам?...

— Що там нійково!... Поїдемо, та й годі!... — відповів Арсен.

— Кажеш — нічого... Ну, добре, добре... Лаштуй, та швидше... От справді несподівано... Та чи правда се? Вона-б написала до мене перед виїздом з Петербурга; а то більше місяця ні слова... Ну, побачимо!... Лаштуйсь, Арсене, швидче!...

Арсен пішов; а Пригара чув, що йому не можна всидіти; нерви аж грають; тремтить чоловік, наче з пропасниці!...

Пригара виходив вже з дому сідати в сани, як ось біля брами заголосив дзвоник; сани парокінь вїхали в двір, привернули до рундука... Через хвилину Пригара обіймав Тосю...

Аж стіни повеселійшали в Пригариних світицях, коли між ними покотився дзвінкий, срібний Тосин голос. А вже про самого Пригару що й казати!...

— Як же так, Тосю, — питався Пригара — казала ти приїдеш в піст...

— І приїхала раніш... — перебила його Тося. — Занудила ся за Варварівкою; усе покинула... Нехай вона скисне ота столиця; мене від неї відвернуло...

Тося розповіла, що після першого листу Пригари вона примарила собі збратися з нею

Україну. Дала два концерти, зібрала гроші, дещо попродадала, а здебільшого покинула, подарувавши Стрілківні...

— Я рада, що відкараскала ся від неї, — мовила Тося; — остатніми часами сама притомність її не давала мені спокою, дратувала мене; я не тямила, чим себе заспокоїти, як спекати ся Стрілківни... Отсе й прискорило мій приїзд до Варварівки.

Але Тося не всю правду висловила; вона почувала й сама, що властиво не Стрілківна прискорила її приїзд; а була друга сила, що тягла її серце до Варварівки; та тільки вона й сама собі в тім не хотіла признати ся. Тося не була ні боязка, ні нещира; однак почувала, ніби в душі в неї сидить якийсь другий чоловік і не дає їй щиро висловляти перед Пригарою все те, що лежить в неї на серці.

Від того дня — здавало ся Пригарі — увесь хутір його повеселійшав, наче не той став... І не було такого дня, щоб Пригара не бачив ся з Тосею: коли не він приїздив в Варварівку, так Тося їхала в Куток.

Цілі дні балакали вони про свої пляни: про пляни спокутування своїх гріхів перед Україною народом. Деколи, коли Тося приїздила в Куток, вони кликали на пораду Дратву і Шлягу радили ся вкупі з ними, найбільше про „місionarство" місіонерів з самого народу. — Тося дійсно жила новим життям. Надія на таке життя терейшла тепер в певність. Але, міркуючи часом на самоті, розмовляючи в ночі з подушкою, вона чула, що для повного її щастя „ще

когось бракує"... Чого-ж? От їй здавало ся, що „татуньо" її не той стає, наче він минить я, наче він підупадає на здоровлю: шокни по-сали йому западати; під очима обвисли тор-тинки; не веселий він; знати, що він вдає тільки з себе веселого; а дійсно ходить журбою юватий; щось на душі в него є таке, що гриє його, — охмарює... Внутрішній „тато" не той, яким він вдає себе... Що-ж за причина то-чуж? Не вже він ще й досі кохає Ольгу?... Кіль-ко разів зривала ся в Тосі думка спитати його про се; але кожний раз слова завмирали в неї на устах; вона жахала ся зворушити рану і зав-сати болю... Тося мовчала, тільки спостерігала, але спостереження не давали їй жадної відпо-віді... „Може він за Інночкою так нудить ся, — сумала собі Тося: — хоч би вона швидче при-здила... Чом же він не поділить зо мною свого суму, чи скорбот? Може-б я йому хоч трохи допомогла..."

Скоро стало на добру весняну годину, ще перед Великоднем, Тося заходила ся будувати школу: їй здавало ся, що „тато", піклуючись сапопадливо коло будови, хоч трохи розва-жить той свій сум, що так глибоко ховав ся в него на дні самого серця, отой сум, що ніхто не бачив, не помічав, окрім самої Тосі; та й во-на більше почувала той сум, журбу серцем, ніж бачила... З виду „тато" був веселий, говір-кий, до всіх привітний, ласкавий; часом жар-тував з нею, сміяв ся; але серце Тосине почувало, що під тими жартами заховані скорботи;

під тим сміхом лежить незрима людям журбальози...

Пригара справді запопадливо доглядав будівництво школи; розміряв біля школи землю під город, під сад; але та хмарка, що зауважила в нього Тося, не розходила ся; на серці в нього це вияснявало ся...

VII.

Настав місяць соловіїв, квіток і кохання. Ясно-блакитний перекіт висів над Кутком. Тепле весняне повітря наповняло землю. Земля крила ся розкішним зеленим килимом. З густої трави повипинали свої головки — весняні світки. Метелики пурхали з квітки на квітку. Розкішні грони свіжих, соковитих квіток бузусу — дихали тонкими пахощами... Все говорило про радощі оновленого життя! Все дихало настрем і все навкруги ніби лаштувало ся когось повітати. Когось ждало. В третій день життя Пригара стояв біля брами; вона була навіть відчинена. Стояв він і пильно дивив ся на дорогу, але не на ту дорогу, що веде на Варварівку...

Зін ждав і визирав Інночку.

Збільше години вже Пригара чатує при брамі, а Інночки нема.

„Чи не стало ся чого в дорозі?“ — мигнула голові його тривожна неспокійна думка. „Кожного часом коні не злякали ся чого!“ — і казав Арсенови: „Запрягай старих“. Так ніж —

те послухав. „Я, каже, знаю, що Інночка любить холодих, баских... Добра душа в Арсена; він циро прихильний до мене; а Інночку любить і те сказати як...” Пригара виняв з кишені го-синник, подивився і мовив собі на думці: „За-чого півдня; давно-б пора приїхати... Що воно за знак? Чи не поїхати-б мені на зустріч... Ось поїхай лишень Шляга зачине в шарабан „Мес-унця” — та побіжу я.

Пригара почав вже йти до стайні, але за-чолосив дзвінок; він повернувся і старі поги-тюпали назад за браму.

„Га не вже-ж отсе він, мій любий тато?” — думала собі Інночка, пригортаючи до свого вона батькову голову. За такий короткий час так перемінити ся! Знати, що серце його пе-лежило, як переболіло!... Знати, чого стояла йому розлука з матір’ю!...”

Пригара почув, що шию йому росили те-лі сльози. Інночка і бачила, і чула і тямила, що прежив її тато і в серці в неї заворушило-я недобре почуте до матери; глибока нена-чисть до Гайченка.

Інночка довго не відривала ся від батько-ських обіймищ!... Вона не питала його про-доровле; вона бачила, яке воно в него.

— Підупав ти, любий татуню! — мовила-она йдучи під плече з батьком.

— Підтопав ся трохи, донечко; час вже...-але-ж ось побачиш, як я за літо при тобі ви-уняю... Минеть ся...

Того-ж дня під вечір батько з донею си-

іли на ганку і любували з скелі, з сосни, з Дніпра...

— Все, тату, як і було на хуторі, — мовила Інночка: — ніщо не перемінило ся, опріч тебе!?

Вона глянула на батька: в него блищали вогкі очі. „Серце вона йому розбила...” — подумала дочка, а батько відповів:

— Все по прежнему тільки її нема...

— Годі, тату, про неї...

— Кажеш — годі?... Добре. А знаєш, де вона тепер?

— На мясниці писала до мене з Варшави, що їде за границю; з того часу жадної вістки не маю...

— І він з нею?

— А вже-ж!...

— Може вона бідує? Коли-б знати.. Може-б післали їй грошенят... Але куди-ж післати?

Інночка кинула ся до батька, обвила його своїми рученятами і голосом повним ніжного почуття промовила:

— Тату, тату! Який ти добрий!... Тату: ти її і тепер кохаєш?

— Маму?... Ні, ні!.. Кохання і сліду нема; а мені її шкода! Жаль бере і на неї і за неї... Образила вона мене... Господь з нею; а все-б таки, коли-б я знав, що вона бідує, поміг би...

— Не турбуй себе, тату! Коли вона поїхала за границю, значить — є з чим; голоруч не поїде...

— Звісно... але знаєш... в дорозі — чого не трапляється ся...

— Годі, тату, про се... Я тямлю і бачу, як тобі не легко про се говорити; забудьмо про се! — говорила Інночка. А сама думала: „Не забуде він сього до віку! Рана його не загоїть ся.. На що-ж я йому раджу тее, чого, сама тямлю, зробити — він не спроможен...”

І дійсно, про що тільки не здійсмали вони бесіди, вони не спроможні були не дійти до згадки про неї...

— Ходімо, тату, в сад!...

Інночка сподівала ся, що розкішні рослини саду, Дііпро, скеля, відтягнуть їх думки і розмову до чого иншого. Вийшло не так! Ходячи по саду Інночка згадувала свої дитинні літа; ласки батька-нені і в серці у неї повнїйшало почуте до батька, до його скорбот... А коли вони зійшли на скелю і Пригара, вказуючи на сосну, промовив: „Отсе, доно, я!...” — Інночка не спроможна стала здержувати сльози і заридала. Батько не спиняв тих сліз: він розумів їх і тільки мовчки пригортав доню до серця.

Вертаючись зі скелі, Інночка почула, що на серці в неї трошки полекшало, що якусь частину наболілу вона змила слізмами. Вона спинялася трохи що не біля кожної деревини, біля кожної квітки, раділа ними, яко своїм старим приятелем, що в гурті з ними перейшла і її весна, ліпша частина її життя молодого.

Батько дивлячись на неї і сам радів. Але несподівана думка зроїла ся йому в голові:

„Інночка так любить сад і хутір, а я загадав ся повернути його під школу... Се-ж буде на віки прикро для неї... Не гаразд я зробив, зовсім не гаразд, що не розпитав ся спершу з нею, не порадив ся, а якже тепер?”

Пригара почав роздумувати, яким би то способом найліпше було вишитати в Інночки думки її про організацію в Кутку хліборобської школи. Він, коли вони сіли пити чай, зняв бесіду про Пашенківну; розповів доні про добро, яке вона зробила своїм хуторянам; про її заходи завести в Варварівці школу, читальню, шпиталь. Розповів, як Варварівці змагали ся і бояли ся підписувати купчу і контракт. На сам кінець додав, що він певний, що Інночка сподобає Тосю і вони сприятелюють ся.

— І я в тому певна, — відповіла доня. — Хто, тату, подобаєть ся тобі, того напевне і я сподобаю... Одначе-ж, тату, Тося все те вчинила не з власної ініціативи, а за твоїм приводом?...

— Що там того, мого приводу! На макове зерно...

Пригара анї одним словом не згадав про ті тяжкі години, що пережив першого дня, коли його покинула жінка і коли Варварівці відвели його від смерти.

— Пашенківна, тату, тепер на довго приїхала на свій хутір? — спитала Інна.

— Я певен, що — на завжди...

— Се добре: давно пора була; а то вона зовсім занехла була рідну країну; знала тіль-

ки брати з рідної землі гроші та проживати їх на чужині... Не тямлю я, тату, як люди освічені можуть покидати рідну країну і жити на чужині!...

Пригарі неприємно стало, що Інна викує Тосю; він вступився за неї.

— Ти знаєш, серце, що її маленькою ще забрала дядина до столиці; там не тільки не вигодували в неї почуття любови до рідного краю, а навпаки — трохи чи не пильнували викорінити і тої інстинкт, що привезла вона з собою... Тепер, коли вона стала жити власним розумом — що інше...

— Я її во вік би не покинула рідного краю.

— А отже й покинула... Живеш в Севастополі, а не в Кутку...

— Севастополь, тату, на Україні; хоч там і не та Україна, що в Кутку, — Інна весело всміхнула ся; — але-ж серце моє чує і там, що я живу не на чужій землі... Не те, що в Москві, в Курському, або в Варшаві...

— Так, донечко; але тягне тебе в Куток?

— Ще й як!

— Ну, а щоб ти, коли-б Кутка ми позбули ся, коли-б він перейшов в чужі руки?

— Ну, тоді-б я уважала, через що ти позбув ся свого хутора.

— Просто: взяв та й продав.

— Жартуєш, тату; я знаю, що до віку ти його не продаш. Але що-ж! Ну, продав би.. На щоб же ти його продавав?

— На те, що нікому доглядати його: я

старий вже, підтоптав ся; ти з чоловіком; він на службі, та в него своя маєтність — ліпша ніж Куток... А гроші я віддав би вам...

— А ми-б тих грошей не прийняли...

— З якої речі? — дивуючись спитав Пригара.

— Куток — матеріально нас зовсім не інтересує; а морально — я йому ціпи не скажу: він мої святощі і я рада-б була зберегти його до віку...

— І не жила-б тут?

— Пavidувалась би..

— Без хазяїна, дошю, і двір плаче! Та добре-б, нехай! А щоб ти сказала, коли-б я взяв, та й подарував його кому небудь?...

Пригара розповів їй свої думки і спитав:

— Ну, от в сьому разі, як би ти? Жалкувала-б?

— Татуню! Що-ж ти мене про се питаєш? Раз, що на все, що до хутора — твоя воля; а вдруге — хиба я не твоя доня? Хиба ти не мій тато? Хиба я не доня України? Хиба не ти виходував мої думки, погляди і почуте до України і до нашого народу? Тату, твої думки — мої думки.

Пригара пригорнув дошю до лона і палко поцілував її. А твар його — аж сіяла...

— Так от, донечко, нехай; як ти познайомиш ся з Тосею, ми гуртом про се все порадимо ся.... Я розповім тобі всі подробиці своїх думок і заходів про хутір. Але уважай, куди-б ми його не повернули, він до віку буде під

твоїм головним доглядом... А друге — не забуваймо й на маму; де-б вона не була, а скоро довідаємо ся, що жите її нужденне, ми з отсего хутора будемо її запомагати, щоб вона матеріяльно не бідувала...

Інночка невимовно раділа і раювала слухаючи тата. Невимовно високо в очах в неї виріс моральний образ її батька. Вона просто обожувала його тепер.

VIII.

Не треба було довгого часу на те, щоби Тося з Інночкою спізнали ся і щиро сприятелювали ся. Різниця віку, різниця темпераментів не шкодила їм єднати ся. Тося була більш нервова, більш за Інночку, ентузіястка, більш перенятлива. Інна була людина більш спокійна, більше розсудлива. Вражіннями не так швидко, як Тося, переймала ся вона; за те переймала ся міцнійше і вражіння западали до неї глибше; Інночку з Тосею єднали не тільки ідеали, не тільки національно-народний і морально-соціалістичний ідеал — єднали їх любов і велике поважане до чоловіка обом їм близького, дорогого, хоч і не з однакових причин.

Інночка і Тося бачили ся що дня; вкупі читали, гуляли, співали, а по вечерах під проводом Пригари збирала ся в Кутку „рада“. Батько з дочками і годованцями своїми Дратвою

Шлягою міркували і радили ся біля справ реальних. Будинок на школу в Варварівці от-от доводили до краю; Дратва їздив до міста, здає

екзамін і придбав собі формальний ценз на вчителя елементарної школи; більшого поки що йому й не треба було. Пащенківна, щоби спекати ся інспекторського формалізму, стала на тім, щоби школа в Варварівці була церковною, а не земською. На назву школи ніхто з наших знайомих не звертав жадної уваги. „Школа — се учитель“, — думали вони; — „діло і вага школи не в назві. Та ще й те: не вгадати, з чого більше шкоди: чи з попівського клерикалізму, якого може й не бути, бо се залежить від учителя, чи з того земсько-інспекторського бюрократизму, якого не може не бути, бо залежить він не від учителя.

Коли будівля школи доходила вже до краю, Пащенківна зараз же поєднала тих самих майстрів ставити невеличкий будинок на шпиталь. А тим часом з ініціативи і поради Інночки, взяли ся вони спорядити на літо захисток для дїтвори тих хуторян, що йдучи в літку на роботу в поле, кидають дїтий без догляду: така дїтвори ціле літо в буденні дні живе самим хлібом; инша мати навідаєть ся з поля до господи хиба на третій день, та стомленими руками зварить вечером якої страви, нагодує дїтий, трохи причепурить, а рано до схід сонця знов кидає діток на волю Божу і мандрує в поле.

Тося, а ще більше Інночка, тямали, що такий захисток про дїтий є неминуною потребою в кождім селі, про яку давно плачуть ся, як казав Пригара, земля до неба. Захисток потріб-

якій тільки в літі, саме в жнива; ні коштів, ні клопоту великого про него не треба; треба тільки охоти та ініціативи тямущої і прихильної до народу людини.

— За нашого часу, — говорив Пригара, — ледви чи є де на Україні таке село, щоб не було там освіченої такої панночки, яка-б не дзвонила язиком про бідоване народу, не вболівала-б устами над тяжким побутом темних селян; а про те доси не чути, щоб знайшла ся між ними хоч одна така, щоб взяла ся до якої такої тихої реальної праці, яка-б хоч на одну крихту була користною народови! Чого легше і ліпше, як взяти ся в літі на селі за догляд дитин селян! Чом би не завести отаких захистків? Певна річ, що самі селяни зібрали-б з великою охотою все, що потрібно на захисток? Та й що там потрібно? Одну яку наймичку, щоби зварила дітям їсти. В кождім селі є така молодиця, що з тої, або сеї причини не може ходити в поле на роботу, а до печи вона годить ся. От вона за пять карбованців ціле літо з великою охотою буде пекти і варити для дитин... А що там треба? На цілий день ворочок борошна, пригоріці крупів або пшона, жменю соли, шматок сала, гладишку молока, — так се кожда мати охочо принесе. Одно слово, аби ініціатива та провід були! Так же ми посліпли! За туманом фраз не бачимо реальних нужд щодешніх, які вельми легко вдоволчити. А яка велика вага таких захистів з погляду морального!... Що й казати!...

До жнив було ще далеко; але Тося і Інnochка хотіли заздалегідь обміркувати і улаштувати отсю справу. Вони умовили ся, щоб Тося приїхала в зелену неділю в Куток на всі свята і тут гуртовою радою подумують, як ліпше спорядити захисток. Тосі замануло ся чомусь пішки піти з Варварівки в Куток.

Йде вона хутором, аж ось на зустріч їй Мирон Шираптвас.

— Баришня! Пані! Бариня наша! Здорові були! — озвав ся Мирон, хитаючись з одного боку на другий; а права його, підведена в гору, шукала голову його, щоб зняти шапку.

Тося помітила, що Мирон на підпитку і прикро їй стало...

— Люди в церкві, — мовила вона докірливо, — а ви, Мироне...

— А я! Ігі! Як бачите! Дайте мені поцілювати вашу рученьку...

Мирон подав ся до Тосі. Тося відступила.

— Не даєте!... Не хочете!... Гордуєте мушкетером!... А ми вас любимо і шануємо... От провалити ся мені, коли брешу.

Тосі соромно стало: „Чоловік думати ме, що я справді гордую..." Вона підійшла до него. Миронова рука намацала голову, зняла шапку і вдарила нею об землю... •

— От нехай я отут-о скисну зараз, коли ми всі любимо тебе, наша пані, більш за Бога любимо!... — говорив Мирон.

— Годі так говорити, Мироне! — відповіла Тося і хотіла йти далі. Мирон не давав...

— Папночко! Матінко! Стривайте! Дайте надивити ся на вас... Думаєте, я п'яний?... Трошки не без того, та не зовсім... А як ми любимо вас!...

— Коли-б любили, то-б і шанували, і горівки-б отак не пили... Чи то не сором вас, в таке велике свято, з самого ранку...

— Ії, панійко-баринши, не зранку; я ще в вечера почав!... Не можна було не почати.

Тося всміхнула ся.

— Запекло, так запекло коло серця, — говорив Мирон, — що годі було терпіти; не можна було!... Лихо!... От я на потуху й хильнув, щоб не так пекло... Лихо, панійко-утінко!...

Тосі стало цікаво: яке лихо приневодило Мирона, господаря заможного, чоловіка пеледачого, роботягу „хильнути на потуху"? Вона спитала.

— Земський засудив мене на цілий місяць в арешт! — відповів підпийний Мирон: — мало го лихо!... Я зроду-віку в тому арешті не був...

— За що він вас засудив?

— Отак, як я тобі, Господи! Коли-б було за що, то-б і не жаль мені було! З доброго дива взяв і засудив!... Що ти йому казати меш?! Його воля; я, каже, вас — хочу милую, хочу караю!... А бсдай би його Бог святий покарав, отак, як він мене...

— Та за що-ж? — допитувала ся Тося. — Не вже так, так: „з доброго дива?"

— Нехай я Пушаня і Петрівки не діжду, коли брешу. От вам хоч землі з'їсти готов.

Мирон з сим словом хотів пагнути ся, щоб взяти з жменю землі; але ноги його якось подавали ся на бік і примусили його подати ся до плетня і підперти присоху.

— Тпрру, ви ноги! — промовив Мирон: — зибачте матінко наша баришня! Ноги мої норовисті, та я їх укоськаю... Тпрру!... Еге! стійте, ноги, доки говорити му. Ото їду я з мішками в поле гречку сіяти. Тепер у нас земельки, спасибіг вам, от скільки! о! і краю нема їй... Так віз у мене навантажений врівень з полудрабками... я їду, а проти мене біжить Говоруха... з волами, а він кіньми... Він на мене: „пади!“ а я на волів „собі!“ вони їй не встигли звернути... він їх і ну хвиськати пугою; а мене досада взяла... я їй собі хвиснув, та не вгадав якось: хотів по конях, та по йому: Він до земського; а земський вчора їй засудив мене”...

Тосю взяло за серце. Вона хотіла завернути до Говорухи і розпитати його; чи так воно оправді було, але нагадала, що він поїхав до церкви і рушила на Куток.

— Тривайте ще на одну-однісеньку годиночку! Тривайте!

Тося спинила ся.

— Що вам, Мироне?

— Коли-б ми вас... панійко наша!... Ех!.. коли-б, та що їй казати!... Тоді-б.... От коли-б...

— Що „коли-б“? — спитала зацікавлена і здигона Тося.

— Коли-б ми вас... тее... на рушнику побачили.... значить, щоб у парі стали... під вінець

би то! от що! Так де, ні! в цілому світі нема вам пари!... Нема вам рівні!... Хиба тільки й рівня вам, що отой кутівський пан... поздоров зас! Боже, обох!...

В Тосі чогось спалахнуло все личенько.

— На що мені під вінець... — промовила вона зовсім не те, що думала...

— Без сього вже не можна! — відповів Мирон, поважно розводячи руками і знов захитався: — Ах, ви пеські ноги! От які неслухняні; не постоять; наче їм куди треба!... Стійте! кажу вам... Се я на ноги так гримаю... Не можна! ми цілим хутором і встаючи й лягаючи молимо за вас Бога, що-б післав вам жениха, та такого, що — па, подивись!... Такого щоб... такого... такого як ви! От якого!... Еге! а то-ж як згадаємо, так усі, цілий хутір так і жахнеться...

— Чого? — питаєсь зацікавлена Тося.

— А того, матінко наша, того... що як... ну, не дай Боже!... візьмете та й одружитесь з ким отаким!... як той песький син... знаєте, що в кутівського папа жінку вкрав... Бодай над ним ворони кракали... Еге! от над таким так і суду нема; а як мене — так і під арешт, за те, що моя пуга помилила ся та замість по конях хвиснула по Говорусі...

— Ви, Мироне, таки не любите, Говорухи?

— Бодай його Бог так любив, як я його люблю!... Хутор наш він обдер, був би чисто облупив, коли-б йому кутівський пан не дав дулі під ніс! Так йому й треба, в него й так

кишеня туга... розжив ся вашого добра, та з наших сліз... Вибачте мене дурного... він і вас обдере... Вибачте.... бачте, що язик мій меле... вибачте.... Прощавайте! на здоров'я вам!...

Мирон поплентав ся, Тося рушила далі і холодком пролісками прийшла саме на обід в **Куток**.

ІХ.

Під вечір того-ж дня Інnochка з Тосею ходили по саду. Тося розповідала про своє минуле жите і нарешті мовила:

— Коли-б не тато твій, так би я й пропала була в тому житю; на віки-б воно мене засмоктало. Дякуючи татови, я зрозуміла, що далі так жити не можна. Яке було моє жите? Співала, збирала гроші, та гірш, ніж в воду їх кидала. То було жите чисто матеріялістичне, жите егоїстки; коли хоч, жите животини; жите недостойне чоловіка. Мені тепер гидко стає й згадувати про него. Я хочу, повинна жити і жити буду инакше.

— Твоя правда, Тосю, — мовила Інnochка. — Думати про самий лишень матеріялізм, жити тільки матеріялізмом, і гидко і соромно. Се не жите, а червіне; червіне без того інтересу, без тих елементів, що відкидають людям нові духові обрії і розширюють людям світогляд, що саме жите людське одухотворюють... Алеж... не кожному спроможно весь свій час віддати такому житю...

— На що, серденько, увесь час?... Як би високо не був, чоловік освічений і розвинений, як би глибоко не переймався він ідеями гуманізму, а про те ніколи він не може і не повинен забувати самого себе. Кождий чоловік тоді найбільш може працювати на других, коли особисті потреби його серця і розуму задоволені... Я тямлю, що кождий чоловік всі свої вчинки, чи то в добру, чи в лиху сторону заповує на потребах свого я... Від чоловіка треба вимагати тільки того, що він може дати. Але-ж нехай кождий дає, скільки спроможеться, та дає добре, а не лихе; нехай дбає не про себе тільки, а й про других...

Подруги порівняли ся з високим кущем розкішного бузку. Тося зірвала квітку з квітками і мовила:

— А ну, Інночко, ану-ж щастя шукати... Добре? Твоє яке?... Мое п'ять... Твоє три?

Нехай і три.

Тося кілька не відривала квіточок, все було по п'ять листочків.

— А що, Тосю, хиба не правда? Щаслива ти...

— А ти, Інночко, хиба ні?

Інночка глянула в бік зітхнула і відповіла:

— Сама бачиш і тямаш!... Не велике мое щасте. Хиба за таким житем батьківським можна бути щасливою?... Я завжди глибоко любила і шанувала батьків... Хиба не тямаш, Тосю, що вчинок нені зруйнував мою шанобу до неї і отроїв гіркою трутою мов серце! Не за

себе мені гірко, а за батенька... Гірко мені бачити, тяжко спостерігати, як він нудить ся, сумує; як йому скорботно... Він ховає своє горе, але від мене не сховає, я його наскрізь бачу і тямлю, яка страшенна боротьба журить і гризе йому серце.

Тося задумала ся і трохи згодом спитала:

— Як на твою думку: не вже вони ніколи не погодять ся знов, не зійдуть ся?

— Ні во вік!... Коли-б вона покинула його, не втікаючи, тоді-б ще хто знає; може-б тато й забув і помирив ся-б; голова в него світла і серце добре. Він людина не лестива; але-ж такий вчинок вчинити, який мама заподіяла, нішком, крадькома!... Се не тільки образило тата, але се сплодило в серцю його огидливість до тої особи, яку він не тільки кохав, шанував, вважав за своє друге я... От в сьому то і вся сила. Я знаю тата: отсієї огидливости він до віку не переможе. Він силкуєть ся перемогти її; звідси — боротьба; а в боротьбі і головний корінь його горя. Мама не добре, необачно вчинила; вона не подумала, що взагалі на людське горе треба рахувати. Можна було їй поїхати з Гайченком відкрито; було-б тоді задля тата гірко; але не було-б так образливо і огидливо... Ні, — додала Інночка, журливо хитаючи головою; до віку вже вони не зійдуть ся... Та-то!... Сяльмо. Тосю, отут на лавці...

Інночка почула, що в неї тремтять ноги і швидше сіла. А Тося чула, що серце в неї ніби зрадїло з тих слів: „До віку не зійдуть ся”.

— Отже, — говорила далі Інночка, щиплючи головки квіток, що росли в траві біля неї, — хоч як тато гидує тепер, а він і вболіває про маму і гризе його отсе вболіване. Він певний, що отсей роман тяжко для мами скінчить ся...

— Чого-ж так? — спитала Тося: — аж той Гайченко кохає її.

— Хто його знає!... Тато певний, що хоч там який не є той Гайченко, він не може її кохати, та не може шанувати... Вони одно другому може й дадуть кохання, та не дадуть обопільного поважння... З часом кохання похолоднішає; річ натуральна, — перегадом і зовсім зникне... Що-ж тоді лишить ся в Гайченка?... Прихильність в найлучшому разі; але прихильність та переїде в бажане спекати ся; а потім — як знати: чи не прокинесть ся і ненависть...

Обидві якийсь час мовчали... Личенько Інни покрила густа хмара журби; а по личеньку Тося ходили якісь думки.

— Ходім, Тосю, чай пити... — промовила Інна зітхаючи.

— Тривай, серце; посидьмо ще... Скажи, Інночко, як на твою думку: не вже нема жадної ради допомогти татові? Загоїти його рану?

— На те, щоб зовсім загоїти — нема! Отсей клопіт його за Варварівців, отсі твої і його заходи служити народови реально; служити з усієї сили Україні, се все вельми зменшує його скорботний біль; не дає чути другого болю. Але-ж в серці у тата, як в кожній людини, є ще оден куток, де на дні лежать чисто особисті

потреби... Той куточок в него тепер порожний; а коли-б його наповнити, так, здається мені, рана його заподіяна мамою, коли-б зовсім і не загоїла ся, так певне-б заструпила; заніміла і тато, може-б ще ожив... Ти не тямиш його Тосю; ти мало його знаєш, тим то й не добачуєш, як він ховає, прикриває, щоб ніхто не помітив ворожнечі того чуточка в його серці: а я добре бачу!...

— Чим же йому допомогти, Інночко? Не вже не можна? Коли-б я тямала!... Коли-б мені можна було... Я усієї-б сили доложила...

— Та чи доложила-б? — перебила її Інна.

— Я все-б, все зробила... Душу-б своїх ви-няла та віддала-б йому.

Інночка невимовно зраділа: очиці заблищали, личенько повеселійшало, вона мовила:

— Тосю, від тебе залежить; в твоїх руках ліки...

У Тосі затьохкало на серці.

— Що ти кажеш? Інночко! серце! у мене?

— У тебе...

— Так кажи-ж швидче, говори — де? В чому? Що? Я все, все зроблю... Кажи Інночко?

Тося вхопила Інночку за руки, трясла їх, випала ся в очи до неї... А в очах бігали іскри.

— Добре, скажу; але умова: говорити мені широко.

— Добре, добре, присягаю ся тобі говорити широко.

— Слухай же!

Тося вся стала увагою.

— Ти кохаєш тата?

Замість відповіді Тося припала личеньком на груди до Інночки.

— Чого-ж мовчиш? Кажи правду?

Тося обвила їй шию і тихо промовила:

— Кохаю, кохаю! Глибоко, на віки кохаю... Інночко, серденько моє, ти не гніваєшся за те на мене? — питала ся вона, сиплючи горячі поцілунки по Інниччиному личеньку.

— Гнівати ся? Тосю? За що? Я рада, рада... Я давно помітила. Ну, отже ти не гаючись, признай ся татови, що кохаєш його.

Тося приникши, немов здерсвіла: вона на таку пораду не сподівала ся і не тямала, що відповідати. Вона держала свої руки на плечах Інночки і мовчки дивила ся в вічі до неї.

— Признаєш ся? — питала Інна.

— Як же його Інночко так!... А як часом гато, коли-б я знала...

— Чи кохає він тебе? Будь певна, що кохає; але він до віку першим не признаєть ся тобі. Я добре знаю його вдачу.

— А ти певна, що він мене кохає?

— Певна, певна і ще раз певна.

Тося що сили було притисла Інночку до серця і цілувала, цілувала її. Потім раптом спинила ся, постояла одну хвилиночку і побігла по алеї до будинку.

— Куди ти, Тосю?! — гукала в слід за нею Інна. — Тривай мене!

Але Тося не чула вже того гукання. Та вона в ту хвилину і нічого не чула, не бачила; тіль-

ки прожогом летіла до будинку. Інночка й собі пішла за нею, але пройшовши кілька ступнів, вона повернула ся і повагом, задумана рушила на беріг; зійшла на кручу і глянула навкруги. Дніпро і Перебендівка лежали нерухомо. Місяць і зірки сипали на них сріблом. З небесного перекоту наче тремтить пашучи блакить. Навкруги тихо, тепло, простірно. Інночкині груди широко зітхнули і набрали в себе, разом з чистим повітрям чогось благого, доброго, спокійливого. Інночка глянула на небо; зняла до него руки і впала на вколішки. Душа її, повна чистого, горячого почуття молила ся серед торжественно предивної тиші вечірної: „Боже! — благали чисті уста Інночкині: — пішли їм щасте! Дай йому спокій душі і серця! Нехай тато в Тосею, нехай і мама з Гайченком зазнають щастя!“

І коли хто молив коли, благав небо ширим, чистим серцем, просячи щастя і спокою не собі, а другим, то се саме Інночка. Щасте батьків, найпаче щасте тата було керницею її щастя.

Після молитви Інночка почула, що на серці в неї стало легко, на душі весело, ясно... Вона ясочкою веселою йшла до дому і здавало ся їй і небо, і місяць, і зорі, і квітки і увесь сад і все-все навкруги усміхаєть ся до неї і витає її...

Пригара і Тося сиділи на ганку, коли прийшла Інночка: вона глянула на них і зрозуміла, про що вони розмовляли...

Х.

Усім тром нашим кутівським знаємим: Пригарі, Інночії і Тосї — тої ночі спало ся однаково не гаразд; тільки неоднакові думки не давали їм спати. Тосї не давало спати дивочне для неї самої раюване; серце її з того раювання занадто тьохкало; буцїм і воно, наче отой соловій в кущі бузку, витинало пісню кохання. Раювання лило ся через край у Тосиному серці і наливало повну душу... „Чудне діло, — думала Тося: — не вперше-ж я кохаю; була я тоді і молодшою і жвавійшою, а так глибоко, так палко я не кохала...” Тося почула, що їй душно в постелї; вона скинула одїяло; не помагає! Вона відчинила вікно; потягло чистим запаши-ним повітрям; духота наче поменшала, так же соловейко так голосно виводить, що не дає спати. І Тося знов радїє-думає... Та нї; вона нічого властивого не думає; раюване не дає їй і думати! Перед очима у неї образ сивоусого Пригари; вона впила ся очима в галюцинацію і дивить ся, дивить ся, не надивить ся. Очи видивила... Наче зроду вперше його бачить... „Татуню! — промовила вона голосно: — я щаслива на віки; тепер мені нічого білыше не треба, аби ти був щасливий!... Я чинити му все, що скажеш, що порадиш!... Я стану до віку твоєю вірною помічницею; твоєю до віку незрадливою робітницею!... Усе, усе віддам на добро Україні і її народу, на радощі, на спокій

тобі.... Тільки, тільки, татуню, кохай мене, люби мене!..."

Не такі думки і почуття хвилювали спокійну Інночину натуру. Вона не покладала ся на почуте свого серця; вона глибоко-преглибоко зазірала в свою совість і вимагала у неї холодної, щирої відповіді: чи добре вона вчинила своєю порадою Тосі? Чи добре, чи личить їй, знаючи, що Тося кохає її тата, спостерігаючи, що й тато кохає Тосю, сприяти їх коханню?... І совість відповідала Інночці: „Добре, на віки добре! Вчинок твій високо-чесний і високо-гуманний! Ти бачила тяжкий недуг тата; ти спостерегла причину недугу; ти вгадала ліки, яких потребує недуг і ти, яко лікар тямущий і гуманний, подала болящому саме тих ліків, що вгамують тяжкий біль покрайного, поточеного серця..."

„Справді: чи було-б ліпше, коли-б я не вмішала ся?" думала Інючка. „Ні, було-б гірше; а чи годить ся-ж, чи личить чоловікови переходячи попри пекольні муки, затуляти собі очи, єдине, ради холодного, безсердешного „личить, не личить"?... І знов Інючка питала свою совість: чи своїм вчинком вона не зневажила, не образила неї? Совість її не турбувала і знов відповіла їй: „Ні, ти нічим, нічим не образила, не зневажила матері. Мати твоя, під впливом поривання серця, під впливом модних фраз — зневажила твого тата!..." „Що-ж! — думала Інючка; — вона зневажила його, навіть тяжко образила його тим, що покинула

нишком; але і її чи можна за се винуватити?... Трудно, тяжко трудно дітям судити батьків... Одначе-ж мама також не вільна від впливу того хоробливого вітру, що заносить до нас пошести!... Мама не розібрала, що слова його — самі тільки без змісту; що сам він людина без певних моральних принципів, без дисципліни моральної... Їй здало ся, що перед нею якийсь новий пророк... А ми, найпаче жіноцтво, овва, — які охочі до пророків... Аби тільки хто став голосно говорити, та ще коли промовисто та забористо.... От і пророк!... Нема такої нісенітницї, що-б не придбала собі adeptів..."

Інночкина думка мимо волі її перелїтала на Тосю і вона спитала сама себе: „Чи не так само і з Тосею? Чи не виобразила вона собі, що й тато мій пророк?... Ні, не повинна; тато — людина з міцними прінципами; ворог фрази... Ні, ні, гнала Інночка від себе таку думку; тато не вабив, не спокушав Тосю; коли-б вона не признала ся — він і вмер би, а не повів би їй, що кохає її..."

І знов Інночка звернула думку на власний вчинок, на власні відносини до матері і до Тосі. І на сей раз вона чула, що совість її спокійна і не чула боротьби.... „Люди осудять мене..." — мигнуло в неї на думці. — „Байдуже, не осудить Бог..." Заспокоєна і утихомирена широкою сповідію перед судом совісти, Інночка перед світом заснула спокійним сном...

Знов інші думки турбували Пригару. Він двічі раював: раз з того, що Тося його кохає,

вдруге з того, що Інночка, довідавшись про його кохане, не стала до него ворогом; а стала вірним другом, дитиною, щирою порадицею!... „Завжди здавалося мені, — думав він, — що Інночка й не може инакше поводити ся; вона, знаючи, наскрізь персняла ся моєю думкою, що діти з щиро-гуманною удачею, хоч би як вони не згоджували ся з батьками в поглядах, можуть жити з ними в доброму ладу не ворогуючи.

З якої речі ворогувати? Боротьба поглядів — діло неминуче, без неї і поступ людський — річ неможлива. Минуле — по віки бореться з будучим. Минуле — то ми, батьки; будуче — наші діти. Але-ж хиба боротьба неминучо повинна викликати сварку, вороговане, ростіч?... Всему головна річ — щирість; скоро люди персняли ся щирістю, скоро ні в серці, ні в думці нема підступства, боротьба не викличе вороговани...”

Думки його перейшли на Тосю, на кохане її: чи міцне її кохане, чи на довго воно? Стійкого характеру їй бракує; вона ентузіястка... І мене і ідею вона любить щиро, всім серцем. Се для мене певна річ; але хиба можна вгадати, що далі буде?... Раз, що вже моя така доля — не зазнати доброго кінця, тому, що починається добре; а вдруге і те сказати... Але-ж! На що вгадувати?... Буде те, що буде... Хиба можна було сподівати ся на те, що стало ся з Ольгою?... В житю людній — що в темному непроглядному гаю!... Жите наше, найпаче жите су-

часне — се просто нетри, де чоловік стсжить чоловіка гірш, ніж собака зьвіря!... Люди озьвірили ся, не вгадаеш, хто несе до тебе добро, хто лихо!... Не вгадаеш, де доля стрінеть ся, де нещасте окульбачить тебе. Здаеть ся біля тебе приятель, от як Гайченко був до мене; аж глянь: не чоловік то, а твоє нещасте; ходить воно коло тебе невидимо, ти й не гадаєш собі, що воно біля тебе, а воно тебе — лулусь!... І встергись не можна, бо не знаєш, коли і з якого боку воно зайде і вкусить тебе!... Одначе-ж Тося!... Вона, певна річ, принесла до мене щасте!... Я певен в тому!... Я чую, як вона налила мені в серце спокою... Варварівці відвернули мене від смерти, привернули до життя!... Тося освітила і нагріла мое жите... Да благословить її небо!... А я!... Я буду для неї найширїйшим її другом і що сили стане запопадливо піклуватись буду про її щасте!... Вона, Інночка і Варварівці — от кому віддам я усі сили свого серця і розуму. Благослови нас Боже і поможи нам!

XI.

Непомітно минуло літо. Люди обжали ся, обробили ся в полі. Серпень підходив до кінця. За цілий сей час одну лишень прикрість зазнав Пригара: земські власти не зіхали ся на зібрание, а через те і Пригарине подане про запомогу земства проєктованій в Кутку хліборобській школі зістало ся непорушеним. Треба ждати

цілий рік; або хоч до надзвичайного зібрання... А коли то воно буде. Одначе Пригару се не дуже турбувало. Він з Тосею прирадили собі не сподівати ся на земство. Тося зимою поїде до Одеси, Київа, Варшави і інших великих міст; дасть концерти, збере гроші і віддасть їх на фонд школи хліборобської. А Пригара тим часом поїде в Щаснівку і придивить ся до Майнівської школи хліборобської і на весні, так, чи инакше, а добеть ся в кого треба буде, дозволу отворити школу в Кутку... А тепер от Варварівка більше турбує і Тосю і Пригару. Говорухи порадились вони довше не держати; треба значить управителя; треба лікаря; треба акушерку, але таку, щоб спромогла ся бути помічницею шкільному учителеви... І все їй треба, щоб люди були не тільки тямущі, але й під „наші мисли“, як казав Пригара. Де-ж йому таких людей шукати?

— А от як зробимо, тату, — мовила Інночка: — на тім тиждні мені пора й до двора; за чоловіком вже занудила ся... Я зроду в Київі не була...

— І я не була, — перебила Тося.

— Та й я, признати ся, не був; — додав Пригара: — і гріх і сором! Вік звікував, а батька Тараса могили не видав.

— Так от і добре, тату. Я поїду на Київ, а ви з Тосею провезіть мене; заїдемо в Канів на Тарасову гору; побачимо Канів; там недалеко й до Щаснівки... От ти й туди їздиш, а в Київі, певна річ, спізнаєш ся і порадиш ся з своїми

людьми; от вони тобі й допоможуть знайти і лікаря і всіх, кого тобі треба.

— Браво, браво, Інночко! — зазвеніла Тосся, ляскаючи в долоні: — Інноччина думка — просто чудово-гарна! Йдемо, татушо, йдемо.

— Справді, добре!... Славна у тебе голова, донечко! — мовив Пригара: — дай, поцілую її! Пригара обняв і поцілував Інну.

— А серце у неї ще ліпше! — додала Тосся і також обсипала Інночку палкими поцілунами, додаючи: — Йдемо, йдемо!

За кілька день вони на пароході „Цар“ плили до Києва.

Скоро парохід загудів-замахав своїми величезними колесами. Пригара з Інночкою і з Тосею пішли на горішний чердачок і любовали з прекрасних берегів Дніпра. Проїзних тут було не багато і звичайно тільки з 1 та 2 класи.. Небавом почав здіймати ся вітер і наганяти хмари; небо охмарило ся всіма сторонами; починав бризкати дощ; треба було йти в каюту.

Тут було 10—15 пасажирів, переважно молодіж-студенти, що вертали до Києва після вакацій. Чотири з них „вінтили“ за зеленим столом. За другим столом сів Пригара з Інночкою і Тосею.

— Ну, що діти? Будемо або чай пити або снідати, аби так не сидіти! — мовив Пригара.

— Рано ще, тату, подождемо.

— Добре, але перед Каневом треба таки пообідати... В Каневі вийдемо, поїдемо на мо-

гилу, та й перебудемо там до ранкового пароходу, — мовив Пригара.

— А вже-ж! — відповіли в оден голос Тося і Інночка.

Бесіда зайшла про Шевченка.

Не вгадати, чи сама українська мова, чи зміст бесіди, чи вродливі лиця розмовниць привертали увагу пасажирів: тільки небавом всі проїзші, окріч чотирох грачів в карти, згуртувалися ближче до того стола, де сиділи наші знакомі. В дорозі люди, знакомлять ся швидко: не диво, що частина пасажирів небавом познайомила ся Пригарою і його супутниками. Розмова зробила ся загальною, але зміст її не перемінив ся. Не вмішував ся в розмову тільки піп, що сидів на канапі проти стола. Він сидів мовчки. Худорлява твар його, облямована рідким рижим волосем, дивила ся своїми вузьенькими сірими очима якось не то що не привітливо, неприязно, а навіть з досадою. Хрестик на грудях в попа давав знати, що він скінчив духовну академію.

Оден з студентів почав рівняти талант Шевченка до таланту Пушкіна і Лермонтова і доводити, що талант першого був менший, що Пушкін, яко художник, непомірно висше Шевченка.

— Таке порівнане, — змагала ся Інночка, — річ коли не зовсім неможлива, так принаймі вельми трудна. Талант Пушкіна розвивав ся і зріс за найліпшими умовами; ніщо не шкодило йому зростати; навпаки — усе допомагало,

Талант його виріс заввишки до того ступня, до якого можна було йому зрости і даліше, якого він не ріс би вже. Одно слово: Пушкіна ми бачимо усього; бачимо цілу постать його таланту. Що инше Шевченко: ми бачимо тільки невеличку частинку Шевченкового таланту. Змалку і до останку Шевченкового віку, доля, обставини життя і люди тільки те й роблять, що придавлюють Шевченкову кибету, таланту його не дають зростати. Спершу придавлює, пригнічує його дядько Богарський, потім Енгельгардт, Ширав, нарешті Орлов з Дубельтом... Тюрма, заслання, казарми; десятилітнє катоване заборонаю писати... Де-ж тут було розвивати ся таланту?! Яке тут можливе порівнянє!.. — скінчила Інна, кидаючи навкруги своїм яскравими очима.

— Ні, Іннчко, коли хоч, так воно можливе, — озвала ся Тося. — Коли порівняти освіту Шевченка і Пушкіна, обставини і всі умови, за якими минав вік обох їх, та тоді взяти їх твори, ідейність і світогляд тих творів, так побачимо, що природний талант Шевченка — дійсно непомірно більший від таланту Пушкіна...

Молодіж переглянула ся і не тямала, що відповідати...

— Знати, що ви добре знаєте Шевченка, — озвав ся оден з студентів: — але-ж не можна не признати, що в творах Шевченка чимало є позиченого в Пушкіна.

— На приклад? — задирливо спитатала

його Тося: — а ну, скажіть?

Студент трошки почув себе наче не в сих, ні в тих. Але треба було щось відповідати, бо Тося дивилася на него так, що коли-б він замовк, то вона-б зневажно поглумилася з него.

— На приклад? — спитав він: — гм. дай Боже пам'яті... Признати ся я докладно не стежив Шевченкових творів; а иншого й зовсім не читав... Одначе, скільки пригадую, на приклад: от поема його „Наймичка“ Найкраща за всі його поеми... Сюжет її Шевченко взяв прямо з романа Пушкіна „Подъ вчеръ осени ненастной“....

Інночка і Тося почервоніли і спустили очі на долівку. Пригара проковтнув води з шклянки... Кілька хвилин всі мовчали: тільки за сусіднім столом, там де „вінтили“, чути було термінологію „вінта“ Пригара не вмішувая ся в розмову; він був певний, що „баби“ дадуть і самі злаци. Переголом Інночка почала:

— Отсе саме про „Наймичку“ читала я у Петрова... Петров мене не дивує: треба-ж було йому чимсь довести свою тенденцію, що в українській літературі нема нічого свого; все позичене з великоруської... Воно й вишло те-ж саме Тургенівське: „Грає, грає, воропа“

— А мене от що дивує, — мовила Тося. — На що тут ще доводи ті?... Досить би було одного „доводу“ В творах Шевченкових, Квітичних і ин. українських письменників є і про гори, і про місяць, і про сонце. Але-ж про те саме є і у Пушкіна, і в Жуківського і в Коз-

лова... Вони писали раньше за українських поетів... Очевидна річ, що в творах остатних, все що є про місяць, зорі, про сонце — те все не своє, а позичене в Великоросів...

„Добре, — подумав Пригара; — далєбіг добре! А ну, що далі буде?”

Студент мовчав; але Інночка, обернувшись до него, мовила:

— Кажете — „Наймичка” найліпша за всі поеми Шевченкові... Мені здаєть ся — се помилка... На пр. „Марія”...

— Я не читав, — перебив розмовник.

— Отсе то й лихо!... На превеликий жаль українська інтелігентна молодіж ліпше знає чужих, навіть дрібненьких поетів, ніж свого рідного, великого....

— Се за тим, — додала Тося, — що московські дзвони голоснійші!...

— Дайте й мені слово промовити, — озвав ся піп-академик, звісно, мовою російською; — коли воно справді так, а я певен, що так, що українська інтелігентна і шкільна молодіж знає, на пр. Кольцова ліпше, ніж Шевченка, то з сього треба радіти; бо так воно і повинно бути! Значить, школа добре справляє своє завданє!... Де є Пушкин і Лермонтов, там не може бути місця Шевченкові.

Остатні слова піп промовив з притиском.

„Он воно куди йде!” — подумав Пригара.

— „Ну, тут годі змагати ся; а то як раз домагаємось до „Положенія абъ усиленной охранѣ”.

Але Тося не вгамувала ся.

— Добре, добре! — мовила вона: — нехай Шевченкови і не буде місця в Тулі або в Пензі; але не в Києві і не в Ніжині!... Українці — люди толерантні: маючи свого рідного поета, вони знайдуть в себе місце і про Пушкіна, і про Байрона, і про Данта і про інших великих письменників...

— І Київ і Ніжин, — перебив їй піп в Росії, а в Росії повинна бути одна віра, одна мова... І сього повинні ми всі пильнувати; сього вимагає наш патріотизм; любов до Росії, до її величності.

„На мое й вийшло!“ — подумав Пригара.

— Правда, правда!... — обізвали ся голоси зза зеленого столика.

Бесіда спинила ся...

— Ну-мо обідати! — озвав ся перегодом Пригара.

ХІІ.

Вже цілий тиждень наші знакомі живуть в Києві і не хочеть ся їм покидати його. Щодня зранку до вечера вони роздивляють ся по місті; а вечером запізнають ся з Киянами, та радять ся з ними, що і як ліпше робити. Є на що й подивити ся в Києві: і людям освіченим і людям темним, є чим зацікавити ся в Києві. Скрізь по Києву розкидано чимало пам'ятників славного минулого з життя України, хоч немало свідків і тяжкого сучасного!... Мати не тільки

української, але й російської освіти, культури, релігії, Київ не може не зворушити почуття навіть в серцю заскорушлимому. „Однак-ж — думала Інна — оглядаючи київські святощі і пам'ятники минулого: які байдужі Кияни до свого минулого, пишного славою, волею! По людях приватних скільки останків, що будять спомишки минулого, а про те таке велике, таке багате і таке старе місто не має історичного музею, де-б були згуртовані систематично всі останки історичні!”

Розповідаючи отсі думки батькови, Інна спитала, яка причина такої байдужності?

— Перш за все причина загальна, — відповів Пригара: — всеросійський брак приватної ініціативи, утиски, гніт, а через те та темнота і ростиц, з яких животіють „об'єднителі” Добре споряджений музей історичний засяяв би таким сявом, що сяєво те посліпить очи рабам... Не в інтересі сторожів темного льоуху давати людям сяєво світу історичного...

Раз якось, коли наші знакомі вже огляділи Київ і пізнали ся особисто з Киянами, Пригара спитав Тосю:

— Що, Тосю, як сподобав ся тобі Київ?

— Київ сподобав я мені так, що хоч би й вікувати тут; а Кияни — ні.

— Та здаєть ся і ми не сподобали ся Киянам, — мовив Пригара. — Справді Пригара не помилив ся. Одні з Киян дорікали і йому і Тосі за те, що вони заводять в Варварівці не земську, а церковну школу. „Така школа. —

казали їм, — опріч темноти клерикальної, жадної просвіти не дасть хуторянам". Ще більше довелося від декого почути за те, що Пригара, придбавши у Пащенківни землю Варварівцям, не попильнував завести в них господарство „общинное". На думку отсех людей, такі вчинки Пригарині ніщо більше, як „обскурантизм" і сам Пригара і Пащенківна — „просто обскуранти".

А в другому кутку — навпаки: прославили їх „червоними радикалами". Не такий час, щоб заходжувати ся над такими справами!... Воно то добре і школа, і земля, і шпиталь і все там инше... Але-ж!...

— Що? — питався Пригара.

— Та от, Антоніна Василівна радить ся, як би ще тее... українські книжки... євангеліє, псалтир... ще каже й часопись... Не такий тепер час!... Треба пережити лихоліте, та тоді вже...

— А чи був же такий час, щоб ми не зазнали лихолітя? згадаймо остатні двацять п'ять літ, — говорив Пригара.

— Так, але такого лихолітя, яке тепер, не було... Треба переждати...

„І сидіти згорнувши руки... Ждіть собі на здоров'є, — думав Пригара: — се дурниця, що нічого не можна робити... Аби була охота"

Не таланило Пригарі і на лікаря. Прийшов оден, другий, третій, — все йому не під мисли. Кожний перше за все питає: „яка платня"? — а не питає: „яка робота"?

— Та яка-ж там лікарська робота? — говорив молодий лікар Саник: — звісно яка, скрізь вона однакова: прийде недужий, чи до недужого покличуть, та до шпиталю що дня навідати ся, коли раз, а коли й два...

— Ні, — мовив Пригара; — треба ще дечого. Антоніна Василівна хоче, щоб лікар хоч раз що тиждня обійшов хати усіх хуторян...

— Що-ж він допоможе їм тим своїм обходом, коли по хатах вкупі поросята і діти? Тут лікарєви нічого робити... Причиною тут — єдине злидні, економічний побут. Нехай Антоніна Василівна спершу перемінить обставини економічні своїх хуторян, тоді инша річ, а то що їм допоможе гігієнічна порада!... Гігієна — се гроші! — скінчив Саник і кинув очима на Пригару.

— Та, бачте, — відповів Пригара: — я сам лікар, принаймі лікарем скінчив університет; так дешицю тямлю. Тямлю, що гігієна — гроші; що здоров'є людське доволі залежить від економічних останків людей, але я певен, що гігієнічні поради не зайві навіть і там, де в одній хаті і поросята і телята і діти...

— У кожного свій погляд, — відповів Саник.

Пригара встав, хотів прощати ся; аж ось увійшов лікар Тюленев, той, що рекомандував Пригарі Саніка.

— Ну, що? — мовив він, привитавшись; — де йде у вас діло на лад? А я отсе до Антоніни

Василівни: в мене до неї друге діло є... Дома юна?

— Нема; пішла десь...

— То може ви, Артеме Олександровичу, перекажете їй нашу просьбу... Молодіж про-
ить її. Вона, яко відома співачка, коли захоче
може вельми допомогти нам в одній справі...
Греба нам гроший; а ми, знаєте, яка голота!
Так от ми приміркували спорядити концертик.
Іевна річ, що концерт з такою артисткою, як
Антоніна Василівна — дасть добрі гроші... Так
і отсе до неї просити, щоб співала на кон-
церті... Згодить ся вона?

Пригара повів плечем і відповів:

— Не скажу... А на яке діло вам треба гро-
ші?

— Та на одно; на добре діло... на гуманне...

— Не допитувати мусь на яке, коли не хо-
чете сказати; але, скільки я знаю Антоніну Ва-
силівну, вона не згодить ся, не знаючи на яке
аме діло...

— Хиба для неї не все одно; аби діло було
юбре...

— Не знаю, не скажу за неї... Шкода, що
і нема... Одначе вдруге кажу вам, що в неї та-
ке вже правило: знати, на яке діло вона пра-
ює. Скоро те діло не відповідне її думкам і
ереконанню, вона на него і мідного шага не
асть...

— Чудно! — промовив скривившись Тюле-
чев. — Значить, вона людина в усеу прінци-
пільна? — спитав з ледь помітною іронією.

Пригара знехтував ту іронію і відповів:

— Принципіяльна і пильнує раз-у-раз бути консеквентною.

— От, як!... А я чував, що у артистів ніколи не буває консеквентности...

Пригара всміхнув ся.

— Одначе я сподію ся, — мовив далі Тюєнев, — що запомогши нашій справі Антоніна Василівна не зробить гріха проти консеквентности.. Принципи її, здаєть ся, загально-людські.. Так мені здало ся вчора з розмови з нею...

— Загально-людські на ґрунті українському національно-народному — додав Пригара.

— То все таки се не шкодить їй допомогти нашому доброму ділу...

— Нічого вам не скажу певного; побалайте самі з нею. Для мене одно певно, що Антоніна Василівна нічого не вдіє такого, що є було-б відповідним її переконанням національним...

Пригара знов встав. Провідачі догадали ся, що час їм йти.

— Хто тепер з людей добре освічених уважає на національність! — мовив прощаючись Тюєнев; — а Антоніна Василівна людина добре освічена...

Се значить, подумав собі Пригара, иншими словами: — А ти мов людина темна".

— Нічого ми тут не скріпимось! — мовив ляйшовши з готелю на улицу Санік до Тюєнева: — Обскурант! Камінь якийсь!...

— Фаватик! — додав Тюєнев.

XIII.

Годі саме, коли Пригара балакав з лікарем, Тося ходила в бюро товариства сільського господарства розпитати ся там, чи не пораять їй тямущого і досвідченого чоловіка на місце зводухи. Секретар товариства подав їй цілий реєстер людей, що шукали собі управительської посади. Тося стала читати і погляд її спив ся коло імени „Гайченко”. Вона вся затремтїла. За хвилину вона подумала: „Та певне, що це не він”; — однак же жіноча цікавість взяла гору і Тося спитата, що се за Гайченко?

Відповіли їй, що се ще молодий чоловік; даєть ся, чи не технольоґ; до Київа перебрав ся недавно; повдовів; людина одинока і хоче знайти собі місце чи де на цукроварні, чи де на управителя.

Між іншими адресами Тося записала собі Гайченкову і, вийшовши на улицу, вона кілька хвилин йшла повагом, потім взяла звощика і сказала їхати на львівську улицу, де саме в будинок і стояла Гайченкова квартира. Господиня цього дому сказала їй, що Гайченка вже більш тижнів нема в неї, що він „ще за три дні до смерті своєї жінки перебрав ся на другу квартиру: а вона тут у мене й померла”.

Тосі ще більш цікаво стало знати: чи той самий се Гайченко, що накоїв стільки лиха в Кутку? Але вона не знала, як його ім'я? Вона хвилину, другу, стояла, міркуючи, яким побити

том найліпше зняти бесіду з бабусею, що відчинила їй двері і допитати ся в неї, яке було імя Гайченкової жінки? Спитавши, чи не відає вона, куди саме перебрав ся Гайченко, Тося мовила:

— Шкода, що я її не застала вже...

— Померла, у мене на руках і померла... А ви мабуть приїзні?

— Приїзша... — відповіла Тося, не рушаючи з місця.

— Може родичка яка?

— Ні, так.. Колись були добре знаємі...

Бабуся кинула на Тосю поглядом з голови до ніг і мовила:

— Еге! Шкода, шкода!... Хоч би одна знакома душа була провела її; а то опріч мене, нікого за труною... Він... Нехай вже його Бог простить... трошки провів, та й вернув ся.

— Довго вона нездужала? — спитала знов Тося, бажаючи протягти бесіду.

— Де там довго... Не встигли й запричистити... Та що-ж отсе, ми стоїмо. Коли вам цікаво, зайдіть в світличку до мене, я все розповім.

Тося радо згодила ся.

А бабуся зачала оповідати:

— Наняли ото вони в мене три світлички. Я така рада, що всі три наняли... Я з того тільки й живу, що наймаю ті три світлички, а отсю гверту задля себе... З мене того й досить... одинока; от лихо тільки, як часом пустує сатира або доводить ся наймати по одній сві-

тличчі, клопоту тоді багато... От може й вам треба кватири?

— Ні, я не на довго до Київа.

— Так ото й наняли вони; гроші за місяць з гори дали, так як слід. Бачу я, що вона душі доброї, не скупа і знати, що люди не нужденні... Кажуть: — „Побачимо, як там що буде; коли зазимуємо в Київі, так і за всю зиму з гори заплатимо...” Правда: він сього мені не говорив, тільки вона... Живуть обі... День, другий, а на третій — чую через стіну, — стіна отся топелька, та все до мене чутно: чую, сварять ся вони... Як почали, як почали, та що дня... Помічаю я... Щось наче вони не вінчані... Чи вони вінчані? — спитала зненацька бабуся у Тосі.

Тося не сподівала ся на таке питанє і не зразу відповіла:

— Не скажу:

— І я запевне не скажу... Прописати треба було в поліцію, так він не прописав її жінкою... Ну, мені яке до того діло: чи жінка вона, чи не жінка, про мене байдуже; мені аби гроші платили, та тихо жили; а прописуй ся собі — як тобі треба — хоч князем, хоч святим, аби не отим... як бо їх, оті, що дороги рвуть, антихристи вони, чи що?... Ну, їх к Богу!... Еге, так і я так думаю, що ледви чи були вони вінчані... Сварять ся, та й досварили ся до того, що він перебрав ся на другу квартиру. Вона ще за день перед тим занепала... Все за серце брала ся. „Пече” — каже. Я раю їй лікаря покликати: а вона! „Не треба, каже, минеть ся й так”.

Я й собі думаю, що минеть ся; се, думаю, від сварні тої — і нече... Другого дня рано гірше їй; стала вона блювати; а його нема, не йде. Я пішлаб по него, та ні на кого її покинути... Нарешті вже вечером приходить він... А вона ледво дише!... Побіг він по лікаря... У нас десять разів можна умерти, заки докличеш ся в ночі лікаря... Лікар каже: „Погано!... Написав рецепту... Доки прийіс ліків з аптеки, — знісно в ночі, аптека далеко; — так вона у мене на руках і духа Богови віддала... Царство їй не бесне!...

Бабуся перехрестила ся...

Тося німо мовчала і журливо дивила ся. І все таки вона не здіймала ся йти; бо й доси вона не була певна в тому, що ота Гайченкова „жінка” — була ніхто більш, як Пригариха. Що-ж діяти? Спитати ся просто, яке було імя помершої — ніяково: вона-ж сказала, що померша була знайома їй, було-б чудно — не знати імени знакомої... Піти так — тоді нічого було й приходити. Тося трошки помолила ся і сказала:

— Кажете — не схотів і прописати її жінкою?...

— Таки не схотів; а з якої причини? — не скажу.

— Як же він її прописав?

— Так, просто: забула вже, як саме він її найменував... Звав її і він і я Ольгою Антонівною; а на прізвиське забула, як він її прописав... Та от книжка: коли бажаєте — подивіть ся!

я стара, не добачаю...

Бабуся подала їй „подворную“ книжку. Тося глянула в книжку і їй стало ясно, хто була Ольга Антонівна...

XIV.

„Кому-ж першому повідати отсю новину?“ — міркувала Тося, вертаючись до квартири: — „чи Пригарі, чи Інночці? На кого з них смерть Ольги Антонівни більш недобре вплине? А може й зовсім не говорити?... Ії, ліпше сказати; на що таїти? Шила в мішку не сховаєш. Скажу, треба сказати...“

І в голові Тосі, мимо її волі, мигнула, усміхаючись думка: „Тепер нам можна й на рушничку стати... Тільки-ж!... А що подумає, що скаже на се Інночка? Та що-ж їй казати? Вона-ж знає, що ми кохаємось... Кохане наше не може стати наругою над помершою... Ми покохалися і кохаємося; і ніхто не може заборонити нам кохатися і взяти шлюбу... Ольга Антонівна лишила і в Інниччиному серці недобру память; а наш шлюб — хоч трохи може покрие її... Вона знати ме, що дороге для неї жите любого їй тата — хоч трохи вяснить ся; їй буде лекше на серці; вона менше буде сумувати... Інночка любить більш тата, ніж маму... Любов до живого — міцнійша, ніж до памяти помершого. Скажу... Треба сказати; але кому з них попередити сказати?...“

Відповідь вагала ся сюди й туди; Тося не

спроможна була дати собі ради; вона тільки почувала, що серце в неї беть ся в грудях, наче місця собі не знайде; наче його там хто і коле і лоскоче... Так і не дала собі відповіді Тося; питане наче завмерло; буцім щось инше не пускало відповіді: без неї прийшла Тося на квартиру.

Пригара з донею сиділи у двох: знати було, що розмова в них була про щось веселе, бо її в одного на тварі ані сліду чого будь журливого, невеселого.

— Де ти так барила ся? — спитала Інночка Тосю. — Час обідати...

А Пригара, глянувши на Тосю, спитав:

— Щось ти, серденько, наче чогось смутна?... Чого?...

— Ні, татуню, то вам так здається; а тільки втомилася, — відповіла Тося і відвела погляд на бік.

Інночка те спостерегла і мовила:

— Неправду кажеш. Тосю... Кажи — що там таке у тебе?

Тося мовчала і думала: „Нехай, нехай довідаються; не сховаєш; ліпше сьогодні, ніж завтра...“ Вона глянула на Інночку: її взяв такий жаль за Інну, що личенько її в оден мент охмарило ся, буцім потемнійшало.

— Справді, Тосю, щось з тобою недобре; — промовив Пригара: — глянь ти в зеркало, подивись на себе; на що ти похожа?!...

Тося повела очима на зеркало і сама злякалася свого сумного виду. „Годі тайти ся!“ —

мовила вона собі на думці і додала голосно:

— Сядь, Інночко, отут, разом зі мною!

Інночка мовчки сіла і обняла її.

— Ну, Тосечко, кажи швидче.

Тося потерла долонею чоло і мовила:

— Мушу сказати вам недобрі звістки; але я певна, що ви...

Пригара і Інночка дивилися на неї стурбованими очима і ніби боялися розпитувати далі.

— Звістно, на все воля Божа!... — промовила Тося і знов зупинилася.

— Та що таке?... кажи швидче!... — промовила першого Інночка.

Тося розповіла їм...

Інноччине личенько зблідло, наче крейдою взялося. Голова її якось упала; очі дивилися німо.

А на серце до Пригари ринула хвиля чогось гіркого. Чудне почуття обгорнуло його, немов він спричинився тому, що сталося; немов він був тому винен...

Правда — особисто його вини жадної не було. Свіість його була спокійна, не гризла і не можна було їй гризти його за відносини до Ольги Антоївни. „Сліпий я був, не додивився”, подумав Пригара: „не спостеріг, що за ягода отой Гайченко”...

„Чоловік не винен тому, що очі його не бачать далеко”; шепнув йому голос когось невидимого.

Пригара суворо похитав головою; брови

Йому насупили ся; він засунув пальці в сплю попеляту шапку, повів ними по своїй голові і подумав:

„Гидка ягода! правда; але-ж яка і та атмосфера, що зрощує такі ягоди... та хиба у нас одна тільки така ягода? А чи не повинен часом і я, чи нема і моєї долі в тому, що наше жите обгортає таке соціально-моральне повітря? Чому ми, — раз ми свідомі, що повітря шкідливе, — не вживаємо відповідної дезінфекції? Чому ми не нівечимо, не вириваємо з коренем таких ягід; не топчемо таких грибів як отой Гайченко?...”

Вся твар Пригариша затемніла; на чолі видали ся жили, що набубнявіли кровію, очі горіли кєрвавим огнем. Пригара почув, що в него, десь там в утробі його, прокидаєть ся хижий, лютий звір. Він заскреготів зубами і мовив:

— Геть звідсіль... швидко, зараз тікати з Києва. Готуйтесь, діти! Пакуйте ся! — зараз, зараз виїздити.

— Чого так швидко, татусю? Що з вами? — спитали ся в оден голос Інючка і Тося.

— Не можна! треба тікати... я бою ся зустрінути ся з Гайченком... Одна думка про се — жахає мене. Швидко з Києва... він він її збив з путя; він її обікрав... він її вбив!... І, не доводи мати Божа, я зустріну його!... я... я прилюдно, серед улиці задую його.

В ту хвилину Пригара був страшний!... Люте обурєне іскрами сипало ся з очий його.

— Пакуйте ся, діти швидче... зараз їхати...

— Пароход, тату, попливе завтра вранці...
— промовила Тося...

— Так на залізницю... Ти Інночко, як? На Одесу?

— Ні, татоньку, тепер не поїду вже; швидче до дому...

— Добре, але я тебе саму не пущу!... Проведемо тебе до самого Севастополя... Пакуйтесь!

— Татуню! нехай на завтра: вранці парохом поїдемо. Пробудьмо тут сю ніч... у мене діло тут є... — промовила Інночка таким голосом благання, що не можна було відмовити їй.

— Яке діло?... Можна знати? — спитав ся Пригара спокійнійше.

— Я поїду до тої бабусі, де вмерла мама; розпитаю де її могила; та піду помолю ся за неї...

Наче хто нове серце вложив в груди до Пригари: в оден мент зникло в него озв'їрене. Він обняв Інночку і притис до лона. Інночка почувала, що на личенько до неї упали теплі сльозин тата...

— Добре, добре, Інночко! І я — з тобою. Але-ж коли-б нам не стрінути там Гайченка...

— Будь певен, тату, що не зустрінемо... Я бачу, що він радів з маминної смерті; а на могилу — не ходять виливати радощів...

— Коли-б я був знав таке!...

Пригара не договорив... Перегородом він гли-

боко зітхнув і промовив:

— Добре, Добре! Поїдемо, помолимося за неї, щоб Господь простив її... Вона смертію спокутувала... Не згадуймо лихом про неї...

Е П І Л Ї О Г.

Минуло два роки.

Мало що перемінило ся за сей час в Кутку: Весело грає над ним сонечко ясне; повагою тече попри Куток Дніпро прекрасний; тихо пливе спокійна Перебендівка! Все як і колись було: той самий двір, і будинок, і сад; та-ж сувора скеля завітчана одинокою сосною. Тільки за двором, саме проти брами невеличка переміна: тут виросло два нових будинки: сказав би хто, що вони ще не докінчені; бо не знати бовдурів з печий так ні-ж!... Біля обох них чути веселий сміх і регіт дівчата-підлітків. Та й немало-ж тої дівчата!

Он оден гурток дівчат сидить під кленом в холодку: хто шие, хто плете панчошу, хто гафтує, а одна читає книжку. Другий гурток — граєть ся в „горю-руба“; третій — самі хлопці — біля гойданки; ще оден гурток — майструє щось. Звідкіль же стільки дівчата?

А от звідкіль: Пригара, вернувшись з Києва одружив ся з Пашенківною: перебрали ся вони жити в Куток і зорганізували тут літню санітарну кольонію єдине для дітей-підлітків, що та, чи ин. причина почала їм псувати здоровле. Кольонія переважно для дітей убогих родичів, не спроможних платити. Одне кольонія не цураєть ся і дітей людей богатих; тільки-ж з таких вже бере кольонія платню і вимагає, щоб вони в усьому підлягали тому

простому поводженню і ладу, який панує в кольонії. Перша річ — ніхто з кольоністів і з кольоністок не може цурати ся роботи. Дві години до обіду і одну по обіді, кожде з кольоністів мусить робити в гурті з другими товаришами те діло, яке йому призначено відповідно його здоровля і иншим умовам. Але про всіх однакового: робота проста, що вимагає фізичної праці відповідної вікови і здоровлю.

Що року з початку мая приїздить в Куток Інночка з своїм маленьким Кондратком, а па серпень приїздить сюди і її чоловік. Головним керманичем кольонії — Інночка, хоч властиво ніщо нове в кольоні не робить ся без ради з Пригарами і головними доглядачами кольонії — молодими освіченими педагогами Ганною Шнурківною і Яковом Мозковим. Ганна скінчила педагогічні курси, а Мозковий — університет в Києві. Обидвое учителюють в сільських школах. Скоро скінчить ся школа, вони приїдять в Куток і тут через усі вакації працюють; звісно за плату, коло дітей, привезених літувати в кольонії.

А от в Варварівці, так там за отсі три роки чимало дечого перемінило ся. Нї Говорухи, нї обідраних стріх нема. Замість Говорухи, під кермою самого Пригари, править його таки годованець Юрко Заяць, син простого селянина, але скінчив школу в Умані.

Уся Варварівка, наче під яке велике свято причепурила ся: хати побілені, огорожа дивить ся весело зпід зеленого вітя молодих шовко-

виць, посаджених біля кожного двору... По улиці чисто, наче отсе зараз виметено...

Наче не та Варварівка!

На панському будинку, де жили колись Пащенки, довга вивіска з написом, що свідчить нам куди повернено той будинок. Там вже другий рік триклясова хліборобська, переважно практична школа. З обох боків старого будинку Пригари побудували нові: в одному елементарна школа і читальня; править ними Арсен Дратва і його жінка, молоденька фершалка. Арсен має біля школи добрий земельний наділ і город. Сам він власними руками за допомогою наймита обробляє наділ: сам оре, сам сіє, сам і жне. Жінка його побіч школи, читальні і шпиталю, працює на городі, — власними руками копає, садить, поле. В читальні — мало ще таких читальників, що-б самі читали; а про те народу, що — неділі і в свята по обіді, збирається до читальні чимало — послухати, що учитель або учителька читати муть.

В другому будинку, в одній половині — позичкова каса. Касою править рада вибрана хуторянами; але до тої ради належить з однаковим правом і Юрко Заяць. В хуторі на майдані, де був колись шинок, сама громада поставила новий будинок; але горівки тут і духу нема: в одній половині будинку — чайна; в другай громадська крамничка. І чайною і крамничкою править, під доглядом виборної ради, хто-б ви думали? Той самий Лейба Хапштайн, що до того часу шинкував в Варварів-

ці!... Хуторяни самі припоручили йому орудувати і чайною і крамничкою і самі з початку, трохи було, дивують ся: як отсе воно стало ся так, що Лейба може жити не шинкуючи, але й не шахруючи? Небавом зрозуміли, що з якої речи Лейба шахрувати ме, коли він не голодний й не холодний! І хоч він жидівської віри, а душа в него людська і віра не шкодить йому бути чесною людиною, таким самим громадянином, як і всі інші Варварівці і посилати своїх сиців до хліборобської школи.

Супроти сього будинку, на другому краю майдану — також новий невеличкий будинок, обсаджений молоденькими деревами. Стереже і доглядає його наш знаємий Чобітько. Тут громадська збірня; а підчас жнив тут захисток для дітей.

В другому кутку Хутора, на узлісі великого панського гаю, стоїть два нових будинки: в одному шпиталь; в другому живе лікар Петро Барилка, товариш по університету відомого нам Сапика. Землею, що Тося подарувала Варварівцям, вони лишивши, скільки треба під громадський вигін, поділили ся відповідно тому, скільки в кого в родині ротів. Кождий знає свою ниву і сам піклуєть ся коло неї. Не спромогла ся ще Варварівка на те, щоб в кожного хуторянина був власний плуг волів, але в сьому разі великою запомогою стає їм супряга. Улаштовують ся вони що року так, щоб усі пшеничні, чи там житні ниви приходили ся межа в межу, в одну смугу і не перебивали одна

одну; щоб не було так що за Івановою, чи що, пшеницею, йде Семенове жито, або ячмінь. А вже коли жито, так в одну смугу в усіх жито. Се так прирадив їм Дратва на те, щоб усім одним заходом сіяти, жати і молотити. Не спромогли ся ще Варварівці придбати собі власних машин — ту, що жне, і ту, що молотить: вони їх позичають в Пригари. І так отсе гарно, так зручно: позичать машину на день чи два; зразу по всіх нивах вижнуть пшеницю, чи жито, а вже кожде само собі вяже своє. Дратва прирадив хуторянам трохи відмінне: то було кождий сам собі сіє що хоче і тоді сіє коли встигне. Тепер не так; тепер Варварівці, послухавшись Дратви, приносять до гурту кождий своє насінне. Дратва переглядає те насінне; коли яке невідповідне, те каже перечистити, а коли замірковате, то й зовсім не прийме, а радить перемінити його на добре. Перебравши насінне, він каже все добірне перемішати, щоб бач, в усіх однакоє було. Тоді вибирають найбільш умілих сіячів і засівають усі ниви однаково. Знов і після молотнечі, хто з господарів задумує яке збіже продати, той спершу йде до Арсена просити, щоб подивив ся, чи досить збіже чисте. Коли збіже таке чисте, що не сором продати, Арсен дає квіток. З тим квітком господар везе своє збіже до громадської комори: там комірник зважить збіже, запише в книжку і лишить в коморі, а господареві дає квіток. Як господареві зараз треба гроший, він несе той квіток до позичкової каси і бере на него

гроші. Ото-ж як назвозять збіжа не менше, як на цілий вагон, везуть його на залізницю; продають, а тоді вже ділять гроші. Спершу дехто з Варварівців не приставав до такого ладу; а инше ще і кепкувало з такої „опіки“. Але за рік запевнилися люди, що воно справді так добре, що „Кутківський пап не стане вчити дурного“ і що тепер варварівська пшениця, жито, найпаче лен йдуть в продаж богато дорожше, ніж з сусідних сіл. Коли за Нехворощанське або Чаплинське жито купець дає 40 копійок за пуд, так за варварівське — без слова платить 55—60 копійок.

— Усе-б воно було у нас добре! усе добре! — говорив якось Савура Пригарі, та от за одно шкода.

— А що? — питав Пригара.

— До церкви далеко ходити... півчу у нас в школі пані завела вельми добру; піп казав мені, що таку півчу хоч би і архіерею... Еге... а церкви в нас нема... далеко ходити... треба-б сього нам, пане, церкву.

— То вже ваше діло! Коли спромога, так і заходжуйтесь...

— Ледво, пане, чи вистарчимо ще кошти... Мабуть треба підождати... А без церкви якось ніяково...

• • •

Що неділі вся варварівська інтелігенція збирається в Куток до Пригар: часом зустрінеш тут і Шлягу і його товаришів — Гавриленка і Трохименка. Шляга одружився і окублив

ся в Нехворощі; а Гавриленко і Трохименко позаводили невеличкі крамнички — оден в Чаплинці, другий в Пустівцях і всі вони повагом сіють там те насіне громадського життя, якого набрали ся в Пригари.

І коли всі отсі люди зберуть ся до затишного Кутка, здаєть ся, що се зібрала ся одна щира українська родина; що перш за все живе вона єдиною думкою, єдиною ріжноманітно-одпоманітною працею позитивною на користь рідного народу.

Тоді в Кутку в отсій щирій „родині“ чуеш і пісню, і музику, і жарти і веселий сміх — і поважну бесіду про всякі сучасні громадські справи і на Україні і поза Україною... Усім в Кутку добре. Але не без того, що часом сиву Пригарину голову охмарять невеселі споминки... Сидить він, раює з своєї „родини“; любить і раює з своєї дорогої Тосі, вселої, жвавої і жизнерадісної Тосі, любить та часом і подумав:

„Чому не ранком веселим, не в південь ясний —

Прийшла ти до мене, богиня весни“...

весни нашої української, національно-народної весни...

К О Н Е Ц Ь.

